

AKADEEMIA

6. AASTAKÄIK 1994 NUMBER 5

Teel igavikku	Bernard Kangro
XX sajandi lõpu märgid	Jüri Talvet
Stockholmi kõne, Tähiseid	Odisseas Elitis
Ajalugu Vanas Testamendis	Oswald Loretz
Teiste riikide suhtumine Eestisse	Kalervo Hovi
«Vana hea Rootsi aeg»	Margus Laidre
Johann Woldemar Jannsen	Hilve Rebane
Juhan Kurrik Eesti ärkamisajast	Olaf Prints
Eesti majandusest	Uno Mereste
Kõne Carl Clausi kaitsmisel	Friedemann Goebel
Friedemann Goebeli nekroloog	Friedrich Kruse
Eesti sotsiaalteadustest	Eero Loone
Ahistus kultuuris	Sigmund Freud

Kolleegium

Igor Černov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Arvo Valton, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus

peatoimetaja	Ain Kaalep
tegevtoimetaja	Indrek Ude
<i>universalia</i>	Eduard Parhomenko
<i>humaniora</i>	Mart Orav
<i>socialia</i>	Jaan Isotamm
<i>naturalia</i>	Toomas Kiho
peatoimetaja asetäitja	Agu Tani
keeletoimetaja	Triin Kaalep
korrektor	Kristin Haljasorg
sekretär	Tiiu Jõgi
raamatupidaja	Piret Liinold

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
EE2400 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse address:

Küütri 1, Tartu, Eesti

Telefonid:

431 373, 431 117

Fax:

431 373

Arveldusarve nr 12301797 ERA-Pangas

Account no 5201-8505696 (for SEK)/5553-8200434 (for USD) with Skandinaviska Enskilda Banken (S-10640 Stockholm) or 111 140 448 (for DEM)/000 001 113 (for USD) with Stadtparkasse München (Ungererstraße 75, München) bankcode 70150000 for crediting the account no 012301797 of Ajakiri *Akadeemia* in ERA-Bank.

Akadeemia avaldab reklaami. Küsige tingimusi toimetusest.

Trükkida antud 26. IV 1994. OU «Greif» trükikoda. Tartu, Ülikooli 17/19. Trükiarv 3000. Tell. nr. 1091.

© AKADEEMIA 1994

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

6. AASTAKÄIK 1994 NUMBER 5 (62)

Teel igavikku	<i>Bernard Kangro</i>	899
XX sajandi lõpu märgid	<i>Jüri Talvet</i>	902
Kõne Stockholmi Akadeemias: 8. detsember 1979	<i>Odisseas Elitis</i>	915
	<i>Tõlkinud Kerttu Veldi</i>	
Tähiseid	<i>Odisseas Elitis</i>	927
	<i>Tõlkinud Kerttu Veldi</i>	
Ajalugu ja ajalookirjutus Vanas Testamendis	<i>Oswald Loretz</i>	931
	<i>Tõlkinud Vallo Ehasalu</i>	
Teiste riikide suhtumine Eestisse ajaloo valguses	<i>Kalervo Hovi</i>	948
	<i>Tõlkinud Katrin Raid</i>	
“Vana hea Rootsi aeg” — müüt või tegelikkus?	<i>Margus Laidre</i>	957
Johann Woldemar Jannseni ajaraamatust	<i>Hilve Rebane</i>	963

Ringsi Juhani jäljed Eesti ärkamisajas	
	<i>Olaf Prinitis</i> 981
Kas enesesüüdistamiskompleks või käsumajanduse nostalgia?	
	<i>Uno Mereste</i> 1004
Kõne Carl Clausi kaitsmisel: Tartus 3. veebruaril 1837	
	<i>Friedemann Goebel</i> 1025
	<i>Tõlkinud Kalle Hein</i>
Professori ja riiginõuniku Friedemann Goebeli nekroloog: Surnud Tartus 27. mail/8. juunil 1851	
	<i>Friedrich Kruse</i> 1033
	<i>Tõlkinud Jana Porila</i>
Eesti sotsiaalteaduste arengustrateegia	
	<i>Eero Loone</i> 1050
<i>Arvustus:</i> Nii tegutses KGB Soomes, aga kuidas ta võib toimida Eestis? Viktor Vladimirov. <i>Näin se oli...: Muistelmia ja havaintoja kulissientakaisesta diplomaattitoiminnasta Suomessa 1954–1984.</i> Helsinki: Otava, 1993; Aleksandr Gorbunov. <i>Tehtaankatu 1.</i> Porvoo—Helsinki—Juva: Werner Söderström Osakeyhtiö, 1992	
	<i>Kaljo Villako</i> 1065
Läänekeskne käsiraamat Euroopa uuemast ajaloost: Kellele ja milleks? Chris Cook, John Stevenson. <i>Euroopa ajalugu 1763–1991: Käsiraamat.</i> Inglise keelest tõlkinud Olev Luhaveer, Merike Mölder, Raivo Rammus. Tallinn: Olion, 1994.	
	<i>Tõnu Tannberg</i> 1073
Editorial note. Summaries	1077
Ahistus kultuuris. I	
	<i>Sigmund Freud</i> 1085
	<i>Tõlkinud Krista Läänemets</i>

TEEL IGAVIKKU

Bernard Kangro

TEEL IGAVIKKU

Teel igavikku üle laia maa
kas pole valge meie tee?
Kui tormipilved kuskile end peitnud
öö hämariku hõlma,
siis meie rada ikka viib
meid rohelisse orgu.

Küll kohiseb see öö me ümber,
küll kirjutavad väsind käed
veel uksi kinni meie taga.
Ja mitte keegi eal ei näe
kõrgtippe. Oo mu kõige kallim,
kuis tuiskab! Kuidas huiskab
karm lumi meie jälgedel!

Kuis kõlab laul all leebes orus,
just nagu magaks hommik meid
veel nooreks. Nagu pinna all
käiks keegi, kes me ööd ei näe.

Teel igavikku

BERNARD KANGRO
Kalju Suure foto

Ja linnud, kes nii kõrgel eal ei kuule
me nõrku hüüdeid taeva poole.
Ja jõed, mis voolavad me merre
teed ala murravad, et surra.

Oh nõlvakud, nii äkilised, järsud,
oh kaduv ilu selles öös!
Ja läbi helendava õhtu
me sammudele jõudu taob trumm.

1993

XX SAJANDI LÕPU MÄRGID

Jüri Talvet

Juri Lotmani mälestuseks

Oma hiljutises essees "Tsiivilisatsioonide konflikt — järgmine lahinguväli" osutab ameerika politoloog Samuel Huntington fundamentaalsetele nihetele ülemaailmses antagonismis kogu uusaja vältel (Huntington 1993). Varase ajajärgu (XV–XVIII sajandi) kuningatevaheline konflikt muundus alates Prantsuse revolutsioonist rahvustevaheliseks konfliktiks, mis omakorda Vene revolutsiooni järel teisesen ideoloogilisteks konfliktideks ja sõdadeks. Praegu, XX sajandi lõpus, seisvat maailm silmitsi tsivilisatsioonide konfliktiga, globaalse antagonismi uue variandiga, mille järeilmid küünevad kaugele meie laste ja lastelaste sajandisse.

Eitamata seesuguse käsitluse skemaatilisust, peaks meid ometi ärevaks tegema võimu ja kultuuri märkide ähvardav põimumine, sest Huntingtoni sõnutsi on tsivilisatsioon kultuurinähtus, mille koostisosadeks on keel, ajalugu, religioon, kombed ja institutsioonid (Huntington 1993: 18). Kui paradoksliselt see ka kõlab, XX sajandi lõpu ja järgmise aastasaja radikaalseima konflikti sünnitajaks on kultuur, inimtegevus, mille kujundit läbi ajaloo on seostatud opositsiooniga Võimu ja Hävingu jõududele.

Siin jagub küllalt pinda semioloogiliseks mõtiskluseks. Kui semiootika suur uurimisala on kultuur ning kui kultuur on märke ja tekste tootev ülim mehhanism, mille keerulist dünaamilist totaalsust Juri Lotmani järgi võiks määratleda semiosfäärina (Lotman

Plenaarettekanne Andaluusia Semiootikaassotsiatsiooni V Rahvusvahelisel Sümpoosionil Almería 17. detsembril 1993. a.

1984), kas ei seisa me siis, lisaks kultuuride ja tsivilisatsioonide vahelisele konfliktile, semiosfäärilise maailmasõja ees?

Teiselt poolt leidub kogum märke, mis näitavad lagunemist kultuurifenomenis eneses. Mõõndes Juri Lotmani soovi, et semiootiline mudel olgu maksimaalselt paindlik ja dünaamiline, kätkehes konstruksiooni ja dekonstruksiooni, normi ja normituse, kunsti ja ebakunsti lakkamatut dialektikat (Lotman 1978), hämmastavad ja ängistavad XX sajandi lõpu märgid meid ometi, sundides aina pakilisemalt mõtlema, mis siis ikkagi on ontoloogiline üdi selles ajaloolises kontiinumis, mida tavatsetakse nimetada semiosfääriks, kultuuriks, kollektiivseks mäluks või teadvuseks, inimkonna vaimuks või loovuseks?

Kultuuri kestmises on hakatud tõsiselt kahtlema. George Steiner kuulutab meile raamatukultuuri võimalikku lõppu arvutikultuuri üha kõikeneelavama väljakutse ees (Murillo 1991). Kas saab XX sajandi lõpust ühtlasi raamatuajastu lõpp, ajaloo ühe imeteldavaima jätkuvuse, suure kombatava Teksti surm?

Ühes teises hiljutises essees kõneldakse "hüpertekstuaalsest revolutsioonist", katsest postmodernistlikus vaimus koondada arvutiekraanile teksti kõikmõeldavad liigid, et luua mulje totaliseerivaist üleminekuist kunsti ja elu, märgi ja märgi puudumise vahel (Millán 1993: 4–5).

Omal moel aimub analoogiline püüe väljuda tekstist mitte-teksti, kirjutisest teksti loomise või kirjutamise ebakindlasse voolavusse postmodernistlikus dekonstruksioonifilosoofias. Ei jää kahtlust, et päästvad võtmed (nagu psühhoanalüüs, marksism, strukturalism jm), mis vaevalt kümmekond aastat tagasi näisid kindlalt juhatavat kirjandusteaduse põhjaneva süstematiseerimise poole, on nüüdseks haihtunud, jättes meisse ontoloogilise kahtluse kirjandusuurimise kui teaduse võimalikkuses endas (Cáceres Sánchez 1993).

Skeptilise ja pigem pessimismi kalduva hinnangu jätkuks osutab saksa kirjanik Hans Magnus Enzensberger XX sajandi lõpu kultuuri jätkuvale *eksterjöriseerumisele*: kultuurist kaob loov intiimsus; samal ajal tungib ikka enam peale avalik kultuuritseremoonia (konverentsid, sümposionid, reisid, esitlus- ja tähistusrituaalid, kultuurifunktsionääride domineerimine loovisikute

üle jm), mille rahvusvaheline intensiivsus süvendab ohtu kultuuri enda juurtest eemaldumiseks (Enzensberger 1993).

Sümptomaatiline on kultuuri *seesmise hõrenemise* ja *välise agressiivsuse* ajalooline kokkulangemine. Kas just sellest sündroomist ei sünni rahvastevahelisi füüsilisi kokkupõrkeid ajendav võim? Kas pole selle protsessi ning meie sajandi lõpu kultuuri kasvava *universaliseerumise* vahel sisemist seost?

Samas on alles ka optimiste nagu Tzvetan Todorov, kelle arust antinoomia "rahvuslik/universaalne" saab kultuuris olla vaid võlts ja kunstlik. Prantsuse-bulgaaria semiootiku väitel oleks naeruväärne umbusaldada *coca-cola*'sid ja MacDonaldisi hamburgeid; tõeline oht inimkonnale peitub hoopis nüüdisaegses kultuuritustumise tendentsis, see tähendab selliste kultuuri traditsiooniliste elementide hülgamises nagu haridus ja loovus (Todorov 1992).

Todorov näib mööda vaatavat tõigast, et *coca-cola*'d ja hamburgerid on vaid süütu killuke universalistlike märkide ja koodide tavatus kogumis, mille on produtseerinud XX sajandi esimese üliriigi massikultuur. Tuleb tõsiselt kahelda, kas vaimu meeleetus asjastumises kehastuv, majanduslik-poliitilise mehhanismi mahitatud kultuuri "universaliseerumine" saab olla inimkonna vastus oma olemise mõttele uue aastasaja eelõhtul.

Teine suur semiootiline kese sajandilõpul koondub *identsuse* mõiste ümber. Kas kultuuriline identsus on ülepea võimalik väljaspool rahvuslikku ehk etnilist identsust ning kas ei tingi aina "juhtivate rahvuste" suunatud *radikaalne universaalsus* — mis tänu massimeedia plahvatuslikule arengule on samuti saanud sajandilõpu suureks tunnuseks — kultuuri enda lagunemist? Kuidas jälgida muretult kunsti brutaalset äristumist ja stereotüpiseerumist XX sajandi lõpuveerandis?

Tõsi, ka eelmistel sajanditel on olnud oma kits ja massikultuur (renessansiaegsed rüütliromaanid, mingi osa barokkemblemaatikast, saksa biidermeier, romantismi sentimentaalsed ja pateetilised klišeed jm). Ent mööngem, eales varem ei ole *massikultuuril* olnud nõnda võimsat kaalu maailmakultuuri tervikus kui nüüdse sajandi lõpul. Lääne massikultuuri märgid on tunginud geograafiliselt kõige kaugematessegi kultuuridesse, näiteks

Jaapanisse. Hoides küll kinni kommunistlikest dogmadest, ei ole Hiina võimud olnud suutelised tagasi tõrjuma Lääne kultuuri märkide kommertslikku lausrünnakut. Kinnitades oma õigusi piiritule vabadusele — sealhulgas seniseid avangardismivoole ajendanud, ühtlasi massikultuurist eristanud eetilistest kriteeriumidest —, la-seb postmodernistlik kunst end üha meelsamini kaasa vedada tarbijalikul mentaliteedil, saades selle pelgaks kaunistuseks (analoo-gselt nende Stalini ja Lenini peade ja peakestega, mis lähi-minevikus Nõukogude impeeriumi kõiki suletud ja avatud ruume ehtisid).

Meie ajastu on võimeline arvutul hulgal sigitama grotesk-seid ja iroonilisi kujundeid avangardistliku (veel hiljutise ajani revolutsiooniliste märkidega samastatud) kultuuri ja tarbijalikku-se läbipõimumisest. Meenub Mehhiko revolutsiooni aastapäeva hiljutine tähistamine ühes kallis Tallinna hotellirestoranis. Eesti poolt said küllap endale osavõttu lubada vaid (parempoolsetena esinevad) valitsuspoliitikud ja ärimehed-uusrikkad, kelles mitte ainult sõna “revolutsioon”, vaid isegi sellised märgid nagu “sot-sialism” või “kultuur” tekitaksid ebamugavust. Kuid nähtus on muidugi universaalne. Mis tulemusi annaks Mehhiko revolutsioo-ni semiootiline analüüs näiteks hiljuti moodustunud — maailmas suuruselt teise — Põhja-Ameerika ühisturu taustal?

Teiselt poolt, mis õigupoolest on rahvusidentsus? Ons võr-reldavad (eilne) nõukogude ja (tänapäevane) eesti või USA etniline identsus? Ilmest ei. Igal identsusel on oma sügav ajalooline individuaalsus, mille määratleb kontekstide mitmetahuline ja dü-naamiline kogum. Veel enam: iga identsus (märk) on protsess, pidev enesekssaamine, mitte aga miski, mis oleks igavesti (ette) kindlaks määratud.

Sellepärast on osutunud võltsiks katsed identsusele kohaldada mingi teatud ajalooetke ideologiseerivaid skeeme. Järjest silma-nähtavamaks saab, et Lääne universalistlikud skeemid (valgustus, marksism jm) ei ole suutnud piisavalt seletada seda ülikeerulist märkide rägastikku, mis lähtub rahvuste fenomenist. Nagu üt-leks Unamuno, pelgalt ratsionalistlike skeemide abil ei saa sele-tada metaratsionalistlikku ja intraajaloolist reaalsust, tõelust, mis oma ratsionaalselt kujundatud pealispinnast hoolimata peidab juu-ri bioloogilise ja hingelis-vaimse sügavikus.

On ilmne, et nõnda, nagu romantism ei saanud olla lihtsalt ajaloo kapriis, ei ole ka rahvuste märgid pelk kodanluse väljamõeldis keskaegse universalismi ületamise/mahasurumise järel. Rahvuste individuaalsuse kõiki "ärkamisi" alates renessansist on Euroopas lisaks majanduslik-poliitilisele tõusule saanud enneolematu kultuuriline elavnemine. Samas oleks lihtsustus tuletada kultuuri märke eranditult poliitilis-majanduslikust arengust. Kultuuri märkidel on alati oma autonoomia, nad moodustavad ühe rahva mälu. Mingil ajaloohetkel nad kas kiirendavad või tõrjuvad kodanlikku arengut. Viimase järsimaks eituseks oli romantism ja mõõdukaks eituseks meie sajandi maailmasõdade vaheline avangardism. Saab näha, kas praegune ülemaailmsest kommerts-lusest ahistatud kultuur suudab end kinnitada rahvaste individuaalsuse faktorina. Kui ta lahingu kaotab, võime kergesti sattuda silmitsi globaalse teadvuse pretsedenditu tasandumisega. Halvim on, kui see toimub Calderóni poolt prohvetlikult ette kuulutatud "suure maailmaturu" diktaadi järgi. Selle märgid on universalism ja monolingvism, mida manipuleerivad majanduslikud ülijõud.

Kui rahvaste individuaalsus tasandub, mis siis saaks tagada, et ülijõu kehtestatud universalism ei tühistaks üksikisiku individuaalsust? Tegelikult peaks see olema märksa hõlpsam ülesanne, sest rahvaste puhul avaldavad universalistlikule protsessile kõige enam vastupanu just loomulikku keelde juurdunud märgid. Seevastu oleks hästimakstud teadlasele küllap tühiasi oma emakeel unustada, et "universaalse progressi" nimel minna üle maailma rikkaima ja võimsaima riigi keelele.

Ehk tuleks inimliigi ökoloogiliseks kaitseks kõrvuti indiviidi õigustega sisse seada rahvaste õiguste kaitse? Ja õigusi andes mõistagi nõuda ka vastutust. Ilma selliste õiguste avaliku deklaratsioonita vaevalt suudetakse nõuda vastutust ühelt või teiselt rahvuselt äärmusolukordades nagu need, mille tunnistajaks me praeguses maailmas oleme.

Rahvuslus kui XX sajandi lõpu ühiskondlik-poliitiliste vapustuste silmanähtavaim taust on muutunud märklauaks Lääne avalikule arvamusele ning sugugi mitte väheste haritlaste lennutatud raevukatele nooltele nii Läänest kui Idast. Eesti uue iseseisvuse eelõhtul, kui suure naabri vallandatud imperialistlik raev sundis rühma vene vaimuprominente eesotsas akadeemik Dmitri Lih-

hatšoviga kuulama peremehe häält ja Eesti sõltumatusliikumist ründama, tõstis alati rahumeelne ja leebe Juri Lotman — kahtlemata universalistlikem vene-estli haritlaste seas — häält Eesti vabaduse kaitseks, avaldades praeguseks juba kuulsa kirja “Eksinud sõpradele” (Lotman 1990).

Viimasel FIEALCi kongressil Varssavis 1993. a juunis võisime kuulda mehhiko filosoofi Leopoldo Zeat rääkimas “marginaalsuse tondist”, mis jookseb mööda maailma, välja vahetades läinud sajandi kommunismitonti. Marginaalsed on Zea järgi rahvad ja kultuurid nii Ladina-Ameerikas kui ka Ida-Euroopas, kes sajandeid on pidanud taluma suurjõudude majanduslik-poliitilist ülemvõimu ning keda vägivaldselt on ühitatud neile tegelikult võõraste ruumidega. Nagu kõik teame, on nende ärkamine ja oma loomulike õiguste taganõudmine ajendanud selle sajandi lõpu ühe suurima tragöödia — Jugoslaavias.

Veel kord jurilotmanlikku terminoloogiat kasutades võib öelda, et need konfliktid toimuvad alati eri semiosfääride vahel. See on pidev võitlus *piiri* (semiootilise ääreala) *valdamise* pärast, katse muuta monolingvaalseks piiri, mis juba oma olemuselt ei saa olla miski muu kui “bilingvaalne mehhanism” (Lotman 1984: 9). Selles heitluses on suurematel semiosfääridel mõistagi eeliseid.

Raamatus *Kirjandus ja kommunikatsioon* pakub Jorge Urrutia värvika näite sellest, kuidas ajalooline fakt (täendus), antud juhul Panama hõivamine USA vägede poolt, nüansseerub ja omandab uusi tähendusi kontekstualiseeriva jutustuse ja kirjelduse kaudu (Urrutia 1992: 106–109). Jutustuse iga uus seik valgustab märki, tühistades samal ajal juba avaldatud tähenduse (teksti) pealmise osa. Semiotiseerimine on relativiseerimine ehk — b rokseid koodi kasutades — “pettusest vabastamine” (*desengaño*). Iga tekst kätkeb endas nii pettust kui ka pettusest vabanemist, mis mõlemad ilmutatakse sündmustes (ajas) ja nende sünnitatud tekstides. (Arusaadavalt kutsuvad ka tekstid esile sündmusi; see on vastastikku toetatud protsess.)

Sajandilõpu üks üldisi konstante näib olevat *aja kiirenemine*, see tähendab sündmuste eriline kogunemine piiratud ajaruumi. Sajandilõpu märk ise tundub meile peale sundivat oma imperatiive. Maailma ajalooline aeg otsekuu projitseeriks end ühtäkki rahvuse, põlvkonna, indiviidi aega. Juba ainuüksi tähistaja (sõna)

“lõpp” — isegi vaid selle füüsiline kõla — sisendab määratlemata ärevust. Tahaksime seda vallata, teha selle “meie omaks”, “kindlaks”, “usaldusväärseks”, “ükskeelseks”, “äratuntavaks”, ent selle tähendus põgeneb meie eest, hoides alal oma sügavat bilingvaalsust, sellal kui meie ise alles hakkame õppima uut, XXI sajandi keelt.

Imselt on iseloomulik, et säherduses sündmuste ja piirloomakordade kuhjumises, mille sajandilõpp tingib, kiireneb ka *märgi valgustus ja relativisatsioon* (selle edasiandmise, jutustuse, kirjelduse kaudu). Veel vähe aega tagasi olid Baltimaad Läänes nii tundmatud, et näiteks *Diccionario Enciclopédico Sopena* kaardil võis Tallinn hõivata Läti pealinna Riia geograafilise asupaiga ning Juri Lotman (kes peaaegu kogu sõjajärgse aja on elanud Eestis) olla tituleeritud läti teadlaseks (nagu ühes huvitavas uurimuses kultuurimudelitest totalitarismi tingimisis, Popeanga 1992).

Tõepoolest valgustub ja relativeerub järjest enam kogu piir Ida ja Lääne vahel. Lääne kõrv kohaneb “sealse” geograafia nimedega, ajalooliselt mitte küll tundmatute, kuid unustatutega. Lääne enesekirjeldus komistab ja kompab, sellal kui suure Ida-Euroopa osa (senise Nõukogude impeeriumi) autodeskriptsioon laguneb, tuues päevavalgele oma eelmise keele kunstlikkuse ja valelikkuse, otsides suurivaevu uut keelt, mis seda võiks asendada. Lääne keel ei tundu sugugi alati rahuldav ega päästev. Ka Lääs ei ole ise kuigi varmas oma keelt loovutama end Idast lahti kiskunud, paratamatult tema poole nihkuvatele piirialadele. Lääs kardab kaotada oma õdu.

Meie vapustusrohkes sajandilõpus on koguni loogiline ja loomulik, et paljude varasemate märkide definitsioonid kaotavad keh tivuse või nõuavad põhjalikke täpsustusi. Sellest hoolimata ajavad nende avaldused meid aina segadusse. Tihti kasutame üht ja sama keelt, samu mõisteid, tähistajaid ja koodi, ent hädavaevu mõistame üksteist. Nendele paradoksile viitab Juri Lotman 1992. a detsembris A Coruña semiootikakongressil esmakordselt ette kantud töös (Lotman 1994: 9–13). Ta näitab, kuidas vene revolutsioonieelsete koodide lugemine selle sajandi hakul Läänes osutus ekslikuks. Lotmani järgi ei seisnenud oht Läänele, vastupidi oletatule, sugugi mitte vene slavofiilias — s.o rahvusliku kallakuga liikumises —, vaid tolle universalistlikus vastuvoolus,

vene europeismis, mis Lääne matkimise loosungi asendas peagi deviisiga Läänele mitte ainult järele jõuda, vaid sellest ka ette minna. Venemaa juhitava ülemaailmse kommunismi utoopilist ulma võis täide viia üksnes vägivaldsete vahenditega, mis kehastusid bolševistlikus revolutsioonis ja terroris.

Meie päevil leidub rohkesti analoogiaid. Ametlik totalitaarne kommunism on täielikult avanud oma näo inetuse. Sellele on kirjutatud miljonite inimeste surmad ja veel palju enamate kannatused. Sellepärast on nii mõnegi Euroopa riigi kommunistlikud parteid olnud sunnitud nime vahetama. Nimi (tähistaja) ei ole enam võimeline tähendust esindama, sest see on end ajalooliselt diskrediteerinud.

Muidugi ei tähenda see, et täiesti oleks kadunud kommunismi näo teine pool. Kuigi sedagi on pikka aega varjutanud silmakirjalik mask, ei lakka see välja saatmast sügavuses kristlikke ja humanistlikke koode, mille mõju püsib seni, kuni maailmast pole kadunud sotsiaalne ebaõiglus, ebavõrdsus inimeste ja rahvaste vahel.

Sellest hämming ja segadus. Kui varasemad revolutsioonid on samastunud pahempoolse ideoloogiaga, kuidas siis käsitada praegust, samuti miljonite inimeste toetatud liikumist Ida-Euroopas, mille sihiks näib olevat naasta kapitalismi rüppe? Lääne sotsialismist vaadates on raske mõista, et nõukogude autoritaarne kommunism sisaldas tegelikult kõiki ajaloolisele parempoolsusele omistatud koode (võimu ja privileegide absoluutne koondamine ainuvalitseva partei kätte, tsensuur ja tagakiusamised, indiviidi elementaarsete õiguste mahasurumine, absurdsete dimensioonidega õuekultuuri loomine jm).

Suurele osale Lääne haritlaskonnast tähendasid kaasaegse Ida-Euroopa märgi esimest valgustust Hruštšovi-aegne pöörang ja paljastused. Lootkem, et selle sajandi suurimaid valemüüte variseb lõpuks 1990. aastate sündmustes, mille pealnägijad me oleme. Tänavu oktoobris aset leidnud relvastatud mäss Moskvast, kus käsikäes tegutsesid fašistid ja kommunistid, peaks lõpu tegema ühele ajaloo suurimatest utoopilistest illusioonidest.

Ent vaevalt saab maailm elada illusioonideta. Kõigest hoolimata peab inimkond otsima teed dialoogi ja uute silmapiiride

poole. Vaid ummikusse võivad viia sellised nähtused nagu olemasolevate semiosfääride vahelise sõja fatalism või mõnede "piiririikide" valitsevate ringkondade ihalus kas või omaenda keele ja bilingvaalsuse — "piiri imperatiivi" — kaotuse hinnaga neis semiosfäärides lahustuda.

Laiemas tähenduses ei ole marginaalsus sugugi ainult aja-
looprotsessis supersemiosfääride vahele litsitud väikerahvaste ja väiksemate kultuuride (ehk siis semiosfääride) privileeg. Tegelikult võib rääkida kõigi meie planeedi rahvuste ja rahvaste potentsiaalsest marginaalsusest. Ainult et võimukeskustest, olgu geograafiliste või psühholoogilis-kultuuriliste vahemaade tõttu, ei paista "piirid" alati kuigi selgesti. Tavaliselt viibki see monolingvaalsuse tugevdamise kihuni ja püüeteni tõugata endast võimalikult kaugemale võõra (sageli sellena isegi mitte tunnustatud) semiosfääri tülikas "piir".

Olen nõus Huntingtoni järeldustega dialoogi imperatiivist, mis peaks Lääne—Ida suhtluses asendama seniseid katseid Lääne tsivilisatsiooni keelt Ida maailmale peale sundida ning sellelt tagasi võita piirkonnad ja rahvad, mis algselt on kuulunud Lääne kristlikusse tsivilisatsiooni (Huntington 1993: 26).

Samas tekitab kahtlusi see, et need soovitusel on suunatud üksnes Läände. Vaevalt saab bilingvaalsust kui maailmasisese dialoogi vundamenti rajada üksnes "tarkade Lääne onude" strateegiaist ja taktikaist lähtudes. "Teisele" peale pandud dialoog on võltsdialoog, monoloogi pelk mask. Sellepärast tuleks minna kaugemale, luua rahvusvahelised tingimused, et bilingvaalne teadvus saaks tungida monoloogilise ja monolingvaalse mõtte südamikesse endasse maakera mis tahes paigas. Võimalik, et selleks läheb vaja rohkeid ohvreid ja loobumisi eelistest, mis täna kuuluvad monolingvaalsetele semiosfääridele nii Läänes kui Idas.

Umberto Eco idee (nali?) eelmainitud A Coruña kongressil ülemaailmse keele loomisest, mis vaigistaks rahvustevahelised konfliktid, on osake ajaloolisest utopiast. Ei inglise ega hispaania keel ega esperanto pea saama ega saagi saada "kõikide keeleks". See oleks vaid veel üks katse laiendada teatud monolingvaalse semiosfääri piire. Loomulike keelte neutraliseerimiseks tuleks maast välja kiskuda rahvad ja tühistada nende õigus indivi-

duaalsele olemisviisile. See aga oleks juba kuritegu inimkonnast suurema semiosfääri vastu.

Ka tsivilisatsioonide fatalism, sellisena nagu seda kirjeldab Huntington, ei tundu vastuvõetav. Tõsi, et viimaste aegade maailmasündmuste taustal tõusevad järsult esile mõned dominandid. Vaevalt seletavad need aga piisavalt kogu semiosfäärilist kompleksi. Liiasi ei saa religioosseid märke määratleda väljaspool ideoloogilisi kontekste, on ju iga religioon paratamatult ideoloogia (samal viisil, nagu lähiminevikus olid marksismi ja kommunismi ideoloogiad muutunud ehtsaks religiooniks tervetele ühiskondadele).

Osa Huntingtoni vaatlusi on juba ümber lükatud tema esseest hilisemate sündmuste poolt. Moskva oktoobrimäss ja praegune kodusõda Gruusias tõestavad, et ideoloogilised konfliktid pole oma elujõust midagi kaotanud. Seevastu leidub märke, et eri rahvuste vahelised ajaloolis-kultuurilised kokkulangematused näiteks Eestis ja Lätis ei puhke vägivaldseteks kokkupõrgeteks. Kui see nii on, nagu me kõik loodame, siis võiks mõelda bilingvaalsuse lunastavale faktorile, mis ajalooliselt on olnud balti rahvaste suureks imperatiiviks ja vajaduseks. (Nii oskab iga eestlane peale oma emakeele suhelda veel mõnes muus, olgu vene, inglise, soome või saksa keeles. Kuid rõhutan, siin ei ole mõeldud bilingvaalsust selle sõna lingvistilises tähenduses; veel vähem on üritatud elustada seda kakskeelsust, mis vaevalt kümnekond aastat tagasi oli nõukogudevene imperialismi salarelvaks, et rajada teed füüsiliselt domineeriva rahva ükskeelsusele. Ühe rahva bilingvaalsus või multilingvaalsus on heakskiidetav üksnes sel juhul, kui see aitab kaasa rahvuse arengule individuaalsusena ning loob eeldused metalingvistiliseks dialoogiliseks suhteks maailmaga.)

Maailma viimased sündmused on kinnitanud ruumimärkide ajaloolist relatiivsust. "Perifeeriad" muutuvad "keskusteks", "keskused" lagunevad või muudavad asupaika. Balti riikide pealinnad on juba Balti ruumi rahvusvaheliselt tunnustatud keskused, sellal kui antud ruum ise nihkub ühe suure semiosfääri perifeeriast teise sama suure, Lääne semiosfääri perifeeriasse. Oma Balti perifeeria äralangemise tõttu suundub vene semiosfääri keskus vältimatult ida poole, kus järjest enam aktualiseeruvad tema keerulised piirisuhted kolmanda, Kaug-Ida hiigelsemiosfääriaga.

Vene semiosfääris võib see tekitada konfliktsituatsiooni avatult läänelikustuva tendentsi suhtes. Skandinaavia semiosfäär liigub tänu oma balti mälu taaselustusele lõunasse, sellal kui väiksem soome semiosfäär on pärast pool sajandit kestnud vägivaldset ja kunstlikku lahutust nüüd leidnud ootamatugi pikenduse oma soomeugrilikule olemisele Läänemere lõunakalda vahetus naabruses.

Endise Nõukogude territooriumi Siberi ja Ida rahvaste ärkamine rahvusteadvusele ja püüd end kuulutada iseseisvaiks riikideks muudab varem tsentrilise ja stabiilse ruumi kõikuvaks "piiriks".

Protsess on valulik, ent võib-olla lähtub sellest magistraalne õppetund tulevikule: ei piisa bilingvaalsuse imperatiivi kohaldamisest üksnes olemasolevatele (nähtavatele) piiridele, vaid kogu maailma, kaasa arvatud kõikide semiosfääride sisemaad ja tänase ni "suletud" tsentrilised ruumid peaksid valmistuma omaks võtma bilingvaalseid dialoogisuhteid "teisega", see tähendab, märkide, koodide ja tekstidega, mis lähtuvad "võõrastest" ruumidest.

Kui bilingvaalsus teadvusena ehk radikaalselt uue psühholoogilis-mentaalse hoiakuna muutub dominandiks meie balti semiosfääri enesekirjelduses, siis võib sellest saada positiivne eeskuju, et maailm elaks üle veel ühe, XX sajandi lõpu eksistentiaalse katse.

Kirjandus

- Cáceres Sánchez, Manuel 1993. Kirjanduse uurimine ja selle distsipliinid. — *Akadeemia*, nr 2, lk 347–361
- Enzensberger, Hans Magnus 1993. La tribu de los charlatanes. — *El País/Temas*, 278, 17. VI, pp. 2–3
- Huntington, Samuel 1993. El conflicto entre civilizaciones, próximo campo de batalla. — *ABC Cultural*, 87, 2. VI, pp. 16–26
- Lotman, Juri 1978. Dinamičeskaja model' semiotičeskoj sistemy. — *Semiotika*, nr. 10. Tartu, s. 8–13
- Lotman, Juri 1984. O semiosfere. — *Semiotika*, nr. 17. Tartu, s. 5–23
- Lotman, Juri 1990. Ošibajuščimsja druž'jam. — *Sovetskaja Estonija*, 21. XI
- Lotman, Juri 1994. Kaasaegsus Ida ja Lääne vahel. — *Akadeemia*, nr 1, lk 3–13

- Millán, J. A. 1993. Palabras en la red. — *El País/Babelia*, 83, 15. V, pp. 4–5
- Murillo, Enrique 1991. El apocalipsis según Steiner. — *El País/Libros*, 298, 30. VI, pp. 6–7
- Popeanga, Eugenia 1992. Modelos culturales y desviaciones en el totalitarismo. — *Investigaciones semióticas*, IV. Vol. 1. Madrid: Visor Libros
- Todorov, Tzvetan 1992. La aldea y el mundo. — *El País/Babelia*, 21, 7. III, p. 30
- Urrutia, Jorge 1992. *Literatura y comunicación*. Madrid: Instituto de España. Espasa-Calpe

JÜRITALVET (sünd. 1945), lõpetanud TRÜ germaani-romaani filoloogia osakonna 1972. a, kaitsnud filoloogiakandidaadi kraadi hispaania kirjanduse alal Leningradis 1981. a. Õpetanud Tartu Ülikoolis Lääne kirjanduse ajalugu 1974. a-st; alates 1992. a maailmakirjanduse õppetooli korraline professor. *Akadeemias* on ilmunud artikkel “Baskid, katalaanid, eestlased” (nr 5, 1990, lk 899–903), saatesõnad José Ortega y Gasseti “Masside mässule” (nr 8, 1991, lk 1778–1782) ja P. B. Shelley luuletõlgetele (nr 8, 1992, lk 1678–1680) ning järgmised tõlked: G. G. Byron, “Kain: Müsteerium” (nr 7, 1990, 1423–1427), Manuel Cáceres Sánchez, “Kirjanduse uurimine ja selle distsipliinid” (nr 2, 1993, 347–361), Ivar Ivask, “Terviklik luule lagunemisajastul” (nr 8, 1993, 1605–1621), Jorge Guillén, “Sealpool” (nr 8, 1993, 1622–1624).

Andrus Kasemaa. ***
(Pliiats)

KÕNE

STOCKHOLMI AKADEEMIAS

8. detsember 1979

Odisseas Elitis

Tõlkinud Kerttu Veldi

Härrad akadeemikud!

Daamid ja härrad!

Palun lubage mul kõnelda selguse ja lüümuse nimel. Need on omadused, mis määravad ruumi, kus mulle on antud kasvada ja elada. Ka tundsin neid endas vähehaaval samastuvat eneseväljenduse vajadusega. On õige, kui kunstis tegeleb igaüks sellega, mida dikteerib talle isiklik kogemus ja keelevoorused. Seda enam, et ajad on tumedad ning selline diktaat annab võimaluse näha kõige selgemini. Ma ei räägi enesestmõistetavast omadusest tajuda objekte kõigis nende detailides, vaid oskusest metaforiseerida, tabada objektide olemust ja viia see selguseni, mis ühtlasi osutaks ka nende metafüüsilisele tähendusele. Viis, kuidas kasutasid materjali Küklaadide perioodi skulptorid, kes peaaegu suutsid transsendeerida materjali, näitab meile seda selgesti. Samuti meetod, millega bütsantsi ikonograafidel õnnestus pelgalt värvi abil esile manada "jumalik".

Selline tegelikkusse sekkumine, mis on üheaegselt nii läbinägelik kui ka transformeeriv, on alati olnud kõrgpoeesia eesmärgiks. Mitte piirduda sellega, mis parajasti on, vaid küünitada selle

Οδυσσεάς Ελύτης. "Εν λευκό". Αθήνα: Ικαρος, 1993, σ. 316-335. Tänan Jaan Unti ja Kalle Kasemaad täpsustavate märkuste eest. Tlk.

poole, mis võib võimalikuks saada. See on miski, mida, tõsi küll, pole alati hinnatud. Võib-olla sellepärast, et utilitarism ei lasknud inimestel vajalikul määral silmi avada. Ilu ja valgus — juhtub, et neid peetakse iganenuks või jõuetuks. Ja ometi... Sisetunne, mis nõuab, et igauks saavutaks ingli kuju, on minu arvates palju piinavam teistsugusest hoiakust, mis loob kõikvõimalikke deemoneid.

Loomulikult on olemas mõistatus. Loomulikult on olemas müsteerium. Aga müsteerium ei tähenda lavastust, mis mängib mulje avaldamiseks lihtlabaselt varju ja valgusega. See on miski, mis jääb müsteeriumiks ka täisvalguses. Järelikult on see miski, mis kasutab sära, mis ahvatleb ja mida nimetame Iluks. Iluks, mis on üks teedest — või isegi ainus tee — tundmatu poole meis endis, selle tundmatu osa poole, mis meid transtsendeerib. Seega on luule sügavam olemus kunst meid juhtida ja aidata jõuda selleni, mis meid transtsendeerib.

Loendamatu test müstilistest märkidest, millega universum on üle külvatud ja mis loovad samapalju ühe tundmatu keele silpe, loome sõnu ja sõnadest fraase, mille dešifreerimine lähendab meid sügavamale tõe. Kus siis lõppude lõpuks asub tõde? Kas kulumises ja surmas, mille tunnistajaks oleme iga päev enda ümber, või kalduvuses uskuda, et see maailm on hävimatult ja igavene? On tark hoiduda suurelistest väljenditest, tean seda. Neid kasutasid kosmoloogilised teooriad, mis tulid katastroofiga, neil oli oma õitseage, nad kadusid. Olemus aga jäi. Olemus jääb. Ja jääb luule, mis ajab end sirgu seal, kus ratsionalism paneb maha relvad ja võtab üle vahetuse liikudes keelatud tsoonis ja tõestades sel viisil, et see on just tema, kes on kõige vähem kulumisest muserdatud. Ilu päästab igavesed, elulised põhiideed nende puhtuses, mis vähenevad märkamatu teadvuse pimeduses nagu vetikad meresügavuses.

Ennäe milleks vajame lüümust — selleks et märgata sõlmkohti köiel, mis ulatub läbi sajandite ja mis aitab meil ennast sellel maapinnal sirgu ajada.

Herakleitosest Platonini ja Platonist Jeesuseni tajume sidet, mis ulatub erinevates vormides tänapäeva ja mis ütleb meile umbes sedasama: et see maailm sisaldab üht teist maailma, mis

on tehtud selle maailma restruktureeritud elementidest, "sealpoolse", teise tegelikkuse, mis asub selle maailma kohal, kus me oma loomuse vastaselt elame. See on tegelikkus, millele meil on õigus ja mida me ei vääri oma puudulikkuse tõttu.

Pole kaugeltki juhuslik, et tervemõistuslikel ajastutel samastati Ilu Hüvesusega ja Hüvesust Päikesega. Sedamööda kuidas teadvus puhastub ja täitub valgusega, kahanevad tumedad kohad ja kaovad, jättes endast maha tühjuse, kuhu täpselt füüsikaseaduste kohaselt tulevad nende vastandid ja täidavad need kohad.

Niisamuti toetub loodu kahele aspektile — "siinpoolsele" ja "sealpoolsele". Kas ei öelnud juba Herakleitos, et vastanditest sünnib kauneim harmoonia? Pole tähtis, kas see on Apollon või Aphrodite, Kristus või Jumalaema, kes kehastab ja esindab vajadust näha materialiseeritult seda, mida teatavatel hetkedel tunnetame. Tähtis on see surematuse hingus, millest meil lubatakse osa saada. Luule kohus on minu tagasihoidliku arvamuse kohaselt vahendada seda hingust, jättes kõrvale dogmad.

Kuidas mitte nimetada siinkohal Friedrich Hölderlini, suurt saksa luuletajat, kes pöördus üht ja sama moodi Olümpose jumalate ja Jeesuse poole? Põhjendatus, mille ta andis ühele unelmale, on hindamatu. Ja perspektiiv, mille ta meile avas — suur. Ütleksin, hirmuäratav. See muide panigi teda ajal, mil vaevalt oli alguse saanud see halb, mis meid täna vaevab, karjatama:

*Wozu Dichter in dürftiger Zeit!*¹

Kahjuks on ajad inimese jaoks alati *dürftig*². Aga luulegi on alati toiminud. Kaks nähtust, mis on alatiseks määratud saatma meie maapealset saatust ja kus üks tasakaalustab teist. Kuidas teisiti. Ka ööd ja tähti märkame vaid päikese tõttu. Selle erinevusega, et päike ühe antiikmõttetarga ütluse kohaselt madaldub mõõtu ületades *ὑβρις*'eks³. Et elu oleks võimalik, peame asuma parajal kaugusel eetilise päikesest, nii nagu meie planeet looduslikust päikesest. Kunagi tegime vigu rumalusest. Nüüd suurest tarkusest. Seda öeldes ei taha ma ühineda meie tehnilise

¹Saksa k Milleks luuletajaid kehval ajal! *Tlk.*

²Saksa k umbes: kehvad. *Tlk.*

³Vkr k vägivaldne. *Tlk.*

tsivilisatsiooni pika kriitikute reaga. Üks iidne tarkus, niisama iidne kui see maa, kust ma pärit olen, on mind õpetanud vaatama heatahtlikult progressile koos kõigi selle kui tahes ebameeldivate tagajärgedega.

Ja Luule? Mida esindab Luule sellises ühiskonnas? Vastan: ainsat paika, kus arvu mõjujõud ei kehti. Ja teie selleaastane otsus austada minu isikus ühe väikese maa luulet näitab, kui harmoonilistes suhetes on see maa arusaamaga kunsti tulutusest, ainsa arusaamaga, mis seisab vastu kõikvõimsale jõule, mis on laskunud meie päevil kvantitatiivsete väärtushinnanguteni.

Tean, et isiklikele teenetele viidata on kohatu. Ja veelgi kohatum on ülistada oma kodu. Ometi on see mõnikord vältimatult vajalik, sest aitab meil selgemini näha asjade seis. Mulle on antud kirjutada keeles, mida räägib mõni miljon inimest. Sellele vaatamata keeles, mida on katkestuseta ja minimaalsete muudatustega räägitud rohkem kui kaks ja pool tuhat aastat. See näiliselt irratsionaalne mõõde ilmneb vastavalt minu maa materiaal-hingelises olemuses. Mis on väike maa-alalt, kuid mõõtmatu ajas. Ma ei meenuta seda mitte sugugi uhkuse pärast, vaid selleks, et osutada raskustele, mis seisavad luuletaja ees, kes kasutab kõige armastatumate asjade väljendamiseks neidsamu sõnu, mida kasutasid Sappho või näiteks Pindaros, kuid publikuta, kes hõlmas tollal kogu tsiviliseeritud inimkonna ja neid kuulas. Kui keel oleks vaid lihtne suhtlusvahend, poleks probleemi. Kuid selgub, et ta on ka maagiline tööriist ja eetiliste väärtuste kandja. Sajandite vältel lisandus keelele teatav eetika. Ja see eetika kohustas. Ei tohi unustada, et kahekümne viie sajandi hulgas pole leidunud ainsatki, mil poleks kirjutatud luulet kreeka keeles. Selline ongi traditsiooni raske koorem, mille äratav see instrument. Ilmekalt kasutab seda uuskreeka luule.

Sel sfääril, mille moodustab uuskreeka luule, on, võiks öelda, nagu igal keral kaks poolust: põhi ja lõuna. Ühel asub Dionisios Solomos, kellel õnnestus — euroopa kirjanduses oli esimene Mallarmé — äärmiselt tulemuslikult ja ülimaltäpsusega formuleerida puhta luule kontseptsioon: allutada tunne intellektile, õilistada väljendust, mobiliseerida kõik keeleinstrumendi võimalused tabamaks imet. Teisel poolusel asub Konstantinos Kavafis, kes

samaaegselt Thomas Stearns Eliotiga saavutas äärmusliku lühiduse ja ülima täpsuse oma elamuste sõnastamisel, hüljates täielikult sõnaohtruse.

Nende kahe pooluse vahel liiguvad teised meie suured poeedid, kaldudes rohkem või vähem siia- või sinnapoole — Andreas Kalvos, Kostis Palamas, Angelos Sikelianos, Nikos Kazantsakis, Jorgos Seferis. Selline on niisama kiire kui skemaatiline uuskreeka luule kaardistus. Meile, järeltulijaile, oli probleemiks, kuidas õppida seda ülevat tarkust, mis meile on pärandatud ja mida igaüks sobitab omal moel kaasaegse tundeskaalaga. Kõrgemal tehnilistest piiridest peame jõudma sünteesini, mis ühelt poolt uuendaks kreeka traditsioonilisi elemente ja teisalt väljendaks meie ajastu sotsiaalseid ja psühholoogilisi probleeme. Teisisõnu, jõuda euroopaliku kreeklasetuubi esitamiseni. Ma ei räägi saavutustest, räägin püüetest. Suundumused on need, millel on tähtsust Kirjanduse uurimise jaoks.

Ent kuidas saavadki sellised suundumused vabalt areneda, kui meie päevade elulaad ei soosi loojat? Ja kuidas luua ühist kultuuriruumi, kui kerkivad ületamatud keelebarjäärid? Meie tunneme teid ja teie meid selle 20 või ütleme 30 % ulatuses, mis jääb alles peale tõlkimist. Eriti meie kõik, kes me toetume ühele konkreetsele traditsioonile ja püüdleme sõnaime poole, mis lahvatab kahe sobivalt asetatud sõna vahel, jääme tummaks, suutmata suhelda. Kannatame ühise keele puudumise pärast. Ja selle puudumise tagajärjed väljenduvad, kui minna üldistustes veelgi kaugemale, meie ühise kodumaa Euroopa poliitilises ja sotsiaalses tegelikkuses.

Räägime, et elame eetilises kaoses, ja leiame sellele kinnitust iga päev. Ja seda ajal, mil materiaalsete hüvede jagamisel on saavutatud enneolematu süsteemsus, kord, mida võiks isegi militaarseks nimetada, halastamatu kontroll. See vastuolu on tähenduslik. Kui kahest kehaliikmest üks hüpertrofeerub, siis teine atrofeerub. Kiiduväärne tendents, mis virgutab Euroopa rahvaid ühinema, takerdub tänapäeval oskamatusele tasakaalustada meie tsivilisatsiooni atroofilisi liikmeid. Isegi siin ei moodusta meie hinnangud ühist keelt.

Luuletaja jaoks — see võib tunduda veider, aga on tõsi — on ainsaks üldarusaadavaks keeleks, mis talle on jäänud — aistingud.

Siin ja tuhande aasta eest pole muutunud viis, kuidas teineteist ligi tõmbavad ja teineteist puutuvad kaks keha ega viinud ka mõne katastroofini nagu kümned ideoloogiad, mis on verega määrinud ühiskondi ja jätnud meid tühjade kätega.

Aistingutest rääkides ei mõtle ma hõlpsasti tabatavat esimest või teist tasandit. Mõtlen ülimat. Mõtlen aistingute analoogiaid hinges. Kõik kunstid räägivad analoogiatega kaudu. Lõhn võib olla kas mudalehk või pühadust sisendav aroom. Sirge või kõver joon, kõrge või madal heli on optilise või akustilise kontakti vahendajaks. Me kõik kirjutame häid või halbu luuletusi vastavalt sellele, kuidas elame ja mida mõistame hea või halva all. Homeroose merekujutus ulatub muutumatuna meie päevisse. Rimbaud vahendab seda kui *mer m'élève au soleil*⁴ ja samastab ta igavikuga. Noor tüdruk mirdioksaga Archilochose luulest elustub Matisse'i maalil ja muudab meie jaoks aistingud, vahemerelisuse ja puhtuse idee veelgi ilmsemaks. Siinkohal hakkab igaüks mõtlema, et ka süütu neitsi bütsantsi ikonograafiast ei erine palju oma maisest õest. Tihti pole palju vaja, et selle maailma valgus muutuks ülereaalseks valguseks ja vastupidi. Üks tajumisviis, mille pärisime antiigist, ja teine keskajast sünnitavad kolmanda, mis sarnaneb nendega nagu laps oma vanematega.

Kas luule võib sellist teed käia? Kas aistingud võivad saavutada pideva puhastumise läbi pühaduse? Siis võib ka nende analoogia materiaalsesse maailma tungida ja seda mõjutada.

Unelmate värsistamisest ei piisa. Sellest on vähe. Asja poliitiseerimine pole piisav. Seda on palju. Tegemine on materiaalse maailma lihtsalt kuhi materjali. Lõpptulemus oleneb sellest, kas oleme head või halvad arhitektid. Kas ehitame paradiisi või põrgut. Kui luule üldse pakub mingit kindlustunnet ja eriti aegadel, mille kohta ütleme *dürftig*, siis on see nimelt selline: meie saatus on kõigest hoolimata meie kätes.

⁴Pr k meri lahustunud päikeses. Tlk.

ODISSEAS ELITIS JA IVAR IVASK:
KANNATUS ÜHISE KEELE PUUDUMISE PÄRAST

Uuskreeka ja eesti kirjanduste puhul ei saa rääkida pidevatest kontaktidest või ühe tähelepanuväärsest mõjust teisele. Eestipoolsest huvist võib leida üksikuid märke — näiteks 30. aastail ilmunud Telesilla Granti ülevaatlilik artikkel “Uuskreeka kirjanduse arenguteedest” (*Looming*, nr 9, 1935, lk 1011–1020). Oluline saavutus on kahtlemata kreeka poedi Odisseas Elitise peatõlge *Õige on (Το Άχιον Εστίν)* eestindus Kalle Kasemalt (*Loomingu Raamatukogu*, nr 48/49, 1980).^{*} Eelnevat silmas pidades tundub ehk üllatav, et Odisseas Elitise sõnutsi aitas eesti luuletaja Ivar Ivask suuresti kaasa sellele, et temast sai 1979. aasta Nobeli kirjanduspreemia laureaat.

18. oktoobril 1979 teeb Ivar Ivask oma kirjanduslikku päevikusse järgmise sissekande: “Odysseus Elytis on Nobel 1979! Selle uskumatu aasta veel uskumatum haripunkt! Olen üliõnnelik. Esiteks usutles mind Ameerika Hääle kreeka osakond, siis Vabadusraadio — Andres Jüriado kaudu — eesti keeles, sest tõlkisin ja esitasin Elytist juba 3/1963 *Manas* eesti lugejatele. 1975. a. *BA [Books Abroad]* sügisnumbris järgnes siis muidugi veel olulisem Elytise esitus rahvusvahelises ulatuses, mis kindlasti aitas kaasa tema Nobeli auhinna saavutamisel tänavu, nii nagu luuletaja ise vihjaski oma äsjases septembrikuu kirjas minule. Minu tutvus tema *luulega* on aga enam kui veerand sajandit vana... (Ivar Ivask, “Lehekülgi Oklahoma kümnendite päevikust 1967–1987.” — *Mana*, nr 56, 1987, lk 10).

Ajakirja *World Literature Today* (edaspidi *WLT*) 1980. a kevadnumbris esitab Ivar Ivask artiklis “Kreeka poet Odisseas Elitis, Nobel 1979 ja tšehhi romaanikirjanik Josef Škvorecký, Neustadt 1980” ülevaate Elitise ning üldse kaasaegse kreeka kirjanduse esindatuse kohta ajakirjas *BA/WLT*, kirjeldab oma osa selles ning nimetab end pikaajaliseks kreeka poedi austajaks (1957. aastast saadik) (Ivar Ivask, “Greek Poet Odysseus Elytis, Nobel 1979, and Czech Novelist Josef Škvorecký, Neustadt 1980.” — *WLT*, no. 2, vol. 54, 1980, lk 189–191).

Esmakordsel külaskäigul Kreekasse 1961. a suvel ostab Ivask “sümboolse žestina” Ateenast Eleftheroudakise raamatupoest Elitise raamatu *Õige on* inglise keeles Kimon Friari tõlkes (kellest saab Elitise esmatutustaja *BA*’s 1971. a).

^{*}Eessõnas esitab K. Kasemaa ülevaate uuskreeka kirjanduse kujunemisest, Elitise eluloost ja loomingust ning bibliograafilised andmed tema luuleloomingu eesti tõlgete kohta.

1968. aastal saadab Elitis Ivaskile mõned oma raamatud pühendusega ning vahetatakse kirju seoses Elitise planeeritava esmatutvustusega ajakirja *BA* 1971. a kevadnumbris ning Elitise arvamisega 1972. a Neustadti Rahvusvahelise Kirjandusauhinna žürii koosseisu (Ivar Ivask, "Introduction." — *BA*, no. 4, vol. 49, 1975, lk 629).

1975. a märtsis toimub Ivaski ja Elitise esmakordne isiklik kohtumine Ateenas seoses *BA* 1975. a Elitisele pühendatud numbriga ettevalmistamisega. Ivask intervjuueerib Elitist.

Oma päevikus nimetab Ivask kohtumist Elitisega oluliseks ning märgib samas: "Tunnetan jälle kord teravalt, ühtlasi arusaadava rahuldusega, et Elytise vaimulaad tähendab mulle palju juba õige kaua." (Ivar Ivask, "Lehekülgi Oklahoma kümnendite päevikust 1967–1987", lk 10.)

Nobeli preemia üleandmistseremoonial osaleb Elitise kutsel ka Ivask abikaasaga. Elitis annab Ivaskile "erilise kingitusena" vana Bütsantsi mündi, Ivar ja Astrid Ivask Elitisele ühe Oklahoma "rose rock"-kivikesi.

Elitis nimetab end Ivaski tänuvõlgaseks Nobeli preemia eest, mida ta oma sõnutsi "ei vääri" (Ivar Ivask, "Lehekülgi Oklahoma kümnendite päevikust 1967–1987", lk 10). Ivaskit õnnitleb isikliku tänukirjaga varajase ja põhjaliku värske Nobeli preemia laureaadi loomingu tutvustuse puhul ajakirjas *BA* ka Kreeka Vabariigi president Konstantinos Tsatsos. (Ivar Ivask, "Greek Poet Odysseus Elitis, Nobel 1979, and Czech Novelist Josef Škvorecký, Neustadt 1980", lk 190.)

Ivaski 1981. a ilmunud luuletuskogu *Verandaraamat* moto pärineb Elitiselt. Tsüklisse "Veranda ringis" kuuluv 34. luuletus on pühendatud Elitisele:

*Just nagu merelaine uhab kivikesi rannale,
nii ulatan ma teile neli sõna
oma emakeelest, milles laulis juba
Odüsseias esiisa Homeros
kolm tuhat aastat tagasi:
uranós, hēlios, thálassa, elefthería —
ehk taevas, päike, meri, vabadus.
Ja nelja emakeelse sõnaga
sai koju viia
kuldvillaku Odysseus Elitis.
See juhtus Rootsi pealinnas
1979. Ma olin harras tunnistaja,
kes laulikuga vaimus Vahemere —*

*Läänemere saarestikes
kaasa purjetas,
ning nelja vanakreeka sõna,
nii nagu palvehelmeid merevaigust,
ihekaupa
kallistas.*

Mida võiks tähendada Ivaski mõte: “Tunnetan jälle kord teravalt, ühtlasi arusaadava rahuldusega, et Elytise vaimulaad tähendab mulle palju juba õige kaua.”? Mõlema luuletaja vaadetes on keskne koht teesil luulest kui transsendentsuse, üld(üli-)inimlikkuse ja puhtuse ilmingust ning kehastajast, vähemalt nimetatud seisundite poole suunajast, mis peaks ideaalis transsendeerima kirjanduse kitsaid rahvuslikke piire.

Intervjuus Ivaskile 1975. aastal ütleb Elitis: “Tahaksin teile rääkida veel ühest seigast, nimelt mu kreekalikkusest. Sellel pole minu jaoks rahvuslikku või kohalikku iseloomu. Ma pole iialgi mingil moel olnud šovinist. Kreeka kehastab minu jaoks omadusi ja väärtusi, mis piiratusest vabu vaime kõikjal võivad rikastada. Olles kreeklane, püüan esitada neid väärtusi universaalsel tasandil. Mitte rahvuslikud kalduvused ei õhuta mind seda tegema. [...] ...mu armastus kreeka looduse vastu ei ole rahvusluse erivorm, vaid pigem transpositsioonikatse (Ivar Ivask, “Odisseas Elitis oma luulest.” — *Akadeemia*, nr 1, 1989, lk 84).

Oma Nobeli kõnes määratleb Elitis luulet selle sügavamas tähenduses kunstina, “mis aitab meil jõuda transsendentsuseni”. Luule kohuks on “vahendada surematuse hingust”.

WLT 1983. a kevadnumbris käsitleb Ivask kirjanikke, keda nimetab “maailma autoriteks”. Need on kirjanikud, kes kõik on pärit mõnest konkreetsest kohast, kuid nende päritolu ei piira ega määratle nende olemust ega loomingu. Nende emakeel ja rahvuslik kirjandustraditsioon on vaid instrumendid, millel nad esitavad kogu maailma erutavaid probleeme. (Ivar Ivask, “Introduction.” — WLT, no. 2, vol. 57, 1983, lk 189–190).

Ivaski päevikumärkmetest leiame mõtteavalduse eesti kirjanduse kontekstis: “Kesse neid rahvuslikke piire nihutab? Masing, Laaban ja Alliksaar *katsuvad* mehiselt. “Hull” Liiv, Paul-Eerik, Kaplinski *vahel* ühtuvad kõiksuse müstilise põhivooluga. (Kas ka mõnele minu luuletusele kuulub see au? Ma ei julge otsustada.)” (Ivar Ivask, “Lehekülgi Oklahoma kümnendite päevikust 1967–1987”, lk 5)

Seega on nii Elitis kui Ivask seda meelt, et poesia kutsumuseks on küünitada selle poole, mis “võib võimalikuks saada”, püüelda teise,

“tõelise” tegelikkuse poole, mis asub meie maailma kohal (Elitis), ihaleda “kõiksuse müstilist põhivoolu” (Ivask). Luule on transtsendentne ja puhas juba iseenesest (vt ka Ivar Ivask, “Odisseas Elitis oma luulest”, lk 87).

Realiseerub transtsendentne ja rahvuspiire ületav luule aga alati vaid rahvuskeele ja -kultuuri kaudu.

Elitise jaoks on emakeel ülioluline. Keel on maagiline tööriist, mis kannab eetilisi väärtusi ja traditsiooni. Elitis nimetab end luuletajaks, kes töötab vahetult oma keeles end sellest distantseerimata. Iga keel sunnib luuletajat väljendama kindlaid asju (Ivar Ivask, “Odisseas Elitis oma luulest”, lk 85–86). Keel on Elitise side kõiksusega, transtsendentsusega, emakeel, mis on talle ‘antud’, nagu luuletaja korduvalt rõhutab. See on tema kui inimese ja luuletaja saatus.

Ivask on mitmes luuletuses otseselt käsitlenud oma suhtumist ema- (isa- ?)keelde; näiteks:

*Ma elan kindlalt oma keeles,
kus iga sõna on mu sünnikoht.
On ängistusi minu meeles,
kuid ainult keeles hajub nende oht.*

(“Usk keelesse” kogust *Tähtede tähendus*, 1964, lk 67.)

Kogust *Ajaloo aiad* (1970) leiame humoristliku/traagilise? luuletuse “Why in heaven’s name” (lk 83), kus luuletaja kaitseb oma õigust luua just emakeeles.

1969. aastast pärinevast päevikukatkest leiame kahtlust: “Kui kaua jaksan veel eesti keeles luuletada? Kas *Ajaloo aiad* on viimaseks katseks selles keeles, vähemalt mõneks ajaks? Mitte et just saksa keel jälle ahvatleks, aga ingliskeelne ümbrus surub end ikka tugevamini peale. Ja on see siis ainult halb?? Imelikud mõttekäigud...” (Ivar Ivask “Lehekülgi Oklahoma kümnendite päevikust 1967–1987”, lk 5).

Ivaski suhe keelega on juba sünnipäraselt komplitseeritud: “Ma sündisin kodus, kus räägiti nelja keelt. [---] Mul on raske ette kujutada kedagi, kes mõtleb ainult ühel keelelisel tasandil. (Ilmar Olesk, “Vestlus prof. I. Ivaskiga.” — *Teataja*, nr 3, 1987, lk 8).

Aeg-ajalt näib Ivaski usk kõikuma löövet väikeses rahvuskeeles luuletades kuuldavaks saada: “Liiga tihti väikerahvaste esindajad argumenteerivad nõnda: suurkeelte luuletajaid tuntakse paremini kui meie suuri poeete põhjusel, et nende keeled on maailmakeeled ja seetõttu nende reklaam ulatuslikum. [---] See aga on vale. Meie loeme Rilket

ja Valéry'd, sest nende looming peegeldab *enamat* kui neid endid: mitmekesine austro-ungari ja iidne prantsuse kultuur kannab neid. [...] Iga luuletaja on ju kinni oma maa ajaloo. Ja kui see ajalugu on sügavalt deprimeeriv, kas saab siis teha etteheiteid kui ignoreeritakse välismaal selle ajaloolise olukorra poeeti? *Keele probleem pole kaugeltki ainukene probleem ühe väikerahva autoril.* [...] ...kui kaua elame edasi endapette uimas? Ikka selgemini näen seda, et probleem pole niipalju keeleline kui kultuuriline, mis jällegi omakorda on seotud ajaloo ning geograafiaga" (Ivar Ivask, "Lehekülgi Oklahoma kümnendite päevikust 1967–1987", lk 9).

Mingi süümepiin (mis põhjusel?) sunnib teda oma mõttekäiku samas "ketserlikuks" nimetama.

Vestluses Ilmar Oleskiga *Teatajas* avaldab Ivask arvamust, et eesti kirjanikuks võiks pidada veel ka autorit, kelle ainevald on Eestiteemaline, kuigi ta enam eesti keeles ei kirjuta. Küsimust ennast peab Ivask "okkaliseks" (Ilmar Olesk, "Vestlus prof. I. Ivaskiga", lk 8).

Ta seletab: "...tihti defineerime oma eestlust liiga kitsalt, rahvuslikult liiga kitsalt. Me oleme palju rikkamad kultuuriliselt, keeleliselt, kui me vahest marurahvuslusest defineerime. [...] Olla pagulane ei tähenda vaesustumist, vaid rikastumist" [...] Tõlked inglise keelde algselt eesti keeles kirjutatud luuletustest ei leidnud erilist vastukaja, balti ainelised luuletused, mis juba loodud inglise keeles "lõid aga kohe läbi". "*Balti eeleegiad* on kokkuvõte tervest minu elust ja mõtlemisest ning tundmisest eestlasena, baltlasena, inglise keeles. See on inglise luule. Aga see käsitleb Balti saatust" (samas). Kokkuvõttes sõnastab Ivask oma ideaali järgmiselt: "maailmakodanik — juurtega kosmopoliit" (samas). Tundub, et ring on täis saanud, kusagilt ollakse ju ikkagi pärit...

Elitis tajub kreeklasena olemist ja luuletamist õnnestava paratamatusega. Tema jaoks on luule, mida ta loob kreeka keeles, kreeka ajalugu, geograafia ja loodus kokkukuuluvad. Kreeka on poeedi jaoks ime täis pimestavat valgust ja müstilisi märke, mida tema kreeklasena võib teistele vahendada (vt *Οδυσσέας Ελύτης, Ανουχτά Χαρτιά. Αθήνα: Ικαρος*, 1987, σ. 328). Kreeka on ammendamatu inspiratsiooni allikas. Omal soovil valitud paradiisis peaksid linnudki kreeka keeles laulma (samas, σ. 41).

Näib, et Ivaski suhtumises eesti keeles luuletamisse on mõnikord teatav annus märterlikkust, vahel tundub see tema jaoks olevat otseselt kui midagi eksootilise harrastuse laadset, mis samaaegselt on siiski ka paratamatus.

Elitisele tähendab transtsendentsuse taotlus eelkõige metafüüsilist sealpoolsust, Ivaski jaoks algab transtsendentsus kosmopoliitset hoiat

kust siinpoolsuses, see tähendab 'keelte, kultuuride, uskumuste' paljusust, "rikast spektrumit" (vt Ilmar Olesk, "Vestlus prof. I. Ivaskiga", lk 8), mida omakorda püütakse ületada. See väljendub näiteks mõne Ivaskile olulise motiivi või tunnuse vaatlemises erinevais rahvuskirjandusis (näiteks olulise lihtsuse motiiv eesti ja jaapani kirjanduses).

Elitisele on "surematuse hinguse" vahendamiseks tarvilik üha suurem süvenemine oma keelde ja kultuuri, selles igikestva ja üldise (taas)avastamine, Ivaskile pigem ühest rahvuskultuurist väljapääsu leidmine ja vabanemine teiste kultuuride paljususe läbi.

Pöördudes tagasi artikli alguse juurde, oleks vastus küsimusele, mis ahvatleb Ivar Ivaskit Odisseas Elitise vaimulaadis: tõeline juurega kosmopoliitsus, harmoonia ja tasakaal üldnimliku ja kitsalt rahvusliku vahel, pingevaba loomulikkus ja toetav emotsionaalne suhe oma keele ja kultuuriga.

Ivask on kosmopoliitsuse enese jaoks teoreetiliselt igati ammendavalt defineerinud ning seda teemat sageli oma kirjutistes käsitletud, ent tuntukslikult, kindlasti ka paguluse tõttu, on tema suhtumine kramplik — valuline. Küsimus pole mitte niivõrd ajaloo ja keele pres-tiizikus (on see ju vaid suhtumise küsimus), vaid Ivaski olemuslikus tunnetuslikus pidetuses, mida ta endale ehk tunnistada ei taha, kuid mis näib teda ometi piinavat. Elitise looming tundub Ivaskit tema kahtlustes aitavat ning toetavat.

Kerttu Veldi

TÄHISEID

Odisseas Elitis

Tõlkinud Kerttu Veldi

ELENI

Esimese vihmapiisaga suri suvi
Ligunesid läbi sõnad mis sünnitasid tähevalguse
Kõik sõnad millel oli vaid üks suund Sina!
Kuhu sirutame oma käed nüüd mil meid enam ei maksusta
aeg
Kuhu jätame oma silmad nüüd mil kauged read jooksevad
pilvekarile
Nüüd mil sulguvad su ripsmed meie maastiku kohal
Ja oleme — nagu möödunuks meis udu —
Ainsad üksildased ümbritsetud sinu surnud piltidest.

Laup aknaruudus ei saa me und uue valu ootel
Pole see surm mis meid tõukab ainult kui oled Sina
Ainult kui mujal on tuul elamas tervenisti
Riietumas lähedalt nii nagu riietub kaugelt meie lootus
Ainult kui on mujal
Erkroheline tasandik teispool su naeratust päikeseni
Rääkides usalduslikult kuis kohtume taas
Pole see surm kellele vaatame näkku
Imeväikese sügisese vihmapiisa asemel

Οδυσσεάς Ελύτης. "Προσανατολισμοί". Αθήνα: Ικαρος, 1992, σ. 75-77; 136.

Tähiseid

Sogane tunne

Niiske mulla lõhn meie meeltes mis kaugenevad samavõrd
kui lähevad

Ja kui sinu käsi pole meie kätes

Ja kui meie veri pole su ulmade soontes

Valgus ühegi laiguta taevas

Ja nähtamatu muusika meie sees oh! melanhoolne

Mööduja kuni meid veel hoitakse maailmas

On niiske õhk või sügisene tund lahkuminek

Kibe küünarnukitunne mälus

Mis tuleb kui öö läheb meid lahutama valgusest

Nelinurkse akna taga mis vaatab kurbusse

Mis ei näe midagi

Sest juba toimus nähtamatu muusika leek kaminas suure
seinakella löök

Miks toimus juba

Luuletus värss värsiga samaaegne vuhin

vihmaga pisarad ja sõnad

Sõnad mitte nagu teised aga ka need vaid ainsa suunaga:
Sina!

MAGAJA

Hääl sööbib värisevasse tuulde ja selle peidetud puudesse
sina
hingad

Su une iga lehekülg on hele ja kui liigutad oma sõrmi laotub
valgus

Sinu sees ootavad mind päikesemustrid! Ja pärituul puhub
piltide maailm

Ja homme ilmub alasti rind märgitud igiheledast tähest

Kus pimeneb pilk niipea kui läheb kustutama taevavõlvi
Oh ära tõrgu enam ripsmeis
Oh ära liiguta enam unepõõsais
Tead milline palve sõrmedes õli leegitseb seal kus valvab
koiduväravaid
Milline jahe ilmutus sahiseb lootuses või rohtunud mälus
Seal kus loodab maailm. Seal kus inimene ei soovi
enam muud kui olla inimene
Üksi ja ilma mistahes Saatuseta!

NEITSI MAARJA TUUL

Mere ühe peopesaga maitseid kibedat klibu
Kell kaks hommikul uidates rahulikus augustis
Nägid kuuvalgust endaga kaasa kõndimas
Kaotaja samm. Ja kui polnuks süda omal kohal
Olnuks mälestus maast ilusa naisega
Ja soov mis igatses kesk basiiliku latvu
Näe milleks puhus Neitsi Maarja tuul!
Öötund! Üleujutatud põhjakaar pisarad
Äsja vöbises süda maa survest
Alasti puuvaikuse tähtede all
Maitseid ulmasügavusis kibedat klibu
Ajalt mil pilved vabastasid purjeid
Ja pihita sööbis kellessegi patt
Aeg oma esimesis soolikais. Võid näha veel
Enne igivana tuld liiva ilu
Seal kus murdsid töötuse ja seal kus sul oli õnne
Sajalehelist, avatut Neitsi Maarja tuulele!

Andrus Kasemaa. ***
(Pliiats)

AJALUGU JA AJALOOKIRJUTUS VANAS TESTAMENDIS

Oswald Loretz

Tõlkinud Vallo Ehasalu

Pealkirjaga "Ajalugu ja ajalookirjutus Vanas Testamendis" määratletud probleemiasetus eeldab nii seda, et Piibli Vana Testamendi osa annab ajalugu edasi, kui ka seda, et see sisaldab ajalookirjutust ja kultiveerib seda ka ise. Kaasaegse ajalooteaduse alguse ni üheksateistkümnendal sajandil oli see vaatekoht kindel tõde. Juudid ja kristlased olid täiesti ühel meelel, et Vana Testamendi raamatud sisaldavad ajalugu ja ajalookirjutust ühes erilises tähenduses mis eristab neid müütidest. Nad tõlgendavad Aabrahami ja Mooset ajalooliste isikutena, väljaränd Egiptusest polnud nende jaoks vähem ajalooline kui käsulaudade andmine Moosesele Siinail; Tootatud Maa hõivamine, Iisraeli ja Juuda kuningriikidele eelnenud aeg; sündmusrikas kuningate aeg. Kõik Piibli raamatutes kokku paistis andvat selge ajaloolise ja sisulise pildi, mis võidi viia käibivale lühivormelile "seadus ja prohvetid" — esiteks astus näitelavale Moosese oma seadusega ja seejärel kaitsesid prohvetid läbi sajandite Moosese seadust kangekaelse rahva ja usust taganenud kuningate vastu.

Alates möödunud sajandist seab piibliteadus, tuginedes kriitilisele ajalooteadusele, sellise ajaloopildi mitmes aspektis kahtluse alla.

Tõlgitud käsikirjast "Geschichte und Geschichtschreibung im Alten Testament". *Toim.*

Ette kantud 1993. a varakevadel. Kasutada antud aja lühidus lubas vaid ebatäielikku visandust mõnedest probleemidest. *Aut.*

Järgnevalt tuleb seoses selle probleemiseadega käsitleda küsimust, kas Vana Testamendi raamatud nüüdisaegsest seisukohast vaadelduna tõepoolest ajalugu jutustavad ja kas mitmelt poolt kõrgekskiidetud Piibli ajalookirjutus seda nime nüüdisaegse vaate kohaselt tõesti väärrib. Sellele järgneb küsimus, kas ajalookirjutust tuleb tõesti nõnda kõrgelt hinnata, et Piibel tingimata selle kujundatud ja sellest läbi imbunud peab olema, et seda nüüdisaegses maailmas veel kuulda võetaks? Selle küsimuseasetusega oleme juutluse ja Piibli probleemi juurde jõudnud, otsekui oleks see puhtalt saksa probleem. Selle kohta mõned ajalooliselt suunatud kaalutlused.

Franz Schnabel juhatab oma töös Saksa ajaloost üheksateistkümmendal sajandil peatüki "Ajalooteadused" sisse järgnevate lausetega: "Nüüdisaegse, empiirilise ajalooteaduse areng algab Barthold Georg Niebuhriga, kes on tundnud end alati Hegeli vastasmängijana. Niebuhr 1810. aastal äsjarajatud Berliini ülikoolis peetud loengutega Rooma ajaloost ja nende ilmunisega raamatuna järgmisel aastal algas saksa vaimu ajaloos uus ajastu. Niebuhr surus esimesena läbi põhimõtte, et ühtegi arvamust mingi minevikusündmuse kohta ei saa kindlalt esitada, kui eelnevalt ei tunta selle sündmuse edasiandmise ajalugu; tema rajas esimesena ajalooteaduse süstemaatilisel kogutud ja kriitiliselt kontrollitud allikaile." (Schnabel 1948/51: III, 36.)¹

Uue ajalooteaduse selline areng pidi varem või hiljem mõjutama ka juudi rahva ajaloo käsitlemist saksa protestantlikus teoloogias.² Pärast mitmesuguseid eeltöid jõudis see areng ilmeka väljenduseni Julius Wellhauseni teostes (17.05.1844–07.01.1919).³ Thomas Nipperdeylt võime selle kohta ehk liigagi kokkuvõtlikult ja liigagi julges sõnastuses lugeda: "Julius Wellhausen ja tema õpilased viivad, eelkõige 1878. ja 1894. a vahel, lõpule Vana Testamendi ajaloolis-kriitilise ümbertöötamise iis-

¹Vt ka Nipperdey 1990: I, 633–634; B. G. Niebuhri kohta criti Perliitt 1965: 57–61.

²Selles seoses tuleb osutada, et katoliiklik teadus jäi finantseerimise allikatest sekulariseerimise tõttu ilma ja selle taaselustamisel ei mänginud ajalooline piibelseletus mingit osa; vt muu hulgas Schnabel 1948/51: IV, 62–74.

³Arengu kohta Niebuhrist Wellhausenini vt Perliitt 1965: 57–152.

raeli usu arengulooks, mis on edaspidi peaaegu vaieldamatu.” (Nipperdey 1992: 472.) Pöördume nüüd küsimuse juurde, mida ajaloolane selle “peaaegu vaieldamatuga” piiritles ja millest ta mööda läks.

Mis oli juhtunud? Need, kes esindasid nüüdisaegset teadusliku vaadet Piibli ajaloole, jõudsid tulemuseni, et traditsiooniline kujutus, mille järgi kõigepealt kuulutati Moosese poolt Siinail seadus ja hiljem tegutsesid prohvetid Moosese seaduse, kõlbluse ja käskude kaitsjate ja meeldetuletajatena — tuleb pöörata ümber, niisiis pea peale. Enam ei saa rääkida “seadusest ja prohvetest”⁴ või “Moosesest ja prohvetest”, vaid nüüd kehtib vastupidine ajaluline järjestus *lex post prophetas*, “seadus pärast prohveteid”.

Sellisel viisil niisiis mitte ainult ei eitatud traditsioonilist kujutlust Piibli ajalooost ühes selle keskses punktis, vaid pöörati see ta enese vastandiks. Seega vapustati traditsioonilist ajaloolist mõtlemist Piibli ajalooost.

G. v. Rad rõhutab küll edusammu, mis oli seotud uue vaatega *lex post prophetas*, kuid viitab ka selle ajaloolise konstruktsiooni nõrkadele külgedele. Ta märgib selle kohta järgmist: “See allikalooline ümberpaigutus oli revolutsiooniline, sest nihutas prohvetid ühe liigutusega välja varjust, mille all nende eripära hoopiski ilmnedi ei saanud. Aga seepeale liikus pendel liiga kaugele, sest nii algupärased, nii isikupärased ja Jumala suhtes vahetud, kui toorkord arvati, prohvetid siiski polnud. Me näeme neid tänapäeval mitutpidi sõltuvaina vanadest pärimustest, mida nad aktualiseerivad ja tõlgendavad. Me näeme end raamatu lõpul isegi seatuna ülesande ette anda prohvetitele nende osa seaduses tagasi.” (von Rad 1965: 14.)

See uus vaade Piibli ajaloole oli 19. sajandi piibliteaduse uuendajate puhul algusest saadik koormatud ühe romantilise kohustusega, nimelt niinimetatud *juutluse* erilise väärtustamisega. Seega pole siin tegu puhtsaksa, vaid ka rahvustevahelise probleemiga.

Saksa protestantlikus uurimistöös oli Wilhelm Martin Leberrecht de Wetttest (1780–1849) alates üldiseks saanud vahetegemine vana Iisraeli — mille jaoks ta kasutas sõna *hebraism* — ja juutluse vahel pärast 587. aastat eKr, Jeruusalemma hõivamise aastat

⁴Vt nt Mt 5, 17; 7, 12; Lk 24, 44.

uusbabüloonlaste poolt ning Juuda kuninga ja ülemkihi Baabüloni viimise aastat. Tema raamatust *Dogmatik der Bibel* (Piibli dogmaatika) 1831 loeme selle kohta: "Juutlus on hebraismi ebaõnnestunud taastamine ja selle positiivsete koostisosade segamine võõraste mütoloogilis-metafüüsiliste õpetustega, milles reflekteeriv mõistus tunde elava vaimustuseta valitseb: kaos, mis ootab uut loomist." (de Wette, *Dogmatik* 114, viidatud Kusche 1991: 63 järgi.)

Oma tunnustatud töös *Die unterlegene Religion: Das Judentum im Urteil deutscher Alttestamentler* (Allajäänud usund: Juutlus saksa vanatestamentlaste hinnangu järgi) on Ulrich Kusche jälginud selle juutluse suhtes vähesoodsa hinnangu edasiarene mist saksa protestantlikus piibliteaduses kuni Hitleri ajani. (Kusche 1991.)

Esialgu võime kokku võtta, et nüüdisaegse ajalooteaduse meetodite ülevõtmine saksa protestantliku piibliteaduse poolt on viinud selge vahetegemiseni kahe ajajärgu vahel Iisraeli ajaloos ning sealjuures on veelahkmeks Jeruusalemma hävitamise ja Babülooniasse küüditamise aasta 587 eKr. Samal ajal seostavad mõõduandvad autoriteedid sellist jaotust romantismist pärit varasema ajajärgu kõrgelthindamise ja teise, hilisema ajajärgu, niisiis juutluse aja alavääristamisega.

Pärast Teist maailmasõda vaieldi sel taustal küsimuse üle, kas mitte pidada Julius Wellhauseni sellist hinnangut Piibli juutlusele antisemitismiks.⁵ Sõltumata sellest, kas antud küsimuses antakse hääl J. Wellhauseni poolt või vastu, on see vaidlus toonud uuesti ilmsiks, et nüüdisaegne ajalooline piibliseletus pole juutluse omapära rahuldavalt selgitanud ning jääb alles küsimus, kas Piibel on juudi raamat ja samal ajal "ajalooline" raamat ning mis mõttes.

Pole liialdus nentida, et me oleme praegu saksa keeleruumis taas kord teise äärmusse jõudnud. Juutlust ei vaadelda piibliteaduse seisukohalt mitte enam väsinud hilisajajärgu saadusena, vaid vastupidiselt varasemale käsitlusele, kujutades seda jõuliselt kui säravat suurust, ja kui nii-öelda paremat või isegi legitiimsemat

⁵Selle kohta vt Smend 1982: 249–282.

Vana Testamendi seletust ja jätkamist kristluse kõrval.⁶ Selles seoses jääb sisuliselt suurelt jaolt üsna ebaselgeks ja ähmaseks, mida tuleks juutlusena mõista. Kõik pooled taunivad küll täiesti üksmeelselt antisemitismi⁷, aga saksa piibliteaduses jääb endiselt vaieldavaks, kas sel tuleks kultiveerida projudaismi või antijudaismi. Seejuures ollakse pidevalt paradoksi ees, et piibliteaduse sees peetakse antisemitismi üldiselt ületatuks, teiselt poolt aga kirjeldatakse üha juudivaenulikkuse jätkumist, ning manatakse seda kristlikult poolelt ohuna esile.

Piibliteadus ei näi ometi vabana probleemidest, mis vahetevahel päevapoliitikat erutavad. Näiteks kui kerkib küsimus, kas Saksamaa juutide eestseisja Ignaz Bubis on sakslane või mitte, või ehk samal ajal juut ja sakslane, siis äratub juudidprobleem tugevaid sümpaatiid ja antipaatiid inimestel, kellel muidu Piiblist või juutidest õrna aimugi ei ole.⁸ Sellise intelligentse küsimuseasetuse juures jääb lõpuks alles vaid nõutus ja pahameel: juudid apelleerivad õigusele omada omaenda ajalugu, ja sakslastele osutavad samal ajal nende ajaloost vaid aastaid 1933 kuni 1945.

Sellise arvamustevahetuse juures saab päris selgeks, et juudid õigustavad oma identiteeti enda ajalooga, samal ajal kui goide⁹

⁶Crüsemann 1992: 425 nt oma juutluse ja kristluse vahekorra seletuses järeldeb: "Sellega antud dialemma (Toora, seadus, on sõnastatud vaid Iisraelile) võib leida lahenduse ainult sellises kristlikus Toora-retseptioonis, mis käsitleks mitte ainult kirikule, vaid ka Iisraelile sõnastatud Toorat, mis seega võtaks aluseks Jumala, Toora ja Iisraeli ühtsuse ja millelt lähtuks konkreetne tõlgendamine. Selliseks retseptiooniks pidid siin ajaloolised eeldused valmis olema." Kahjuks ehitab Crüsemann selle teesi ühele erilisele ajaloolisele vaatele Piibli monoteismi ja Jumala ühtsuse tekkest (esitatud kohas, lk 423–424), s.t ta tõlgendab viimaks niihästi monoteismi ajalugu kui ka Jumala "ühtsust", lähtudes piiblijärgsest juudi teoloogiast, mis püüdis end ristiusust eristada.

⁷Antisemitismi probleemist juudi vaatekohalt vt ka Katz 1989.

⁸Vaimne segadus näib selles küsimuses valitsevat sedavõrd, kui võrd mõnikord küsitakse, kas juudid ka rassi moodustavad. Piibli keelekasutuses on juudid üks 'm "rahvas"' (rõhuga usulis-kultuslikel ja veresidemetel).

⁹S.t "mittejuudid, paganad".

poolle on sellele vastukaaluks sageli vaid abitu jutt selliste suurte sõnadega nagu sallivus, valgustus, humaansus.

Nõnda jõuame paratamatult küsimuseni, miks seletavad juudid enda omapära nii tänapäeval kui ka juba Piiblis oma ajalooa. Ja edasi, kas juudid, apelleerides ajaloole Piibli raamatuis, ka teatud liiki käsitlust järgivad, mida tõesti teadusliku ajalookirjutusega võrrelda võiks?

Tagasi vaadates nõustatakse saksa protestantliku piibliteadusega koos vahetegemise ja eksiilieelse ja eksiilijärgse juutluse vahel sedavõrd, kui võrd see on õigesti ära tundnud, et kuningavõimu, templi ja maa kaotamine pärast aastat 587 eKr on viinud juudalaste usu põhjaliku ümberkujundamiseni ja et "juutluseks" me nimetame selle arengu saadust.¹⁰

Selle juutluse tunnusjoonteks on kõigepealt üheainsa Jumala ja maailma Looja tunnistamine, s.t ka agressiivset hoiakut või nagu Sigmund Freud ütleb, järskust võõraste jumalate tõrjumisel (Freud 1939: 40), ja juudi rahva liigitamist oma Jumala juurde, mis tähendab juudi rahva väljavalimist ja ühtlasi teistest rahvastest üle olemist. Seda väljavalitust seletatakse nüüdisaegses juutluses mitmeti, spekter ulatub "holy race'ist" selleni, et juutide väljavalitus ilmneb selles, et nad on ainsana loonud eetilise monoteismi.¹¹

Tänane juutlus võib, nii hämmastavalt kui see nüüdisaegsele kõrvale kõlabki, nendel puhkudel tõesti apelleerida Piibli raamatutele. Meie aspektist on seejuures tähtis, et kõik, mida Vanas Testamendis traditsioonilise juutliku ja kristliku arusaamise järgi "ajaloo ja ajalookirjutusena" pakutakse, kannab ühe vaatenurga pitserit, et juudi rahvas on ainsana kõigist rahvastest maa peal

¹⁰Võrdle seevastu näiteks Albertz 1992: 32, kes lükkab vahetegemise Iisraeli ja juutluse vahel tagasi ja kõneleb ainult "Iisraeli usundiloost", mille ta jagab eksiilieelseks ja eksiilijärgseks ajajärguks, kusjuures ta rõhutab, et eksiiliajale ja varajasele eksiilijärgsele ajale tuleb "lasta vähemalt sama huvi ja sama ruum osaks saada." Oma tööviisi hindab ta järgnevalt: "Igal juhul tähendab see juutlusevastaste kristlike eelarvamuste revideerimist." Siin tekib küsimus, mis õigusega teeb autor ühest saksa piibliteaduse probleemist järsku üldise "kristliku eelarvamuse".

¹¹Selle "eetilise monoteismi" seletuse kohta vt ka Baeck 1925: 58–59.

algusest peale seotud tõelise Jumalaga ja tema seadusega. See on suur juhtmotiiv, mida eksiilijärgne juutlus Piiblis väljendab.

Juudid kasutavad omaenda ajaloo käsitlemisel tollase ajalookirjutuse vahendeid. Nad võtavad annaalid ja lepingud aja kulu kirjeldamise vormidena üle näiteks assüürlasilt ja babüloomlasilt¹² ning arendavad edasi ka läänesemi valdkonnas juba tavalist aruannet. Selle ajaloo põhitegelased on ühelt poolt juudid oma esiisadega ja teiselt poolt nende Jumal Jahve.

Seega oleme oma arutlusega jõudnud ühe väga tähtsa koha ni. Piiblis keerleb kõik selle ümber, kuidas tuleb seletada ja tõlgendada muutlikke suhteid juutide ja nende Jumala vahel, ent nüüdisaegse ajalooteaduse lähtekohaks on hoopis kõigi ajalooksündmuste seletamine ilma Jumalata. Ajalooline põhjuslikkus peab selles ilma Jumalata hakkama saama.

Järelkult tuleb meil jääda selle juurde, et Piibli ajalookäsituse ja 19. sajandil tekkinud teadusliku ajalookäsituse vahel on ületamatu vastuolu.

Seda tõsiasja saab seletada positiivselt ja negatiivselt. Nüüdisaegne ajaloolane võib asuda asja kallale ja Niebuhri viisil püüda seletada Piibli pärimusi ja neid ajalooliselt jälgida. Tulemuseks on arvukad raamatud pealkirjaga *Geschichte Israels* (Iisraeli ajalugu) või näiteks *Religionsgeschichte Israels in alttestamentlicher Zeit* (Iisraeli usu ajalugu Vana Testamendi ajal) (Albertz 1992). Nende ilusate raamatute draama algab ikka sealt, kus Niebuhri antud hoog paratamatult eksiteele viib, sest tegemist pole mitte just ainult pärimusega, vaid ka teoloogiliste ajalookonstruksioonidega, mis just nendena tunnustust soovivad. Siinkohal aga silmitseb meid alati ajaloolaste poolt pagendatud Hegel, kes on nüüdisaegsele ajaloolasile esitanud seni vastamata küsimuse, kas faktide kuhjamisega tõesti mingi ajaloomõistmise või koguni tõeni jõutakse?

Hoopis teist teed kui saksa protestantlus, on juutluse ajaloolise kujunemise uurimisel läinud Austria juut Sigmund Freud. Th. Nipperdey¹³lt saame selle kohta teada järgmist: "Viimaks veel üks sõna psühhoanalüüsist. Et selle tekkepaigaks pole ükski rii-

¹²Babüloomlaste ja assüürlaste ajalookirjutuse kohta vt ka Grayson 1975a, b; Canick 1976.

gisaksa linn, vaid Viin, see ei tule kindlasti mitte ainult Freudi geniaalsusest, vaid ka kultuurilis-sotsiaalsest olukorrast.” (Nipperdey 1990: I, 633) Nipperdey järgi võiks Sigmund Freud anda meile võimaluse heita juutlusele pilk teisest vaatekohast kui saksa protestantluse oma.

S. Freud ja tema õpilane Th. Reik (vt nt Reik 1923; Reik 1927) on püüdnud seletada juutluse teket ja “rahvaste juudivaenulikkust” (Freud 1939: 96) õpetusega neuroosidest. Freud näeb juutluse olemust nagu ka kristlikud tõlgendajad väljendatuna monoteismis. Nõnda kõlab ka ta selleteemalise raamatu pealkiri: *Der Mann Moses und die monotheistische Religion* (Mees Mooses ja monoteistlik religioon).¹³ Freud järgib oma kõrge hinnanguga monoteismile ühte valgustustraditsiooni,¹⁴ mis on ka juutluses vaieldav.¹⁵

Freudi järgi oli tänapäeva juudi tüüp juba hellenismiajal valmis ja on sestpeale esile kutsunud koos temaga elavate rahvaste viha. Juutide hukkamõistmise põhjuseks peab Freud kaht juudi eripära — monoteismi ja juutide väljavalitust ühtaegu.

Freudi järgi on juudid — kui kõrvutada nad muhameedlaste ja kristlastega — ainsad, kellel on tõeline monoteism (Freud 1939: 94–95). Kuid ta järeldab, et rahvaste juudivaenulikkuse tugevusel ja kestvusel peab olema loomulikult rohkem põhjusi kui üks (Freud 1939: 96). Võõrsilolek ja vähemusseisund on Freudi jaoks kõrvalise tähtsusega. Ta rõhutab midagi muud: “Täiesti andestamatud on aga juutide kaks teist omadust. Esiteks, et nad on “peremeesrahvastest” mitmes suhtes erinevad. Mitte küll milleski põhilises, sest nad pole võõrast rassi asiaadid, nagu väidavad vaenlased, vaid nad koosnevad peamiselt Vahemere rahvaste riismetest ja on Vahemeremaade kultuuri pärijad. Kuid nad on siiski teist-

¹³Vt selle Freudi monograafia kohta ka Grubrich-Simitis 1991; Yerushalmi 1991.

¹⁴Peterson 1935: 11 märgib: “Euroopa valgustus on kristlikust usust Jumalasse ainult monoteismi järele jätnud, mis on oma teoloogiliselt sisult niisama kahtlane kui oma poliitiliste tagajärgede poolest.”

¹⁵Yerushalmi 1991: 52 rõhutab, et Freud oli koos suurema osa heade 19. sajandi saksa-juudi ratsionalistidega veendunud, et juutluse olemuse tuumaks on monoteism. Järelikult otsis ta monoteismi lähtekohta juutide juurest.

moodi, sageli määratlematul viisil teistmoodi kui ülejäänud, liiati veel põhjamaised rahvad, ja hulkade sallimatus väljendub kummalisel kombel väikeste erinevuste vastu tugevamini kui sügavate erinevuste vastu. Veel tugevamalt toimib teine asi, nimelt et nad panevad vastu kõigile rõhumistele, et ka kõige julmemate tagakiusamistega pole õnnestunud neid hävitada, ja et just seda enam ilmutavad nad võimet panna end majanduselus maksma, ja anda oma väärtuslik panus kõigile kultuurisaavutusile.” (Freud 1939: 97.)

Natsionaalsotsialistliku juutide tagakiusamise kohta eraldi märgib Freud: “Nende (= rahvas, kes pole kunagi õieti kristlasiks saanud, vaid kes kummardavad “barbaarset polüteismi”) juudi-vaenulikkus on õieti kristlastevaenulikkus, ja ei pruugi imestada, et kahe monoteistliku usundi lähedane suhe mõlema vaenulikus kohtlemises saksa natsionaalsotsialistlikus revolutsioonis nõnda selge väljenduse leiab.” (Freud 1939: 97.)

Kokkuvõttes nendib Freud seejärel lühidalt, et võiks lähtuda ühest juutide iseloomujoonest, mis valitseb nende suhteid teistega: “Pole kahtlust, et neil on eriti kõrge enesehinnang, nad peavad end suursugusemaks, kõrgemal seisvaks, üle olevaks teistest, kellest nad ka paljude oma kommete poolest erinevad. Seejuures hingestab neid eriline kindlus elus, mille võib anda mingi salajane hinnaline varandus, mingi optimism; vagad nimetaksid seda usalduseks Jumala vastu. Me tunneme selle hoiaku põhjust ja teame, mis on nende salajane vara. Nad peavad end tõesti Jumala valitud rahvaks, usuvad, et on talle eriliselt lähedal, ja see teeb nad uhkeks ning kindlaks. Rõõmusõnumite järgi käitusid nad juba hellenismiajal nii nagu praegugi, juut oli juba tookord valmis, ja kreeklased, kelle kõrval ja seas nad elasid, reageerisid juudi eripärale selsamal kombel nagu tänapäeva “peremeesrahvad” (Freud 1939: 108–109).¹⁶

Seejärel kinnitab Freud, et edasine areng ületab juutluse piirid (Freud 1939: 132–133). Kristlik õpetus lõhub juutluse raamid. Ta märgib: “Ainult üks osa juudi rahvast võttis uue õpetuse vastu. Neid, kes sellest keeldusid, nimetatakse tänapäevalgi juutideks. Selle lahknemisega on nad eristunud teistest veel teravamalt kui

¹⁶Vt lisaks “valitud rahvas” esitatud kohas, lk 115–116; 122.

enne.” (Freud 1939: 133.) Freud kirjeldab oma ettevõtmist järgnevalt: “Küllap on meie uurimine heitnud mingit valgust küsimusele, kuidas on juudi rahvas saanud endale need omadused, mis teda iseloomustavad.” (Freud 1939: 133.)

Nüüd võidakse mulle vastu kosta, et ma olen teemast “ajalugu ja ajalookirjutus Vanas Testamendis” juba väga kaugemale kaldunud. Olgu nüüd tõestatud, et see nii pole.

Nagu juba korduvalt osutatud, tuleb meil mõista Piiblit juudi ürikuna. See tähendab lühidalt järgmist: Piibel on saanud eksiilijärgses juudi koguduses oma lõpliku kuju põhimõttel “Seadus ja prohvetid”¹⁷, nii et seda tuleb tõlgendada juutluse väljendusena. Peale esimese — või esimese ja teise — vastavalt lugemisele, dekalooži käsu (Ex 20, 3–4; Dn 5, 7–8), mis formuleerib monoteismi nõudega austada ühte Jumalat ja keeluga pidada jumalakujusid, on üks selle keskseid lauseid niinimetatud *šema’ Israel*, “kuula, Iisrael” (Dtn 6, 4), nagu vaga juut iga päev palvetab. See on kahtlemata Iisraeli palve ja käsk. Rohkem kui esimene käsk, kuulutab see nii monoteismi kui ka määrab suhte juudi rahva ja tema Jumala vahel:

šm’ jšl ’l

JHWH ’lhynw

JHWH ’hd

Juudi saksa koguduste palveraamatus tõlgitsetakse see lause sõnadega¹⁸:

*Höre, Israel, der Ewige, unser Gott,
der Ewige ist einzig!*

¹⁷Siin puudub ruum öeldu seletamiseks nii, et poleks võimalust valesi mõista. Piibli raamatute eksiilijärgne kuju eeldab suurelt osalt teksti vanemat kuju ja sellesama kasvamist. See olgu seletatud vaid ühe näitega: Iisraeli ja Juuda kuningate annaale kasutavad näiteks Kuningate raamatud alusena nende tegude teoloogilisel kirjeldamisel ja hindamisel, s.t kuningate poliitilist tegevust ei hinnata kui sellist, vaid poliitilist tegevust seletatakse tagajärjena kas positiivsele või negatiivsele hoiakule Jahve suhtes.

¹⁸*Sidur sefat emet*. Saksakeelse tõlkega rabiin dr. S. Bambergilt. Basel, 1972, lk 36.

(Kuula, Iisrael, Igavene, meie Jumal,
Igavene on ainus!)

Jättes kõrvale selle, et juudid ei ütle mitte Jumala nime "Jahve", vaid asendavad selle siinkohal sõnaga "Igavene", pidades rangelt silmas Dtn 6, 4 lause luulelist vormi, võib tõlkida selle järgnevalt:

Kuula, Iisrael:

*Jahve on meie Jumal,
Jahve on ainus!*

Palve esimeses osas määratakse selgelt suhe Iisraeli ja Jahve vahel sellisel viisil, et Jahve on Iisraeli jumalus. Seda seletatakse ja täiendatakse teises osas öeldes, et Jahve on ainus. Seega on otsustav küsimus, mida tähendab Jahve "ainulisus"?

Esiteks tuleb rõhutada, et heebrea *'eḥād* ei tähenda mitte ainult "üks", vaid rõhutatud tähenduses ka "ainus". Seejärel seletavad tõlkijad meelsasti, et nominaallauset "Jahve on ainus" ei tule loomulikult mõista absoluutse monoteismi tähenduses, vaid eelnenu vaateväljas ei tähenda paralleelne ütlemine "Jahve on meie Jumal" lihtsalt, et Jahve on *meie* ainus Jumal (Veijola 1992b: 533–534).

Seda ja teisi samasuguseid seletusi tuleb vaadata selle arengu taustal, et niihästi juutlus kui ka islam on väitluses kristliku kolmainuõpetusega jõudnud iga kord sõna "ainus" üsna erineva seletuse juurde. Juudi õpetlane Moses Maimonides on 12. sajandil sõnastanud kolmteist usu aluspõhimõtet, mis on palveraamatusse võetuna juutluses suure leviku ja populaarsuse võitnud. Neist põhimõtetest teine väljendab seoses Dtn 6, 4-ga usku Jumala ainsusse ja ainulaadsusse järgmiselt: "Mina usun täie veendumusega, et Looja — õnnistatud olgu tema nimi — on *jāḥīd*" Autori tähenduses tähendab see seda: Jumal on üks (*'ḥd*), ja ta pole kaks ega enam kui kaks, vaid üks selles tähenduses, et maa peal olemasolevate üksikolendite hulgas ei leidu ühtegi, kelle ühtsus oleks nagu tema ühtsus. Seega on öeldud, et usk Jumala ühtsusse välistab nii jumalate paljuse kui ka paljuse Jumalas enda sees (Veijola 1992b: 529). See Maimonidese esindatud ja hiljem mõõduandvaks saanud seletus kõlab vastu kaks korda päevas toimivas *Šema' Israel* retsiteerimises.

See seletus pole ka juutide poolelt puutumata jäänud. Nõnda näiteks tõlgitakse "The Jewish Publication Society of America" tooratõlkes Dtn 6, 4b järgnevalt: "The Lord is our God, the Lord alone". See tõlge ei ütle midagi Jumala loomuse kohta, vaid üksnes tema seisundi kohta Iisraeli ainsa Jumalana.

Nõnda tähendusrikka sõnakesega nagu 'eḥad on ka mittejuudi tõlkijail omad raskused. Muu hulgas pakutakse järgnevaid variante: "Kuula, Iisrael, Jahve, meie Jumal, on ainus Jahve!" (Hehn 1913: 188), "Jahve on üks", "Jahve üksnes: Jahve, meie Jumal, on ainulaadne Jahve" jne.

Dtn 6, 4b sõnastuses on ilmselt tegemist tüüpilise lääneseimi väljendusviisiga, mida kindlasti ei tule seletada hilisema juudi ja islami väitluse valguses kristliku kolmainuõpetusega. Nõnda me seisame tegelikult küsimuse ees, kas Šema' *Israeli* tuleks mõista monoteismi tähenduses, mis lubab vaid ühte jumalat juutluse ja islami tähenduses,¹⁹ või tuleb teiste jumalike olendite seast esile tõsta vaid Jahve ainulaadsust.

Siin on ilmselt tegemist tagasiviitega ugariti müütidele. KTU 1,4 VII 49–52 ütleb Baal iseenda kohta:

*Mina üksi olen see, kes valitseb üle jumalate,
kes teeb rammusaks jumalad ja inimesed,
kes ära toidab hulgad maa peal!*

Heebrea sõnaga 'eḥad võrreldav ugariti *aḥd*j ütleb üheselt, et Baalil üksi kõigi jumalate ja inimeste seas on võime teha tõesti seda, mida inimesed ühelt jumaluselt ootavad.

Ugariti tekstist vaadatuna tuleb järelikult jätta kõrvale kõik sõna 'eḥad tõlgendused, mis esmajoones jumalate rohkuse välisdamisele viivad. Vaateväljast jääb seega täiesti kõrvale ka mõte, nagu oleks sõnaga "ainus" väljendatud *olemuslikku* ühtsust, mis välistaks Jumala ühtsuse kristliku kolmainusliku seletuse.

Šema' *Israel*'is öeldakse seega, et Jahve on oma rahva Jumal, nii et tema üksi on võimeline sellele eluks ja õnneks vajalikke hüvesid andma, et Jahve on ainus, kes tõeliselt valitseb.

¹⁹Vt nt Clam 1992: 275–286, "monoteismi paradoksi" kohta islamis.

Mida see Jahve ja Iisraeli vahelise suhte määratlus tähendab, ja seega mida tähendab olla juut, seda võib siiski alles läbi ajaloo käies teada saada. Iisrael pidi võidu ja kibedate kaotuste kaudu õppima, et Jahved ei saa inimeste mõöduga mõõta, et Jahve ei teosta oma kuningavalitsust siis, kui Iisrael võidab, vähem kui siis, kui see alla jääb.

Tulemaks toime 587. aasta suure lüüasaamisega ja Paabeli vangipõlve kogemusega, arutlevad Piibli autorid rahva süü üle, mis on õnnetuse toonud. Alles pärast suurt katastroofi arenes kõik see, mida nüüdisaegses piibliteaduses tähistatakse Piibli ajaloonna ja ajaloolise mõtlemisena.²⁰ Nüüd jagatakse kuningad headeks ja kurjadeks. Katastroofieelset ajalugu käsitletakse katastroofi seisukohalt uuesti. Esivanemate süü ja tõrkumine Jahve vastu on ajaloolise arengu põhjuseks.

Õeldust ilmneb, et Iisrael pole kunagi arendanud ajalookirjutust kreeklaste kombel, kes jätsid jumalad kõrvale.²¹ Juudid on läinud hoopis teises suunas: nad kirjeldavad oma teed ühes oma Jumalaga maailmaajaloo suhtes. Võrreldes kreeka ajaloolastega ei ole juutide teistsugusus ületatav ja nende ajalugu näitab, et seda ei saa võrrelda ega mõista lihtsalt kreeka ja nüüdisaegse ajaloo-

²⁰Siin puudub ruum põhiliste "ajaloolise" vaate juurde Piibli alal viinud ajendite ja sündmuste edasiseletamiseks. Iisraellased said ajaloolisi jõudusid tunda eelkõige oma kokkupuudete kaudu assüürlaste ja babüloonlastega. Nende sündmustega ehmutati nad üles oma maailmanägemise traditsiooniliste kohalike piiride juurest ning seati vastamisi ajalooliste liikumistega.

Samamoodi viis ka kreekased ajaloolise mõtlemiseni alles vastuseis idapoolsete riikidega; vt nt Gschnitzer 1981: 234–235.

²¹Gschnitzer 1981: 235; 248–249, maailma ilmlikumise kohta kreeka ajaloolaste juures, eriti Thukydidesel. Ajaloolist põhjuslikkust tuleb Thukydidesel järgi seletada püüdlusega vara, võimu ja mõju poole, kõik muu, isegi õiguslikud ja kõlbelised kohustused tegelikult ei maksanud.

Sarnase tulemuseni jõuab ka Piibli Koguja, kes siiski seob toimuva inimesele kättesaamatu Looja Jumalaga. Selline kujutus Jumalast jäi kreeklastel nende filosoofilise põhihoiaku tõttu ära.

kirjutuse tähenduses, mis mõlemad on oma elu saanud jumaliku elimineerimisega toimuvast.²²

Samal ajal tuleb rõhutada, et pärast eksiili pole juudid püüdnud oma suhet Jumalaga mingil juhul üksnes ühekülgse ajaloolises perspektiivis näha. Ajaloolise Jahve ja tema rahva vahelise suhte seletuskatse kõrval on Piiblis säilinud ka kirjutisi, mis tõstavad küsimuse Jumalast ka tarkuse ja filosoofia aspektist. Iobi ja Koguja²³ raamatutes seletatakse inimese olemasolu suhtena Jumalasse, mida ei saa seletada ajaloolises käsitluses.

Lõpetuseks tuleb, pärast teema "ajalugu ja ajalookirjutus Vanas Testamendis" juurde öeldut kinnitada, et nüüdisaegne ajalookirjutus, mis kreeklasi järgides seletab ajaloolist põhjuslikkust ilma Jumalata, pakub Piibli ajalookirjutuse mõistmisele vaid piiratult abi. Piibli ajaloomõistmise kese on küsimus Jumalast. Seda küsimust kujutavad Piibli autorid avatuna: ajalooliste katastroofide ja kokkupuudete kaudu võõraste kultuuridega (nt Assüüria, Babüloonia, pärslased, kreeka filosoofia) sunnitakse juutlust omaenda ajalugu ikka uuesti läbi mõtlema ja tunnetama, et tema Jumal ei lase end ajaloosündmustes kunagi täiesti ära tunda. Ajaloo käigus ei muutu ikka uuesti küsitavaks mitte ainult "Jumal", vaid ka juutide olemasolu.

Ühe otsustava teetähiseni oli juutlus jõudnud Naatsareti Jeesuse ilmumisega.²⁴ Juutlik seletus suhtele Iisraeli ja tema ainsa Jumala vahel on jõudnud seega uude faasi. Nüüdsest peale tunneb ta sundust tõrjuda Vana Testamendi kristlikku tõlgendust. Seevas-

²²Vaid ääremärkusena olgu siin viidatud, vältimaks valesõimõistmist juutluse suhtumises müüdisse: Juba Piibli esimene lehekülg teeb selgeks, et juudid kujutasid maailma algust ja ajalugu müütide abiga. Et juudid, vastandina kreeklastele, mõistsid omaenda ja maailma ajalugu kui ajalugu oma Jumalaga, on neil ka teine alus müüdi käsitlemiseks. Saksa protestantlik usuteadus on natsionaalsotsialistlikule Piibli kui juudi müütide raamatu alaväärtustamisele vastu seadnud teesi, et Vana Testament paistab ajalookirjutuse poolest eriliselt silma. Selle argumenti poolest võiks see ühineda vanema protestantliku piibliteaduse müüdivaenulikkusega.

²³Koguja suhte kohta kreeka filosoofiaga vt ka Loretz 1991; Loretz 1993.

²⁴Vt ka Freud 1939: 97, 133.

tu kristlastele jääb ülesanne näidata seesmist ja välist seost Vana ja Uue Testamendi vahel.

Kokkuvõtteks: juutlus käsitab end ainulaadse ajaloolise nähtena, mida ei saa haarata tänapäeva ajalooteaduse vahenditega, mis ajaloolise kausaliteedina välistavad jumaliku. Piibel kujutab Iisraeli ja juutluse ajalugu ilma nüüdisaegsete ajalookirjutuse meetoditeta, ja peab need põhimõtetelisel kaalutlustel teatud määral koguni tagasi lükkama.

Juutlusele ei saa läheneda ei sallivuse ega vihkamisega, ei mõistmise ega mõistmatusega, ei nüüdisaegse ajaloomõistmisega ega ajaloo eitamisega. Juudid on, just nagu Šema' Israel ütleb, selle ainsa Jumala rahvas, kes kõige üle valitseb. Aga nagu Piibel seda mitmel kombel kujutab, pole see Jumala valitsus inimese mõistusega mõõdetav. Juudi rahva ajaloo najal saab liigagi selgeks, et nüüdisaegne ajalooteadus põhineb eeldusil, mis juudi rahva ajaloo tõlgendamiseks ja mõistmiseks kuidagi ei sobi.

Ka siin kehtib apostel Pauluse sõna, kes Vana ja Uue Testamendi ajaloomõtte suhtelisust meie silmade eest varjatud Jumala kavaga võrdleb: "Oh seda Jumala rikkuse ja tarkuse ja tundmise sügavust! Kuis äraarvamata on tema kohtumõistmised ja äramõistmata tema viisid! Sest kes on Issanda meelt ära tundnud? Ehk kes on tema nõuandja olnud? (Rm 11, 33–34; Js 40, 13; Ii 5, 8).

Kirjandus

- Albertz, R. 1992. *Religionsgeschichte Israels in alttestamentlicher Zeit*. Bd 1. Göttingen
- Baekck, L. 1925. *Das Wesen des Judentums*. Berlin. (Nachdruck Wiesbaden o. J.)
- Canick, H. 1976. *Grundzüge der hethitischen und alttestamentlichen Geschichtsschreibung*. Wiesbaden
- Clam, J. 1992. Das "Paradoxon des Monotheismus" und die Metaphysik des Ibn 'Arabi. — *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 142, S. 275–286
- Crüsemann, F. 1992. *Die Tora: Theologie und Sozialgeschichte des alttestamentlichen Gesetzes*. München
- Freud, S. 1939. *Der Mann Moses und die monotheistische Religion*. London. (Frankfurt, 1992)

- Grayson, A. K. 1975a. *Assyrian and Babylonian Chronicles*. — TCS, 5
- Grayson, A. K. 1975b. *Babylonian Historical Literary Texts*. Toronto
- Grubrich-Simitis, I. 1991. *Freuds Moses-Studie als Tagtraum: Die Sigmund-Freud-Vorlesungen*. Bd. 3. Weinheim
- Gschneider, F. 1981. Die griechische Geschichtsschreibung. — *Propyläen Geschichte der Literatur*. I. Berlin, S. 232–253
- Hehn, J. 1913. *Die biblische und babylonische Gottesidee: Die israelitische Gottesauffassung im Lichte der altorientalischen Religionsgeschichte*. Leipzig
- Janowski, B. 1993. Er trug unsere Sünden: Jesaja 53 und die Dramatik der Stellvertretung. — *Zeitschrift für Theologie und Kirche*, 90, S. 1–24
- Katz, J. 1989. *Vom Vorurteil bis zur Vernichtung: Der Antisemitismus 1700–1933*. München
- Kusche, U. 1991. *Die unterlegene Religion: Das Judentum im Urteil deutscher Alttestamentler*. (SKI, 12.) Berlin
- Loretz, O. 1990. *Ugarit und die Bibel: Kanaanäische Götter und Religion im Alten Testament*. Darmstadt
- Loretz, O. 1991. Anfänge jüdischer Philosophie nach Qohelet 1, 1–11 und 3, 1–15. — *Ugarit-Forschung*, 23, S. 223–244
- Loretz, O. 1993. Poetry and Prose in the Book of Qohelet (1: 1–3: 22; 7: 23–8: 1; 9: 6–10; 12: 8–14). — J. D. de Moor, W. G. E. Watson (eds.). *Verse in Ancient Near Eastern Prose*. AOAT, 42, S. 155–189
- Nipperdey, T. 1990/92. *Deutsche Geschichte 1866–1918*. München
- Perlitt, L. 1965. Vatke und Wellhausen: Geschichtsphilosophische Voraussetzungen und historiographischen Motive für die Darstellung der Religion und Geschichte Israels durch Wilhelm Vatke und Julius Wellhausen. — *Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft*, 94
- Peterson, E. 1935. *Der Monotheismus als politisches Problem: Ein Beitrag zur Geschichte der politischen Theologie im Imperium Romanum*. Leipzig
- Rad, G. von 1965. *Theologie des Alten Testaments*. Bd. 2: *Die Theologie der prophetischen Überlieferung Israels*. München

- Reik, T. 1923. *Der eigene und der fremde Gott: Zur Psychoanalyse der religiösen Entwicklung*. Wien—Leipzig. (*Der eigene und der fremde Gott: Zur Psychoanalyse der religiösen Entwicklung*. Mit einem Vorwort zur Neuausgabe von A. Mitscherlich. Frankfurt, 1975)
- Reik, T. 1927. *Dogma und Zwangsidee*. Leipzig—Wien. (*Dogma und Zwangsidee: Eine psychoanalytische Studie zur Entwicklung der Religion*. Eingeleitet von Y. Spiegel und J. Scharfeberg. Stuttgart)
- Schnabel, F. 1948/51. *Deutsche Geschichte im neunzehnten Jahrhundert*. Bd. 1–4. Freiburg
- Smend, R. 1982. Wellhausen und das Judentum. — *Zeitschrift für Theologie und Kirche*. 79, S. 249–282
- Veijola, T. 1992a. Das Bekenntnis Israels: Beobachtungen zur Geschichte und Theologie von Dtn 6, 4–9. — *Theologische Zeitschrift*, 48, S. 369–381
- Veijola, T. 1992b. Höre Israel!: Der Sinn und Hintergrund von Deuteronomium VI 4–9. — *Vetus Testamentus*, 42, S. 528–541
- Yerushalmi, Y. H. 1991. *Freuds Moses: Endliches und unendliches Judentum*. Berlin

OSWALD LORETZ, Münsteri Ülikooli katoliku usuteaduskonna Vana Testamendi õppetooli professor.

TEISTE RIIKIDE SUHTUMINE EESTISSE AJALOO VALGUSES

Kalervo Hovi

Tõlkinud Katrin Raid

Järgnevad arutlused põhinevad minu isiklikel uurimistähelepanekutel ja üldisel lugemusel. Süstemaatilist käsitlust teiste rahvaste ajaloolisest suhtumisest Eestisse ei ole olemas.

SAKSAMAA

Ajalooliselt on olnud kahtlemata kõige olulisem sakslaste suhtumine Eestisse. Eestlased tõmmati vägivaldselt Saksa Rahva Püha Rooma Riigi koosseisu XIII sajandi alguses. Ühtlasi tehti eestlased vähehaaval pärisorjadeks. Tegelikult hakkasid baltisakslased eestlaste üle valitsema ka teiste riikide all: seoses Taani, Rootsi, Venemaa ja Poola—Leeduga alates XVI sajandi keskpaigast. Seega tulenes sakslastele omane suhtumine just baltisakslaste seisukohtadest.

Selle olemust on küll viimastel aastatel püütud õigesse proportsiooni viia. On arvatud, et sakslased juhatasid eestlased Lääne-Euroopa kultuuri juurde ja et oli olemas üksikuid baltisakslasi, kes suhtusid eestlastesse heatahtlikult. Kuid enamasti oli see siiski isanda suhtumine orjadesse, käskija ja käsualuste suhe.

Tõlgitud käsikirjast "Muiden maiden suhtautuminen Viroon historian valossa".

Eesti iseseisvumine 1918. aastal põhiseisukohti ei muutnud. Rahvuslikud tunded käisid kõrgelt. Aastasadu kestnud etniline ja sotsiaalne lahusolek takistas sundimatu vastastikuse mõistmise tekkimist ühise traditsiooni alusel.

Samasugune härrasrahva mentaliteet kandus edasi ka riigisakslastele Esimese ja Teise maailmasõja ajal. Eestlaste iseseisvuspüüdlusi ei võetud kuuldagi, sakslased tahtsid Eestist teha mingit vasallriiki oma impeeriumile.

Siiski on sakslaste suhtumises olnud näha ka teistsuguseid jooni. Bismarck teatavasti keeldus Baltimaade taotlemisest. Äsjaühinenud Saksamaa oli tema arvates rahuldatud — vähemalt Euroopas — ja baltisakslased olid Venemaale head alamad. Ehkki see polnud otseselt suhtumine eestlastesse, tähendas see hoiak seda, et Saksa riik ei sidunud end baltisakslastega.

Weimari vabariik arendas Bismarcki seisukohti kaugemale. Saksamaa oli Versailles' rahulepingu järel isoleeritud ja Baltikum kujutas talle tähtsat õhuauku, nagu on osutanud John Hiden. Balti riikidesse lähetati saadikuteks esimese klassi poliitikuid. Weimari vabariik lõi ka teadlikult suhteid Eesti valitsusega, mitte baltisakslastega. Viimaste pidevad abipalved lükati igatahes avalikult tagasi. Samasugune olukord jätkus Stresemanni valitsuse ajal 1920. aastate teisel poolel, mil Saksamaa püüdis süstemaatiliselt igas suunas häid ja aktiivseid suhteid luua.

Just Stresemanni poliitika — koos Teisele maailmasõjale järgnenud põhjaliku demokraatiakoolitusega — annab selle võtme, millega hinnata ajalooliselt sakslaste eesmärke tänapäeval. Sakslaste erinevus teistest suurtest rahvustest näib olevat selles, et nad võtavad Baltimaid nende väiksusest hoolimata tõsiselt. Arvult kahanevad baltisakslased suhtuvad Eestisse nostalgiliselt.

VENEMAA

Teine riik, kes Eesti ja kõigi teiste Läänemeremaade rahvaste saatuses suurt osa etendas, on Venemaa. Vene ja Eesti suhted on peegeldanud Venemaa pidevat laienemist-nõrgenemist. Baltikum on olnud jõukas piirkond, mis on venelasi igal avaneval võimalusel ahvatlenud ennast vallutama. Sellele on mõju avalda-

nud ka Baltikumi asend — ta on olnud väravaks ja vahendajaks Lääne-Euroopasse. Eesti ühendamine Venemaaga 1710. aastal õnnestuski kahesajaks aastaks.

Haritud venelaste suhtumine eestlastesse võis olla positiivne, sest olid ju soome soost rahvad Nestori kroonika järgi ühed Vene riigi rajajaid. Varakult nende aladele tulnud venelased ei moodustanud ka sakslastetaolist ülemklassi.

Sellegipoolest on suhtumine “tšuhnaadesse” olnud üle öla vaatav. Tsaari-Venemaa rajas oma kohaliku halduse baltisakslastele ja eestlaste poole pöördumine 1870. aastail oli vaid taktikaline vaheetapp selle piirkonna venestamispüüdlustes.

Nõukogude Venemaa soostus pärast relvastatud vastupanu Eesti iseseisvusega 1920. aastal. Eesti oli ju isoleeritud Nõukogude valitsusele ajutiselt kasulik hingamisava. Ometi püüdis ta esimesel võimalusel Eestit tagasi vallutada ja aastatel 1939–1940 ja 1944–1945 see ka õnnestus. Alates 1987. aastast võisime näha, et rahva ühtne tahe on olnud piisavalt tugev selleks, et Balti riike Nõukogude Liidust lahutada. Nüüdseks on küll lagunenuid ka kogu N. Liit ise.

Venemaa on aga alles. Ebakindlad rahvussuhted, mis tekkisid nõukogude võimu ajal, hakkavad kahtlemata — lisaks eelnevatele seisukohtadele — mõjutama venelaste suhtumist Eestisse. Venemaal tuleb aeg-ajalt ikka mõttesse, et Eesti ja teised rajariigid — kaasa arvatud Soome — kuuluvad endiselt Venemaale. Samal ajal võib ajakirjanduse põhjal jääda mulje, nagu oleksid naaberriigid venelaste jaoks liiga väikesed. Venelased suhtleksid meelsamini vaid teiste suurte rahvustega nagu ameeriklased, sakslased, britid ja prantslased.

POOLA

Poola jaoks on Eesti olnud Liivimaa jätk ja osalt endisse Poola—Leedu suurriiki kuulunud ala. Selline suhtumine oli varem omane just leedulastele. Lõuna-Eesti kuulus Poolale siiski ainult lühikest aega XVI sajandi lõpus ja XVII sajandi alguses. Järgmisel sajandil Poola kui riik teatavasti kadus. Pärast Poola ja Eesti iseseisvumist 1918. aastal tekkis nende vahel õigupoolest liidusu-

he. Poolakate suhtumine Eestisse oli positiivne, kuid kaugem kui Leedusse ja Lätisse. Teisalt ei olnud aga neil Eestiga sellised suhteid nõrgendavaid tülisid nagu Leedu ja Lätiga.

LÄTI

Läti ja Eesti vahel valitseb omapärane rahvuslik antagonism. Juba Läti Henriku kroonikas on juttu eestlaste ja lätlaste veristest ja julmadest kokkupõrgetest XIII sajandi algul. Koos iseseisvumise ja rahvuslikud hõõrumised uuesti esile. Tüli Valga piirilinna pärast teravnes aastail 1919–1920 kaks korda peaaegu sõjani. Konflikt oli nii suur, et esimene muidu oluline liiduleping 1921. aastal jäi ratifitseerimata. Liiduleping kinnitati alles 1923. aastal.

Sellest hoolimata ei tekkinud Eesti ja Läti vahel lähedast vastastikust mõistmist. Riikide presidendid ei külastanud teineteist ja 1934. aastal renoveeritud Balti *Entente* osutus Teise maailmasõja eel surnud kirjatäheks.

Koos rahvusliku ärkamisega tekkisid siiski kontaktid läti ja eesti kultuuritegelaste vahel. Iseseisvudes hakkas tänu ühisele suurele huvile Nõukogude Venemaa vastu arenema piiriikiude üldine koostöö. Pärast taasiseisvumist on suhted tugevnenud, kui arvestada mõõdupuuna presidentide kohtumisi. Siiski on kirjanduses ja kultuurielus endiselt märke rahvuslikust vastuolust.

LÄÄNERIIGID

Lääne suurriikidele on Eesti olnud selgelt nende Saksamaa- ja hiljem Venemaa-poliitika funktsiooniks. Suurbritanniale ja Prantsusmaale on Baltikum olnud ühelt poolt kaubanduspurdeks Venemaaga, teiselt poolt puhvriks Saksamaa ja Venemaa vahel. See tõttu sõltus ka Eesti iseseisvuse tunnustamine Saksamaad ja Nõukogude Venemaad puudutavaist arvestustest. Eestile anti kevadel 1918 kiiresti ajutine tunnustus *de facto*, et julgustada tema vastupanu Saksa okupatsioonile, seevastu tõeline tunnustamine *de jure* lükkus Nõukogude Venemaad puudutavate probleemide tõttu edasi kuni 1921. aasta jaanuarini. Ka suurriikide läbirää-

kimistel 1939. aasta kevadel ja suvel võeti taas esmajärjekorras arvesse Saksamaa ja Nõukogude Venemaa seisukohti.

Eestil on vaid harva olnud lääneriikide silmis iseseisvat tähendust. Üheks selliseks tähelepanu äratajaks oli balti lina, millest sai pärast Esimest maailmasõda tähtis tooraine ja võistlusobjekt Suurbritannia ja Prantsusmaa vahel.

Samasugune teisejärguline suhtumine Eestisse on olnud omane ka Ühendriikidele kuni kõige viimase tunnustamiseni 1991. aasta septembris.

SKANDINAAVIAMAAD

Nii Taanil kui ka Rootsil on olnud Eestis valdusi vanadest aegadest ja ka pärast nende kaotamist on nad püüdnud selles piirkonnas oma huviseid kaitsta. Iseäranis Rootsile on Eesti etendanud tähtsat osa transiitkaubanduses Venemaaga. Baltimaad on seega traditsioonideltki Taanile ja Rootsile lähedased, isegi Taani lipp *Dannebrog* on legendi järgi sündinud Tallinnas.

Eesti iseseisvumise ajal oli muistsetel traditsioonidel üsna vähe tähtsust. Eriti Taani oli Baltimaade iseseisvuse tunnustamise vastu. Uusi riike peeti elujõuetuteks, tülikateks ja "ebasõbralikeks" maadeks. Rootsi oli Eesti tunnustamiseks enam valmis, kuid Taani valitsusel õnnestus Skandinaaviamaade ühist tunnustust edasi lükata seni, kuni seda olid teinud Lääne suurriigid. Ka Rootsist ja Taanist kogutud väikesed vabatahtlike kompaniid olid seotud pigem üldise bolševismivastasusega kui ajalooliselt innustatud sooviga Eestit iseseisvusele aidata.

Skandinaaviamaade suhtumine Baltimaadesse pärast nende taasiseisvumist on olnud palju heatahtlikum kui pärast Esimest maailmasõda. Selle algatajaks oli Island, kes 1991. aasta märtsis ainukesena tunnustas Leedu iseseisvust. Viimastel aegadel on Skandinaaviamaade avalik arvamus jälginud tähelepanelikult sündmusi Baltikumis, parlamentide liikmed on avaldanud vaimustatud hinnanguid ja Balti riike tunnustati esimesel võimalusel augustis 1991.

Kõige kauem on arvatavasti püsinud Rootsi huvi. Eestis on palju Rootsi ettevõtteid ja avalikult on väljendatud mõtet, et Eesti

teadmisi ja kogemusi kasutatakse hüppelauana Vene turule. Taanlaste huvi on juba raugenud ja paistab, et sinnapoole liigub ka Rootsi avalik arvamus. Majanduslik ja poliitiline huvi püsib veel, kuid rahvuslik — välja arvatud pagulaste hulgas — on väike. Ei jõua ju rootslased Soomestki huvitatud olla.

SOOME

Soome ja Eesti ajaloolistele suhetele on olnud iseloomulik lähedane rahvalik läbikäimine ja jahedavõitu poliitilised suhted. Mõlemalt poolt Soome lahte on toiminud pidevat ümberasumist, eriti Soome poolt talupoegade meresõite ja perekondlikku "sõbra-kaubandust". Koos Soome rahvusliku ärkamisega tärkas ka intellektuaalne huvi Eesti vastu. Rahvusromantiline huvi oli suunatud pigem küll Ida-Karjalale ning eestlaste ja soomlaste mõttevahetuste raskuspunkt jäi Eesti poolele.

Eesti iseseisvumisel soojenesid ka poliitilised suhted nende riikide vahel. Soome valitsus vastas Eesti Ajutise Valitsuse palvele, andes relvi ja laenu ning lubades vabatahtlike värbamist. Eestisse läks kaks korda rohkem vabatahtlikke, kui oli kokku lepitud, pea-aegu 4000 meest. Eesti Abistamise Peakomitee ajalookirjutaja Vilho Helase järgi oleks Eestisse võidud saata 10 000 meest.

Soovimata vana tüliküsimust edasi arutada, ütlesin, et soome vabatahtlikud aitasid Eesti Ajutise Valitsuse vägedel enne Eesti iseseisvuse esimest aastapäeva tõhusalt vabariigi territooriumi puhastada. Siiski ühinen ka selle seisukohaga, et Soome regulaarvägi andis efektiivsemat abi sellega, et ta seisis, vintpüss jalal, Karjala kannasel ja takistas Nõukogude valitsusel käiku laskmast Eesti vastu kogu oma arsenalit.

Igal juhul haaras Soomet 1919. aasta kevadel üldine hõimuvaimustus. Koostöövõimalustele lisa paistis pakkuvat seegi, et laenude tõttu oli Soome mark Eestis käibiv maksuvahend.

Sellest said alguse ka pahandused, mis erinevates vormides on kestnud kuni viimaste aastateni. Soomlased vastasid eestlaste palvetele tulla nende haldust ja majanduselu üles ehitama, sest eestlased olid ju ikka aeg-ajalt teinud plaane Soome—Eesti kaksikriigist. Üksikute soomlaste püüdlused saavutada kiiret tu-

lu, Soome üleolev moraalne mõjuvõim ja vabatahtlike käitumine siiski häirisid suhteid. 1919. aasta kevadsuvel külmutati koostöö-üritused kinni.

Soome valitsus taandus selle eestlaste enesekaitsereaktsiooni ees ja ajas edaspidi tähelepanelikumat, võrdõiguslike suhete poole püüdlevat poliitikat. Ei pidanud Soomegi algul võimalikuks Eesti tunnustamise küsimuses minna sõja võitnud Lääne riikidest mööda. Siiski rajati Eestisse suur esindus, siin oli konsul, *chargé d'affaires* ja saadik. 1919. aasta augustis teatas Soome valitsus, et ta tunnustab Eestit *de facto*. Üsna tüüpilisel praktilisel eesmärgel taotleval viisil leidis ta siiski, et suhted võiks üles ehitada nii, nagu oleks Soome juba tunnustanud Eestit *de jure*.

Edaspidi arendas Soome Eestiga ühist piiririikide poliitikat. Selle raames püüdis Soome Eestit oluliste välispoliitiliste probleemide puhul aidata. Aeg-ajalt pöördus ta võitnud lääneriikide poole: et nood Eestit tõhusamalt aitaksid võitluses Nõukogude Venemaa vastu või siis lubaksid, et Eesti sõlmiks separaatrahu. Samuti õhutas Soome lääneriike mitmel korral Eestit *de jure* tunnustama. Ja kui tema initsiatiiv ei viinud tulemusteni, tunnistas Soome üksi Eestit *de jure* 7. juunil 1920.

Eesti orienteerus taas Soomele aastate 1919–1920 ja 1921–1922 vahetusel. Esitati isegi mitu uut ühinemisprojekti, kuid Soome polnud valmis kaugemale minema. Vastupidi, 1922. aastal loobus ta lähemast piiririikide poliitikast ja orienteerus algul Rahvasteliidule, kus tema koostöö Eestiga jätkus. Järgneval aastakümnel lähenes Soome Skandinaaviamaadele, eriti Rootsile.

Sel ajal jahenesid pidevalt ka poliitilised suhted. Nagu on märkinud Seppo Zetterberg, olid Eesti ja Soome arusaamad välispoliitilisest olukorrast ja selle nõudmistest erinevad. Soomes arvati, et Soome ei suuda Eestit suurriigi vastu sel määral aidata, et sellest tegelikult kasu oleks. See vastupidi ainult nõrgendaks Soome enda kaitset. Lõpuks jahendas suhteid veelgi Pätsi autoritaarne valitsus. Kummagi maa presidendid käisid 1920. aastatel ametlikel visiitidel, 1930. aastatel aga enam mitte.

N. Liidu lagunemise ja Eesti taasiseseisvumisega on olukord palju muutunud. Suhted rahvaste vahel on säilinud ja ka majanduslik koostöö on tänapäeval hoopis teisel tasemel kui sõdade-

vahelisel ajal. Kui rahumeelne areng kestab, siis ootab Soome ja Eesti suhteid täiesti uut laadi vaba koostöö ja integratsiooni aeg. Nagu on öelnud Toivo Raun, soomlased on siiski ainus rahvas maailmas, kes tunneb ja hindab eesti kultuuri ning peab selle kestmist tähtsaks.

ARVO KALERVO HOVI (sünd. 1942), lõpetas 1968. a ajaloolasena Turu ülikooli, *dr. phil.* 1977. a sealsamas. Turu ülikooli üldajaloo professor ja humanitaarteaduskonna dekaan. On uurinud eriti Ida-Euroopa maade poliitilist ajalugu, sh teos *Estland in den Anfängen seiner Selbständigkeit* ("Eesti oma iseseisvuse alguses", 1976). Siinset artiklit kirjutama inspireeris autorit Ain Kaalepi sõnavõtt EÜSis 1989. aastal Talvesõja puhkemise 40. aastapäeval.

Andrus Kasemaa. ***
(Pliats)

“VANA HEA ROOTSI AEG” — MÜÜT VÕI TEGELIKKUS?

Margus Laidre

Eesti ajaloo periodiseerimiseks on mitu võimalust. Seda võib teha mitmesuguste “aegade” abil — muistne iseseisvusaeg, orduaeg, Taani aeg, Poola aeg jne. Sellest seisukohast võib kindlasti rääkida ka Rootsi ajast Eesti ajaloos aastail 1561/1629–1710/1721. Rootsis on ligikaudu sama ajajärk (1611–1718) tuntud Rootsi suurriigi perioodina — Rootsi riigi senise ajaloo üks kulminatsioone, mida tänapäeva Rootsis peaaegu häbenetakse. Ometi ei erinenud Gustav II Adolf negatiivses mõttes millegagi oma kaasaegsetest valitsejatest, pigem võib temast positiivselt rääkida. Erinevalt kõikidest teistest perioodidest Eesti ajaloos nimetatakse seda aega aga “vanaks heaks ajaks”. Võiks arvata, et Rootsi ajal räägiti “vanast heast Poola ajast” ja Poola ajal “vanast heast orduajast”, kuid tõendeid selle kohta pole. Absurdsem oleks ette kujutada mõistet “vana hea Vene aeg”. Rootsi suurriik ühendas paljusid Läänemere-äärseid rahvaid, kuid keegi peale eestlaste ja lätlaste ei räägi “heast Rootsi ajast”. Mis on selle põhjuseks?

Sellele küsimusele võib vastust otsida kas “mineviku suunast” või “tänapäeva suunast”. Ajalugu peab end avama kui selgitus ja kui ainus tõend, mis on antud väljaspool meile ette antud kujutelmi.

Impeeriumid jagunevad oma suure pindala tõttu mitmesse ossa. Ta üksikud piirkonnad osalt sarnanevad üksteisega, osalt erinevad. Impeerium sunnib need alad teatud suhetesse (eeskätt majanduslikesse). Kõige tähtsam on üks piirkond, emamaa, mis määrab ka terviku ehituse. Rootsi oli riik, mis esmakordselt Eesti ajaloo vältel ühendas praeguse Eesti ala ühtse võimu alla (tänapäeva Läti ala ühendas ühtse võimu alla Venemaa 18. sajandi lõpul).

Samas sattusid Baltimaad emamaaga konflikti oma erinevuste pärast: ühelt poolt pärisorjus Eestis ja Lätis ning selle puudumine Rootsis, teiselt poolt üha tugevnev absolutism emamaal ning Läänemereprovintside aadli suured autonoomiaaotlused.

Siiski polnud Rootsi võimu periood Eestis ainult ühekülgsete, emamaalt provintsi suunduvate mõjutuste ajajärk, võib täheldada ka vastupidist liikumist. Sageli unustatakse, et 16. ja 17. sajandi Eesti- ja Liivimaa olid Euroopaga tunduvalt rohkem seotud kui Rootsi, mis oli võrdlemisi perifeerne ala. 17. sajandi jooksul aga tegi Rootsi läbi olulise muutumise. 1620. aastate alguses kirjutab Taani diplomaat Peder Galt, et Rootsis on vähe kultuuri ja üldse üks suur häda ning viletsus — halvad korterid, halb söök, läbitamatud teed, talupoeglik primitiivsus, igapäevane vägivaldsemine, joomahaigus ja nälg. Vähem kui sada aastat hiljem oli Rootsi aga naabermaadele nii mõneski mõttes eeskujuks.

Baltisakslased, kes moodustasid nii Eesti kui Läti alal valitseva klassi, integreerisid Läänemereprovintse ning mõjutasid omajagu Rootsitki. Seejuures võib selget vahet teha Rootsi vabatahtlikult liitunud Eestimaa aadli ja Liivimaa aadli vahel, kelle alad loeti vallutatud territooriumiks. Balti aadel oli Rootsi aadli suhtes võõraadel: teda iseloomustas teine keel, osalt teised tavad, kombed ja traditsioonid, kuid samas jäi domineerivaks ühtse seisusliku kuuluvuse mõju. Balti aadel ei olnud esindatud Rootsi *riksdag*'is, tal olid oma rüütelkonnad ja balti aadlike enamikku ei naturaliseeritud Rootsi rüütelkonda. Rootsi ja balti aadli vastuolud jäid aga varjatuks. Rohkem ilmnemiseid lahkkelid 17. sajandi lõpul balti aadli ja riigivõimu vahel. On selge, et balti aadli jaoks polnud Rootsi võimu periood sugugi hea aeg (reduktsioon, ohvitseride üleproduktatsioon ja sellest tulenev tööpuudus jne). Balti aadel lähtus vaid klassihuvist, mis iseenesest on täiesti loomulik, pidades esmatähtsaks oma privileegide respekterimist. Kui Rootsi riigivõim püüdis nende eriseisundit piirata, siis loobuti seda toetamast.

Kuidas oli lugu talupoegadega? Läänemereprovintside talupoegade olukord erines mõneti Rootsi teistest piirkondadest. Nimmelt esindas talurahvas peamiselt ühte rahvust, mõisnikud teist ja keskvoim kolmandat. Talupojad olid rohkem hõivatud oma eluliste küsimustega kui sellega, kas nende isandad kõnelevad

rootsi, saksa, vene või poola keelt, sest need kõik olid nende jaoks võõrkeeled. Eestis tihti põhjendamatult esile tõstetud talupoeglik mentaliteet tähendas tegelikult talupoeglikku alalhoidlikkust mitte just kõige paremas tähenduses, s.t iga hinna eest oma varanduse ja elu säilitamist. Teisalt aga on võib-olla just see aidanud eesti rahval tänaseni kestma jääda. Karl XI reformid tulid liiga hilja, et talupoegi suuremal määral mõjutada. Vahest alles kasvava vastuolu tingimustes balti aadli ja kuningavõimu vahel 17. sajandi lõpus teadvustas talurahvas võimaluse selle pealt kasu lõigata.

Rootsi võimu perioodi lihtsustatud kokkuvõtte kaasaegsete vaatenurgast võiks anda järgmise väga skemaatilise pildi: aadlil muutus see pilt negatiivsemaks, talurahval positiivsemaks. Kindlasti polnud aga Rootsi ajal Baltimail ühtegi ühiskonnagruppi, kes oleks nimetanud seda perioodi "heaks". Selge on siiski see, et ükskõik missugune Rootsi impeerium ka oli, igal juhul polnud tegemist oma vabaduse eest võitlevate rõhutatud rahvaste kogumiga.

Miks ja millal hakati seda perioodi Eesti ja Läti ajaloos nimetama "heaks" ja millega seletada nimetatud väljendi elujõulisust veel tänapäevalgi? Rahva teadvuse puhul on see seletatav Vene võimu perioodiga (1721–1918). Küsimuse lahendus näib peituvat tõigas, et vaatamata Liivimaa kindralkuberneri Clas Totti "kurikuulsale" politseiseadusele 1671. a, millele N. Eesti ajaloolased on meelsasti ja korduvalt viidanud, kaotasid talupojad oma isikliku vabaduse lõplikult ja langesid ränka pärisorjusesse alles Vene võimu alla sattudes. Võrdlusena olgu märgitud, et Eestimaa provintsis Rootsi ajal ametlikult pärisorjust ei kinnitatudki, kuna Saksamaal toimus see nt Holsteinis juba 1614., Pommeris 1616. ja Mecklenburgis 1645. aastal.

Rootsi aja teadlikum idealiseerimine algas nii Eestis kui Lätis alles 19. sajandi teisel poolel ja lõpus. See oli ühelt poolt rahvusliku teadvuse tõusu aeg, teisalt aga venestamisaeg. Johann Voldemar Jannsen (1819–1890) heroiseeris nii Karl XII kui tema ajajärku ning Vilis Olavs (1867–1917) seadis Lätis eeskujuks juba tema enda aja Rootsi konstitutsionaalset monarhiat ning järelikult ka kogu varasemat Rootsi võimu perioodi.

Iga inimene, loomulikult ka ajaloolane, on oma otsustes ja hinnangutes suuremal või vähemal määral seotud ajastuga, milles ta

elab. Alates 20. sajandist on Rootsi aja hindamine saanud tugeva poliitilise värvingu. Määrava tähtsusega eesti rahva suhtumises Rootsi võimu perioodi on olnud minevikku pööratus ja mineviku idealiseerimine. Peaaegu kredoks on olnud seisukoht, et vanasti oli tunduvalt parem kui nüüd. "Vanasti" ei saanud 20. sajandi alguses olla Vene aeg, mis oli end piisavalt kompromiteerinud. Et Vene aeg kestis edasi ja vähemalt esialgu ei olnud midagi positiivset oodata, siis pöörduti "vana hea" poole. Selleks ei saanud olla ei Poola ega Taani aeg, need kestsid lühikest aega ning ei hõlmanud ka kogu Eesti ala. Selleks ei saanud olla Saksa ehk orduaeg, mis ühelt poolt jäi väga kaugele, nii et sellega puudus side, teiselt poolt olid sakslased pärast Baltimaile tulekut siia härrasrahvana paigale jäänud ning seepärast peeti sakslasi "pärusvaenlasteks", kes on röövinud meie esiisadelt priiuse. Jäi üle Rootsi aeg, millega 19. sajandi lõpul–20. sajandi alguses oli küllalt tugev side suulise pärimuse kaudu (nn Rootsi kuninga muistendid).

Nimetatud tendentse kajastas ja kinnistas Rootsi aega käsitlev osa Villem Reimani raamatust *Eesti ajalugu*. Et see ilmus eraldi raamatuna alles 1920. aastal, s.t pärast võitu Venemaa üle Vabadussõjas, siis võimendus Rootsi aja idealiseeritud käsitlus veelgi. Selline lähenemine oli üldse iseloomulik Eesti Vabariigi algusaastaile, 1930. aastate teisel poolel muutusid käsitlused juba tunduvalt objektiivsemaks.

Teise maailmasõja järgne N. Eesti ajalooteadus ei eitanud Rootsi aega täiesti — selle ees kasutati sõna "niinimetatud" —, kuid seda hinnati täiesti negatiivselt. Veel "esimese sula" ajal 1960. aastail kirjutati: "Rootsi koloniaalvõimu purustamine Baltikumis tegi lõpu eesti rahva intensiivsele sõjalis-koloniaalsele ekspluateerimisele Rootsi riigi poolt, mis viis Eesti- ja Liivimaa majandusliku laostumiseni ja siinse rahva hukkumise äärele." Tundub, et eitava hinnangu taga oli tegelikult võitlus "koodanlike natsionalistidega", kes olid sama ajajärku kujutanud positiivsena.

Murrang objektiivsema käsitluse suunas saabus alles 1970. aastate teisel poolel—1980. aastail. Siiski peeti veel 1980. aastate keskel näiteks 17. sajandi Rootsi armee uurimist üsna ebasoovitavaks tegevuseks, ja venelasi võis samas kontekstis nimetada vaid "vastasteks", mitte aga "vaenlasteks". Alles päris viimasel ajal on hinnangutes jõutud sinnasamasse, kus oldi 1930. aastate lõpul.

Rootsi aja uurimise historiograafilisi aspekte põhjalikumalt analüüsinud Hain Rebas on kirjutanud: "Igatahes, ja lõppude lõpuks oleks a. 1988, kolmsada aastat *post factum*, viimane aeg tüütuseni korratud küsimus, kas Rootsi aeg Baltikumis oli "hea" või "halb", kiiremas korras heita sinna, kuhu ta kuulub, nimelt naiivse päevapoliitika kolikambrisse." Et enamasti on tegemist olnud Eestis kehtivast võimust tulenevate, halvas mõttes päevapoliitiliste hinnangutega, siis on see väide kahtlemata õige. Kummalisel kombel on just Rootsi võimu perioodi Eesti ajaloos kaudselt kasutatud eestlaste iseolemisele tuge otsides või vastupidise tõestamiseks.

Kõigest hoolimata on Rootsi aja eripära Eesti ajaloo "aegade" hulgas selgitamata. Nii Rootsis, Soomes kui Eestis on valminud suurepäraseid uurimusi poliitikast, majandusest, kultuurist ja haridusest, kuid puudub neid kõiki hõlmav võrdlev analüüs. Lisaks on osa valdkondi täiesti uurimata — nt mentaliteediajalugu Rootsi Läänemereprovintside. Kui kasutatakse karakteristikuid "hea" või "halb", kerkib pealegi paratamatult küsimus: 1) kelle jaoks hea/halb ja 2) mis põhjusel hea/halb. Selline küsimuseasetus tingib aga juba iseenesest subjektiivse vastuse.

*

Ajaloolisest perspektiivist on seega kindlasti tegemist Rootsi aja romantilise idealiseerimisega. Oma osa oli selles Rootsi ja Vene impeeriumide erinevusel. Vaatamata Rootsi mõõga abil võidetud suurtele aladele ja hoolimata Rootsi äkilisest tõusust Euroopasse, olid rootslased suurriigi ajal pöördunud rohkem sissepoole ja impeeriumi uhkus ei mänginud mingit osa nende rahvuslikus eetoses. See on oluline erinevus Venemaast, kus tsaar Ivan III aegadest kuni tänapäevani on ülevalt alla kultiveeritud "Kolmanda Rooma" ideed. Tänapäeva perspektiivist on aga tegemist sügavalt ülepolitisiseeritud ideoloogiliste käsitustega, mida pole kasutatud mitte asja olemuse selgitamiseks, vaid "polemiseerimiseks" oma vastastega.

"Vana hea Rootsi aeg" on niisiis müüt. See ei tähenda aga, et tegemist oli "halva" ajaga. Eesti rahva edasikestmise ja arengu seisukohalt oli see kindlasti positiivne periood, sest varasem Vene alla langemine oleks võinud olla katastroofiliste tagajärgedega.

Rootsi ajast on meil mäletada palju head. Sajandite tagant tuleb eriti esile tõsta ülikooli rajamist ja hariduse edendamist. Heaks on kogu ajajärk saanud võrreldes järgneva sünge Vene ajaga.

Nii nagu iga rahva elus ja suhetes riikide vahel, on ka üksikisiku elus koos tänase päevaga alati minevik. Viimast on parem tunnustada kui ignoreerida või eitada. Kuigi me näeme oleviku vaid sellele iseloomulike pinnapealsete karakteristikute läbi, on meile kättesaadav võib-olla suurim ajaloo väärtus — võime minevikku seletades ja seda tunnetades olla abiks olevikule ja tulevikule mõtlemisele.

1990

MARGUS LAIDRE (sünd. 1959), ajaloolane ja diplomaat. Lõpetanud 1982. a Tartu ülikooli ajaloo teaduskonna, 1987. aastast ajalookandidaat. Aspirantuuris aastail 1983–1987, Tartu ülikooli ajalooõppejõud 1987–1990; aastail 1990–1991 Rootsis uurija Stockholmi ülikooli juures asuvas Balti Uurimiskeskuses, a-st 1991 Eesti suursaadik Rootsis. Avaldanud raamatud *Schwedische Garnisonen in Est- und Livland 1654–1699* (Tallinn: Valgus, 1990) (vt Tõnu Tannbergi retsensiooni *Akadeemias* nr 4, 1991, lk 863–868) ja *Loengud Poola ajaloost I (kuni 1668. a.)* (Tartu: Tartu Ülikooli Ajalooselts, 1990). *Akadeemias* avaldanud artiklid: “Sõjaväe õiguskorraldusest Eesti- ja Liivimaal XVII sajandil” (nr 1, 1989, lk 162–178); “Ühe armee häving: Poltaava lahing argiajaloo vaatenurgast” (nr 8, 1989, lk 1663–1680); “Küll wana waenlane...” (nr 5, 1990, lk 1025–1042); “Keskaja kaitseks” (nr 12, 1990, 2580–2599); “Üks hä tru ja õige Sullane”: Eestlastest Rootsi armees XVII sajandi lõpul” (nr 3, 1993, lk 476–489); “Hollandi ime: Madalmaade kultuur ja ühiskond kuldajastul 1570–1670” (nr 11, 1993, lk 2352–2379); retsenpeerinud *Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis Aastaraamatut* (X, 1985–1987; Stockholm, 1988) (nr 7, 1989, lk 1535–1542); väidelnud koos Tõnu Tannbergiga Hannes Walteri seisukohtade vastu (nr 9, 1989, lk 1968–1970).

JOHANN WOLDEMAR JANNSENI AJARAAMATUST

Hilve Rebane

J. W. Jannseni loomingut on sageli hinnatud tõlkekirjanduse mõõdupuuga, mille põhikriteeriumiks on vastavus originaalile. Muudatusi tekstis või karakterites on peetud mõnigi kord moonutusteks või lihtsalt tõlkija küündimatuseks. Jannseni tekstid aga veenavad, et eesmärgiks polegi alusteose tõlkeline reprodutseerimine, vaid euroopaliku ja soomeugrilise alge kirjanduslik süntees, uue loomine. Ettepaneku muuta hinnanguid on teinud Maie Kalda (*Kõnelusi...* 1990: 58), kes aga oletab, et Jannsen on kehv fabuleerija, mistõttu ta süžeed toetuvad võõreeskujudele. Kuid ka originaalfaabulad toetuvad mingitele allikatele: biograafiad ja autobiograafiad, dokumendid, publitsistika, folkloor, tõsielusündmus, unenägu jne.

Jannseni jutu "Ditmari herra häätegu: Ristiuskus sõjamees Türklaste seas" (*Kirjad*, 13. aine, Tartu, 1882, lk 247–248) ülesehitus on järgmine. Alguses tutvustatakse kangelast ja märgitakse, et lugu on kirjanik noorpõlves kuulnud (9 rida). Järgneb sündmus ise, s.o faabula: major päästab põlevast majast kaks türgi last — 36 trükirida. Moraalile juhib Jannsen tähelepanu retoorilise pöördumisega: "Mis niisugusest sõjamehest arvate?" Järgneb kokkuvõte, milles on esile tõstetud majori heroismi humaansus, isiklik tagasihoidlikkus ("ei sallinud siis ega pärast, et sellest pidi räägitama"), ja lõppmoraal: "Nüüd, et ta juba ammu muldas magab, teeme seda tema mälestuseks ja eneste õpetuseks." — 5 rida. Kõige ulatuslikum on väikepalas siiski faabula. Niisuguse matemaatilise proportsiooni on esitanud ka Aino Undla-Põldmäe: "Aalbikära Hans", mille aluseks on Hebeli 23-realine anekdoot, hõlmab *Sõnumitoojas* 5 lk trükiteksti (1981).

Muganduslikkuse tingis kultuurisituatsioon, eelkõige Jannseni harida olnud mitu põldu. Viljakuse põhjuseks oli kohustus iga nädal ajalehte välja anda, mida toetasid Jannseni suur loomupärane anne, talupojatöökus ja rikkalik autodidaktiline eruditsioon. Eesti kirjandust ja selle traditsioone alles loodi, Jannsen sai toetuda omas kultuuris vaid suulisele jututraditsioonile, millel on tema jutude struktuuris oluline roll, ja eelkäijate-estofiilide kogemustele, euroopalikule traditsioonile ning allikaile, mis olid paratamatult saksa orientatsiooniga. Saksa rahvaraamatu kaudu jõudis eesti lugemani ka teiste Euroopa ning Ameerika ja Ida rahvaste looming. Mugandus eestipärastab eelkõige olustikku ja maastikku, kusjuures kõik tekstilised muudatused (lisandused, lühendused, kommentaarid, tegelaste, stiili ja kompositsiooni muutmine) tähendavad enamasti ka eeskujuteose kontseptsiooni muutmist, eelkõige selle ülekanmist uude kultuurikonteksti, mis annab sellele uudse kultuuriloova väärtuse. Selles seisnebki "üleminek" originaalkirjandusele. Mugandus on õigupoolest poolik süntees: algallika tekstikomponendid jäävad uues kontekstis osalt püsima. Jannsenil esineb aga juba ka motiivisünteesi sellisena nagu näiteks Koidulal *Saaremaa onupojas*. Muganduselt uute originaalsemate kultuurisünteesideni jõutakse nn tüpoloogiliste kultuurisituatsioonide kaudu. Oleks väärt uskuda, et Jannsen "mugandab" rohkem kui teised ärkamisaja kirjanikud. Kui me Koidula või Kreutzwaldi "adopteeritud lapsi" peame seaduslikuks, miks siis mitte ka Jannseni omi? Eeposte ümberjutustuste, rahvaluuletöötluste ja dramatiseeringute autoriks peame ju kirjandusliku töötluste teostajat. Pealegi ei saanud ka saksa rahvakirjanikud näiteks ajalooliste isikute biograafiaid või ajaloosündmuste kirjeldusi välja mõelda, needki tekstid pole "originaalsed" sõnasõnalisel tähenduses, vaid toetuvad rahvusvahelistele allikmaterjalidele. Jannseni kogu loomingut kannab rahvuslik ideoloogia, autoriõiguse annab talle ka retseptioon: see oli meie esivanemate vaimuvara, mis levis ja kinnistus Jannseni nimel ning on algatanud suulist rahva- ja intellektuaalset kultuuritraditsiooni. On ka üldtuntud seisukoht, et kuni romantikuteni ei väärtustatud Euroopa kirjandustes originaalsust: ainet võis võtta kust tahes. Kirjandusliku väärtuse andis teosele isikupärane stiil.

On kahju, et Jannseni looming, eelkõige ajaloolised jutud, pole olnud kaua kättesaadavad. Jannseni ajalooline proosa on väga huvitav lektüür juba ainevaliku poolest, hõlmates põhiliselt Euroopa ajalugu, kuid ka Ameerika ajalugu ja Hommikumaade pärimusi ning legende. Tema ajaloolistele juttudele on iseloomulik romantiline vabaduspaatos, seikluslik põnevus ja õiglusjanu. Eredad detailid, värvikus, piltlikkus, paindlik ning oskulik esitusviis, Jannseni stiilile omane huumor ja ironia ning volav jutustamisanne teevad need ka meie päevil nauditavaks. Võib muidugi väita, et ajalugu saab tundma õppida muudestki allikatest, näiteks maailmakirjanduse tippteostest, ent ometi jääksime Jannsenit tundmata millestki olulisest ilma. Mõjustas ju Jannseni ajalooline proosa meie rahva ajaloolist enesetunnetust ning rahvusliku teadvuse kujunemist. Piirid rahvaraamatu ja "päris kirjanduse" vahel pole nii suured, kui tavaliselt arvatakse, need on teineteist mõjutanud, ikka on üks teiselt laenanud.

Käesolev artikkel püüab käsitleda Jannseni ajaloolist proosat tema ajalookontseptsiooni valguses. Peale kirjanduses mainitud saksa rahvakirjanike J. P. Hebeli, W. O. v. Horni ja G. Nieritzi on selleks veel allikaid, eelkõige eesti ilukirjanduses nii olulist osa etendanud balti kroonikad (Russow!), kuid ka kirikuajalugu, reisirakirjad, populaarne ajalookirjandus, kalendrid jm, millele viitavad ka Jannseni tekstid. Ajaloolise proosa inspiratsiooniallikana on Jannsen nimetanud monumente (Barclay de Tolly, vürst Suvorov). Huvi monumentaalskulptuuri vastu on tal ajalehematerjalide järgi otsustades olnud suur — ta tutvustab Euroopa ja Venemaa mälestussambaid sõnas ja pildis. Mõnest tekstist ("Lühikene mälestus Tartu linna sündinud loost") nähtub, et autor tunneb hästi Riia arhiivi, pildimaterjal kaasa arvatud. Tsitaadid on esitatud uues kirjaviisis, mida 1872. a alates kasutas järjekindlalt ka J. W. Jannsen. Ortograafia on stiili huvides enamasti muutmata, välja arvatud rahvaste nimed, mis Jannsenil on alati suure algustähega, ja järgsilbi o>u, aga ka u>o (nt 'loost').

Eesti ajalookirjanduse pioneerid on Otto Wilhelm Masing, Friedrich Reinhold Kreutzwald, ka Lydia Koidula, eelkõige aga Carl Robert Jakobson ja Jakob Hurt, viimastest loetakse eesti rahvusliku ajalookontseptsiooni algust ärkamisajal. F. R. Faehlmann toetus baltisaksa ajalookontseptsioonidele, uskudes eestlaste ise-

seisvust ja ajaloolisi kontakte muinasajal. O. W. Masingule on haid sõnu öelnud Fr. Tuglas *Eesti Kirjameeste Seltsis* ja Heinrich Prants oma mälestusteraamatus *Minu elukäik* (1937). Viimane tõstab esile soome-ugri rahvaste vallutamise ning rahvusliku rõhumise avalikustamist Masingu teostes. Masingule ja Faehlmannile toetus, pidades neid oma otseseks äratajaks, ka J. W. Jannsen. Temale kuulub ärkamisaegse rahvusliku ajalookontseptsiooni sõnastamise prioriteet vähemalt osaliselt. *Sõnumitooja* juttudest alates on ta püüdnud tutvustada maailma ja eestlaste ajalugu, sattudes kohe tsensuuriga vastuollu (Taev 1957: 95–97). Edaspidi õpib ta ütlema ridade vahelt, kasutades peale allteksti ka tekstisest ja joonealust kommentaari, nagu VII *Sõnumitooja* muinasjutulaad- ses palas “Tänulik rebane” 1860. a. Loos lossivaremetes keldrisse kukkunud poisist, kelle päästab tema sõber tänulik rebane, toob Jannsen tegevuse eesti miljöösse. Isa jutustab pojale, kust on pärit lossivaremed, tutvustades nõnda legendi “Liivimaa leidmisest”: siia tormi varju sattunud Breemeni kaupmehed viisid sõnumi Sak- samaale, seepeale tulid rüütlid mõõgaga ning ehitasid meie maale oma kindlad linnad lossidena, mille uutes Eestist üle käinud vallu- tussõdades kiskusid maha venelased ja rootslased. Alltekst koos jutukese vabaduspaatosega on kõnekas: rahva kannatus ja kest- mine ning võitjate võimu ajalikkus. Joonealune kommentaar tut- vustab Koiva liivlaste saatust, kelle viimane esindaja, auväärnes eas vanake, olevat eelmisel suvel surnud. Vabadusiha kriipsutab alla poisi võrdlus: ketist pääsenud rebast on halvad inimesed ko- helnud “nagu neegerorja”. *Pärnu Postimees* tõi kaasaalamisega sõnumeid kodusõjast Ameerika Ühendriikides, kritiseerides rida- de vahel ka koduseid olusid ning vabadusepuudust. Lastejutus heidab Jannsen nalja maa peremeeste sakslaste üle: poiss küsib, kas saksa keel on lihunike keel, sest oma metsatalus on ta näinud vaid sakslastest loomade ülesostjaid. Vallutussõdade juurde tuleb Jannsen võimalust mööda ikka ja jälle tagasi.

Ajalugu poetiseerib Jannsen Piiblist tuttava ajaraamatu mõis- tega, andes sellele paralleelterminiks kroonika. “Rootsi Raud- pää (Kaarel XII)” sissejuhatavas tekstis annab Jannsen ajaraama- tule maailma sündinud asjade hindaja ning põlistaja, ent ka elu õpetaja funktsiooni: järeltulevad põlved saavad mälestuse ning õpetuse (*Kirjad XI*, 1891). Poetiline aja- ning ajalootunnetus,

mida Jannsen esitab veel mitmes tekstis, annab maailma ajaraamatule igavikulise perspektiivi (saab alles siis täis, kui maailm lõpeb), mistõttu riigid, rahvad ja ajaloolised isikud pälvivad selles oma tegudele vastavalt kas igavese au ja tänu või igavese häbi ning teotuse. Nõnda on ajalugu ka kohtumõistja igaviku palge ees. On isikuid ja sündmusi, kelle ja mille mõju maailma ajaloole on nii suur, et neist kirjutatakse maailma ajaraamatutes niikaua, kui see täis saab (Napoleon ja tema sõjad). Jannseni ajalookäsitus on rahvuslik: igal rahval on oma ajaraamat. Sellest tulenevalt on Jannseni enese ajaraamat, tema ajalookäsitus eestikeskne, alates valgustuslikest printsiipidest (mida on maailma sündinud asjadest tarvis teada) ja lõpetades Eestimaa sündinud lugudega, millest mõni ongi antud kroonikavormis, nagu "Balteska sündinud asjust", mis ilmus *Eesti Postimehe Jututoas* 1869. a (nr 51–52). Ajaloolise proosa eesmärgiks on rahva eneseväärikuse kasvatamine, milles Jannseni eeskujuks võib pidada tõepoolest J. P. Hebelit (Berger 1952). Rahva patriotismitunnet kasvatas Jannsen ka W. O. von Hornile toetudes, kelle üheks meelisteemaks olid (eriti Saksa ja Madalmaade) vabadussõjad. Aino Undla-Põldmäe on juba osutanud, et Hebel on kuivem ja Horn lihtsalt igavam kui Jannsen (või Koidula). Põhjus on 19. sajandi kirjanduse arengus, eeskujuteosed on lihtsalt "vanemad", eriti ideoloogia, ent ka kunstilisuse osas.

Jannseni kui ajalookirjaniku üks eesmärke on majandusliku ja vaimsele emantsipatsioonile pürgiva eesti rahva poliitiline äratamine. Seepärast õpetab ta ajalugu tunnetama järjepidevuse, protsessina, milles olevik on mineviku kaudu tulevikuga seotud, kusjuures olevik ja tulevik peavad minevikult õppima, sest mis mööda läinud, on teada, mis tuleb, on teadmata. Oleviku, mineviku ja tuleviku eesti keeles alles värsked mõisteid tutvustas 1871. a *Eesti Postimehe* lisaleht *Jututuba*. Jannsen õpetab võrdlema, analoogiaid otsima ja leidma, ajaraamatus lehti tagasi keerama, et nõnda jõuda sündmuste tuumani ning mõista ajaloo-sündmuste põhjusi, diplomaatilisi keerdkäike ja maailmapoliitika telgitaguseid. 1864. aasta *Eesti Postimehe Jututoas* (nr 14–15) on ilmunud pala "Mis inglased 1807 Kopenhaagenis tegid". Jannsen alustab tuttavast Schleswig-Holsteini sõjast taanlaste ja sakslaste vahel, olles seisukohal: "Inglane nüüd kaela katki Taani poolt

seisab, ehk küll meie arvates taanlane seda sõda ise oma kaela on tõmmanud.” “Schleesiamaa” ja Elsassi sakslastele tunneb Jannsen sageli kaasa neid ähvardava sundassimileerimise tõttu. Saksa vabadussõdade patriotism on nakatanud ka Jannsenit, mistõttu ta suhtumises prantslastesse ning taanlastesse on mõnigi kord saksakeskne. Ent Jannseni hinnangud taotleavad õiglust, mistõttu tema kontseptsioon toetab alati allaheidetuid ning rõhutuid. Jutu algtekst, põhisündmus, pärineb Hebeli rubriigist “Weltbegebenheiten: Folgen des Tilsiter Friedens” pealkirjaga “Das Bombardement von Kopenhagen” (*Hebels Werke... s.a.: 148–151*). Jannsen hindab Taani neutraliteedipoliitikat Napoleoni päevil: taanlastel oli “mõistlik valitsus, kes kellegi poolt ega kellegi vastu ei olnud”. Inglismaa ultimaatum Taani kuningale on Jannsenil Hebeliga võrreldes põhjalikumalt töödeldud, hoiak on aga mõlemal ironiline: “Et meie nii head sõbrad oleme, siis andke omad sõjalaevad enne hea meelega meie kätte, kui vaenlane neid meie kahjuks kurjaga ära võtab, ja teie Kopenhaageni loss ka, kus oma suurtükkidega ulualust ja peavarju võime leida. Sest meil oleks hirmus kahju ja hale meel, kui teie pealinna pommidega peaksime puruks laskma.” Jannsen on Hebeli vestluse lugejaga instseneerinud, s.o ajakirjanduskohaselt vahendanud, sõna saavad *Jututoa* Eestimaad kihelkonniti esindavad talumehed: Lääne Märt kahtleb, kas nõnda ka õige oli, sest taanlane polnud ju süüdi. Dialog on pikem ja piltlikum kui Hebelil, kes vahendab kirjaniku vaatepunkti. Jannsen vahetab seda, ehkki kasutab sama võrdpilti: naaber nõuab keskööl voodi ette astudes naabrimehelt, et see oma hobused talle pandiks annaks, muidu võib naabri üleõue vaderist vihamees nendega kohtusse [Hebelil: advokaadi juurde] sõita, vastasel juhul pistab naaber talumehe maja põlema. Lääne Märt arvab: “Võtku Madis sind ja su üleõue vaderit kõige oma tüliga! oleksin ma ütelnud. — Mis minul sellega tegemist on? Mina ei anna oma hobuseid sulle ega su üleõue vaderile ka mitte! Jäta mind rahule! [Hebelil: “Der Nachbar sagt: “Laßt mir mein Haus unangezündet! Was gehen mich Euere Händel an?” Und so sagten die Dänen auch!]. Postimees on temperamentsem, rõhutades: “Nojah, nõnda ütlesid taanlased ka, ja neil oli sula õigus.” Niisama temperamentset kaitsevad taanlased oma rahvuslikku au: “Ülemeelse vaenlase ähvardamise pärast oma sõ-

jalaevu ja kindlat lossi tema kätte anda, oleks ju häbiks, mis terve meri ära ei pese. Mitte koguni!" [Hebelil: "Wollt ihr gutwillig oder nicht?" und die Dänen sagten: "Nein, wir wollen nicht gutwillig!"]. Linna purukspommitamisega näitab inglane taanlastele oma sõprust, ironiseerib Postimees, ja talumehed hüüavad: "Mingu tema metsa ja laande! Mis sõprus see oli!" Et väetim vägevamalt niisugust sõprust sageli kogema peab, võtab Jannsen korduvalt jutuks, ka Eestimaa sündinud lugudes. Võitja õiguse üle ironiseerib ta Hebeli toel: sõdurid mõtlesid "nagu meie ajal": kui nad [taanlased] süüdi ei ole, ega nendega siis riidu ei hakata, ja diplomaatiliste tagajärgede üle: vastu lootusi hakkavad taanlased Napoleoni sõpradeks ning Inglismaal on raske oma teguviisi rahvusvahelise õiguse ees põhjendada. Jannseni mõte on tõestada, et vägivald õhutab vastupanu ja õiglus paneb end varem või hiljem maksma ka ajalooprotsessis. Postimehe lõppjärelendus analüüsib rahvusvahelisi suhteid kaasaja positsioonilt, näidates Inglismaa omakasupüüdlikke taotlusi Schleswig-Holsteini sõjas: "Poliitika asjus on inimesed niisama inimesed kui meie [s.o igapäevaelu] asjus. Mitte üksi iga inimene, vaid ka iga rahvas mõtlevad vanamoodi: Esmalt minu kasu, ja siis veel mitu korda minu kasu, pärast tulgu teiste kasu." Paralleele kaasaja poliitikaga tõmbab Jannsen ristiretki käsitledes ning mujalgi.

Ea Jansen on oma Jakobsoni-raamatutes sõnastanud J. W. Jannseni ajalookontseptsiooni, mille aluseks on Hegeli ajaloovaimu teostumise idee (Jansen 1971, 1987). Jannseni käsituses väljendub see Jumala tahtena. Inimajalugu on Jannseni järgi seega vabaduse tunnetamine progressina. "Garibaldis" (*EPJ*, nr 1–7, 10–11, 14–17, 1868) esitleb Jannsen maailma progressi lipukandjaina inimesi, "keda Jumal maailma loonud, ilma kellela teised elada ei saaks". Rahu ajal, häil päevil, on nende ülesandeks materiaalse ja vaimukultuuri edendamine, ja nende nimed on Guttenberg, James Watt, George Stephenson, Schiller, Galilei, Kopernikus, Pestalozzi, Kolumbus. Eesti suurmeestest on Jannsen sellesse ritta ainsana asetanud Faehlmanni, keda ta piiritult austab tema eestimeelsuse ning eesti asja ennastsalgava edendamise eest. "Vaimuulu ja vaimuulu looja elavad igavesti," kinnitab ta biograafilises käsitluses "Dr. Friedrich Fählmanni elu", mis ilmus 1871. a *Eesti Postimehe Kalendris*. Õnnetuse ajal, kibedail päevil,

on suurmehed Jumalast määratud rahva juhtideks — Washington, Oranje prints, Gustav Vasa, Gustav Adolf, Blücher, Peeter I, Ypsilanti, Suvorov. Jannseni hinnang neile on demokraatlik: niisugused inimesed pärinevad enamasti rahvast (Washington) või rahva keskest (Barclay de Tolly, kes ise enese vürstiks teenis, mis on enam kui vürstist sündinud vürst, kuhu ju mingit kunsti tarvis ei ole, on Jannseni seisuste- ning aadlikriitiline hoiak). Demokraatlik aadlikriitika oli 19. sajandi kirjanduse keskseid teemasid, ka Baltikumis. Gustav Vasat, Peeter I ja teisi “vanu kuningaid” austab Jannsen ka seetõttu, et nad lihttööd ei põlanud, niisamuti suuri väejuhte nagu Suvorov või Karl XII, kes jagasid sõduritega lahinguelu raskusi. Ühtlasi olid need kuningad ning väejuhid demokraatlikud ka ses mõttes, et võimaldasid “rahva lastel”, privilegeerimata seisustel isikliku tubliduse ja teadmiste alusel tõusta tsiviil- ja sõjaväeteenistuse redeli ülemistele pulkadele. Barclay de Tolly väärrib erilist austust, et ta oli humaanne võidetute vastu niihästi Soomes kui ka hiljem Pariisis, ent ka oma pärisoriste eesti talupoegade vastu, keda ta pole “taga kihutanud nagu kutsar hobuseid”. Otseselt kritiseerib balti aadlit esseelaadne pala “Rüütlistest keskajal” (*EPJ*, nr 10, 1871), mida kannab sotsiaalne süüdistus, et ajalooline tiitel teenete eest on muutunud ülekohtuselt sünnipäraste õiguste privilegeerimiseks. Rüütelkonna “hallitanud privileege” kritiseerivad avameelselt ka Jannseni ametialased ning isiklikumat laadi kirjad.

Vastavalt põhikontseptsioonile — ajalugu on inimkonna progressi lugu — jaguneb Jannseni ajaraamat kahte suurde ossa, hõlmates kultuurilugu kitsamas tähenduses ning vabadusvõitluse, sõdade ja revolutsioonide ajalugu. Progressi teostamine tähendab aga igal juhul võitlust, eelkõige vaimupimeduse ja inimliku rumaluse vastu: “See on küll inimeste sugule häbiks, aga iga uus sugu langeb ikka uuesti selle vana häbi sisse, targemaid ja paremaid taga kiusata” (*EPJ*, 1868, lk 61). Nõnda on võitlus pidev, teel olek igavene, vabaduse tunnetamise protsess lõputu, s.o niisama igavikuline kui inimkonna ajaraamat.

Ajaliselt jaotab Jannsen oma ajaraamatu, maailma sündinud asjad, samuti kahte ossa — vanemaks ja uuemaks ajaks. Uuemas aega kuulub ka eestlaste rahvuslik ajalugu 19. sajandi teisest kümnendist, pärisorjuse kaotamisest alates. Nagu kõik 19. sajandi

kirjanikud, peab Jannsen inimsuhetest kõige alandavamaks orjust, täpsemalt selle üht vormi — pärisorjust. Nõnda liitub Jannseni antimilitaristlik hoiak Balti valgustuslik-kantiaanliku humanismiga, ehkki ta kinnitab, et kõik sõjamehed, “vaenlased” kaasa arvatud, täidavad kohust isamaa ees. Jannsen on hukka mõistnud rahuaegse armeegi, kus teenimine tähendab “muidu Jumala päevi varastada ja kuninga leiba raiskada, sealjuures iga päev veel loppsi [karistada] ja mutsi [drilli] saada — see kellegi mehe amet ei ole, kel pea ja süda õige koha peal seisavad”. Mõtteavaldus pärineb Napoleoni sõdu kujutavast jutust “Soldati laps”. Sõjad ja mässud ei vii inimsugu edasi, on Jannsen veendunud, pealegi teevad sõjad palju kulu ning neelavad palju mehi, keda sõduriamet pealegi toorestab. Nõnda arvab ta ka suure Saksa—Prantsuse sõja (1870–1871) lõppemise kohta jutus “Pärna talu” (*Kirjad*, XVIII: 1909), mille alustekstis (Armin Steini “Der Lindenhof” 1877. a Horni järeltulijate *Spinnstube*’s) valitseb rahusõnumit kuuldes ainult patriootiline uhkustunne. Kõige teravamalt antimilitaristlik on 1875. a *Eesti Postimehe* lisalehes *Jututuba* (nr 1–2) ilmunud “Dessavi vürst Leopold”. Selles tekstis köidab Jannseni kontseptsioon, olgugi selle allikaks üks või isegi mitu saksa juttu. Horni “Silberblicke”, millele Jannseni tekst ainult ühes väikeses episoodis toetub (“Fürst Leopold von Dessau, gennant “der alte Dessauer” und sein Feldprediger”), esitleb vürsti rüütlivooruste kehastajana, kellel on ainult mõned eetilised, seisuslikest eelarvamustest tulenevad puudused. Jannsenil on ta aga harimatu kasarmukindral, kes pettuse teel laseb sundkorras ja seadusevastaselt värvata sõdureid, ka üliõpilaste hulgast, kes olid sõjaväeteenistusest vabastatud. Jannseni suhtumist osutab noormehe leppimatus oma saatusega, ehkki ta vürsti soosingu tõttu saab kuulsaks ja rikkaks ohvitseriks. “Silberblicke” eestikeelne vaste on umbes “hõbedapaiste”, tuletatud saksa fraseologismist “das Silber blickt”, millega märgiti puhta hõbeda säramalöömist sulamis, näiteks tinaesemetes, milles hõbe oli tugevdavaks koostisosaks, kui neid puhastada (Horn 1892: 1–3). Kujundi sisu tähendabki inimese eetilist puhastumist, tähistades ülluse, humaansuse ja ligimesearmastuse võitu inimloomuses. Populariseerides ajalooliste isikute elu, on need mõeldud rahva kõlbeliseks kasvatajaks, tuletades ühtlasi privilegeeritud seisustele meelde nende inimlikke kohus-

tusi "aiast madalamate vastu, kellest igaüks võib üle astuda", nagu Jannsen kaastundlikult märgib. Valdavalt on need palad nn keisri- anekdoodid. Võimukandjate ülesandeks on leevendada häda ja viletsust, levitada headust ja haridust, kehtestada õigust ja õiglust. On iseloomulik, et ka "Silberblicke" repertuaar on rahvusvaheline, kusjuures Hornil on ühiseid palasid Hebeliga, mõnigi süžee on vaid väheste detailimuutustega kohandatud mitmele suurmehele. Jannsen on "Silberblicke" palasid täiendanud mõnigi kord arutlustega inimloomuse ja inimsuhete üle, lisanud omapoolset moraali, rõhutanud eestlastele olulisi eeskujusid. Mõned neist lugudest on Jannsenit paelunud huumoriga. Jannseni meeliskangelasi on valgustatud monarh Joseph II, kelle teeneid ja raskusi valgustustöös tõstab esile tema ajastu alles sügav vaimupimedus.

Jannseni ajaraamat mahutab maailma sündinud asju antiigist kuni 1878.–1879. aasta Vene—Türgi sõjani. Enamik jutte on suurmeeste biograafiad, mille käigus esitatakse ülevaade ka ajaloo-sündmustest. Fabuleerimata, nn esseelaadsed palad käsitlevad vahetult ajaloo-sündmusi. Nagu Horni ja Nieritzi ajaloolised eeskujubiograafiad, on ka Jannseni töötused rahva- ja rahvuspedagoogilised, kasvatavad positiivsete või negatiivsete eeskujude varal. Barclay de Tolly seab Jannsen eesti noortele eeskujuks kui mõistliku noore inimese, kes ei olnud ninatark (*Pärnu Postimees*, nr 44, 1862). Peidetult avaldab Jannsen ka omaenese sümpaatiad, sageli ametlikule ideoloogiale vastu käivaid. Karl XII puhul mõõnab ta, et selle "raudpea" viis ta enese ja Rootsi riigi hukatusse, "aga meie pole mitte tema kohtumõistjad".

Kõigi ajalooliste kangelaste biograafias tõstab Jannsen esile haridusjanu, kusjuures eeskujuks on Washington, Garibaldi, Gustav Vasa, Peeter I, ennekõike aga Savoia prints Eugène, kelle käes "raamatud ei pidanud üle ühe ööpäeva vastu", sest ta "õppis nagu vaenlane". Isegi kõva peaga Karl XII õpib, et ei jääks teiste kuningate ees häbisse. Jannsen taotleb rohkemat kui lihtsalt valgustuslikku rahvaharidust, mille kaudu ta muide õpetab ka inimesi aega sisustama, kasulikult eneseharimiseks tarvitama, põlastades jõudeelu. Rahvusliku intelligentsi kasvatamine oli ärkamisaja keskseid ühiskondlikke probleeme, mille pärast valutas südant ka Jannsen. Määravaks inimese saatuses peab Jannsen kasvatust, rõhutades emakeelsuse ning rahvusliku ajaloo õppimise-õpetamise

osatahtsust. Eeskujuks on siingi Washington, Garibaldi, Suvorov, Gustav Vasa, kelle rootsimeelsus avaldus juba Uppsala suurkoolis. Eriti Garibaldi loos rõhutab Jannsen rahvaste rahvusliku ajalookontseptsiooni osatahtsust vabadusvõitluses, mis oli aktuaalne ka eestlaste ärkamises. Garibaldi isiksus sisendab rahvale, et muistse Rooma hallitanud voorused võivad ja peavad taas haljendama. Jannsen rõhutab oma ajalookangelaste ennastsalgavat isamaateenimist, mis avaldub ka kõhuteenistuse põlgamises; ükski neist ei ole palgaline ametnik ega karjerist. Lugupidamisega suhtub ta neisse rahva- ning väejuhtidesse, kes on silma paistnud humaansusega. Seejuures on Jannsen kriitiline oma lemmikangelastegi puhul, sest ükski neist ei ole vigadeta — aga nad suudavad ennast ületada, olukordadest kõrgemale tõusta. Ikka ja jälle rõhutab Jannsen progressi põhilist seaduspära, valguse võitu ning vaimupimeduse taandumist ennekõike ühiskonnaelus: “Mehed nagu Garibaldi ei või mitte iga seltsi inimeste meelepärast olla, aga õnneks ei ole kõik inimesed maailmas veel mitte ehk mitte enam Rooma paavstid, Napoleonid, Jesuiidikuningad ega Mecklenburgi rüütlid, kes segast vett kalu püüda kalliks pidavad.” Ajalooliste tegelaste karakterites tõstab Jannsen esile ka isiksuse erakordsust, vaimuilu, ning -jõudu. Garibaldi biograafia algtekst ei ole Jannsenit rahuldanud, ta on lühendanud seikluliku põnevust pakkuvaid “enam-vähem ühesuguseid lahinguid ja võite”. Kompositsiooniliseltki on Jannsen taotlenud eripära, osalt ettevaatusest, sest vabariiklasest Garibaldit oli üsna raske Vene keisririigis positiivse kangelasena esitleda. Jannsen on korduvalt vaatepunkti vahetanud, lasknud kõnelda Garibaldil enesel ja ta sõpradel. Gustav Vasa biograafiast on Jannsen valinud kõige “imelisema” osa, nimelt tema vabadusvõitluse perioodi.

Isikliku suhtumise poolest on Jannseni ilusamaid George Washingtoni biograafia, milles antakse ka ülevaade Ameerika Ühendriikide iseseisvussõjast. Vabaduse kodumaaks peabki Jannsen nõnda Ameerikat. Washingtoni poliitikaski hindab ta kõrgeimaks iseseisvustootlust ning keeldumist kuningakroonist, esitades teda niisiis tõelise vabadusaate kandjana. Washingtoni ei sea Jannsen enam eeskujuks kogu rahvale, vaid igale eestlasele: kui igauks tema kombel täidaks oma kohuseid isamaa ees, armastaks ja kannataks, oleks meie asi parem, ka elulugu poleks asjata kir-

jutatud. Humanisti ja antimilitaristina rõhutab Jannsen sedagi, et ka vabadussõjad nõuavad ohvreid. Sõdadest kõige hirmsamad on kodusõjad, rõhutab Jannsen Ameerika ja Poola sündmusi käsitledes, sest need on vennasõjad, mis on "nagu noaga iseenese ihu lõigata". Kibeda irooniaga mõistab Jannsen hukka rassismi, meenutades Ameerika põliselanike, vasekarva indiaanide saatust, kellelt nende maa ostmise sildi all välja peteti. Tartu-kroonika annab paralleeli "liividest ja eestidest", kes said kannatada üha uutes vallutussõdades, ehkki neil enam maad ei olnud. Jannsen taotleb rahvaste ning rasside võrdsust indiaanlastegi saatust kujutades: olemata küll "haritud ristiinimesed", olid nad siiski paremad kui ahned maaderiisujad, Inglise ja Prantsuse kolonistid. Antisemitismi kui euroopaliku ideoloogia häbipleki mõistab hukka Jannseni ristisõdade ajaloo käsitlus "Jeruusalemma kuningad".

Jannsen eitab igasugust anneksioonipoliitikat alates antiikaja suurte väejuhtide Makedoonia Aleksandri, Hannibali ja Julius Caesari elulugudest (*Kirjad*, XIII, 1883). Aleksandri biograafia lõpus on Jannseni sulest võrdlus Napoleoniga: mõlemale sai saatustlikuks auahne soov vallutada terve maailm. Napoleonisse suhtub Jannsen kaheti: imetleb tema demokraatlikku päritolu, mistõttu on imetlusväärne tema tõus keisrikroonini ning olla kaasaegsete keisrite ja kuningate troonide ümberlökkajaks. Jannsen mõnab, et see oli võimalik tänu Suurele Prantsuse revolutsioonile, mis kaotas seisuslikud vaheseinad. Jannsen tunnustab Napoleoni demokraatlikke reforme sõjaväes ja tsiviilteenistuses, mainides, et tema kohtukorraldus oli parem kui naabermaades. Napoleoni keisriks kroonimist tõlgendab Jannsen tagasipöördumisena vana äraproovitud riigivõimu juurde. Vabariigi läbikukkumist Suure Prantsuse revolutsiooni päevil põhjendab Jannsen muu hulgas vabariikliku valitsuse kogemustepuudusega. Sellepärast ta Washingtoni imetlebki, et temal õnnestus teostada uut tüüpi ja õiglasem riigikorraldus. Napoleoni isiklikule saatusele tunneb Jannsen kaasa ja on teda juba *Sõnumitoojas* kaitsa sõandanud, kinnitades, et Vene keisririigi vaenlane "nii suur saadan ka ei olnud, kui temast räägitakse". Hebeli jutukeses niisugust märkust loomulikult ei ole. ("Keiser Napoleon I ja õunanaine", *Kirjad*, XII, 1892.) Napoleoni geniaalsust näeb Jannsen eelkõige selles, et teda ei rahuldanud võimuiha, ent hukka mõistab ta häda ja vilet-

suse, mida tõid tema vallutussõjad Euroopa maadele ja rahvastele. Emotsionaalne episood ööst enne Borodino lahingut kui “rahvaste lahingu” kujutus näib olevat Jannseni enese sulest — teksti stiili põhjal otsustades (“Hea poeg Hindrek”, *EPJ*, nr 1–10, 1869). Jutu põhimotiiv on tuttav Suve Jaani *Luige Laosest*: poeg müüb enda isa võlgade kätteks Napoleoni sõjaväkke, mis veel kord tõendab rahvaraamatu süžeede rahvusvahelisust. — Jannsen arvab ka, et Suvorov oleks tulnud Pariisi lasta, siis oleksid Napoleoni sõjad ehk olemata olnud, sest Prantsuse kuninga giljotineeritud pea eest sõdisid liitunud Euroopa kuningad ja muud kroonitud pead ning reaktsioon võitis Napoleoni täakide abil niikuinii. “Suure Prantsuse mässamise” suhtes tohtis vaid üsna ettevaatlikult sõna võtta, sest veel 1869. a kustutas tsensuur sõna “priius” eestlaste esimese üldlaulupeo nootide tiitlist. Jannseni meelest oli prantsuse rahval õigus mässata, sest tema kuningad, kellele Jannsen ei kingi mingit respekti, ei olnud trooni väärt: Louis XV oli väliselt ristiinimene, aga elas nagu türklane, niisamuti ta ametivennad. Mässamise põhjus oli seega aateline: rahva õiglasi nõudmisi ei toetanud valitsuse reformid. Mässamine ise on aga Jannseni tõlgenduses paha asi, seda just ülemääraselt julma terrori tõttu. Prantsuse rahvas valas “isevalitsuse kablast pääsemiseks inimverd nagu vett”, ja painutas pärast siiski kaela Napoleoni ikke alla. Verejanuliste terroristidena mõistab ta hukka Robespierre’i ja Marat’, hinnates Dantoni, kellele “aegajalt inimesearu veel pähe tuli”. Hébert’i riigiusku on Jannsen kommenteerinud kui katsed asetada poliitikat kõigi muude kultuuriväärtuste asemele: Jumal lasti ametist lah- ti. Jannsen on hukka mõistnud ka Direktooriumi sõjakuulutuse, revolutsiooni relvadega viimise naabermaadesse. Veelgi keerulisem oli käsitleda Poola mässe. Vastavalt ametlikult ideoloogiale süüdistab Jannsen rahunutest poolakaid, ent näitab siiski ka rahunutest tegelikke põhjusi: Venemaa trooni- ja Rooma kirikuhuve. Poola jagamist Venemaa, Preisi ja Austria vahel on Jannsen nimetanud paljuütlevalt “imelikuks”, sest maailma kaardilt kadus Poola kuningriik. (“Krahv Suvorov Rimnitskoi”, *EPJ*, 1865.)

Venemaa ajalugu käsitledes on Jannseni hinnangud paratamatult Venemaa-kesksed. Krimmi poolsaare vallutamist tõlgendab temagi türgi-tatari anneksiooni tõrjumisena, Baltikumi liitmist Venemaaga aastal 1710 aga sündmusena, mis tõi Läänemere siinsete-

le randadele kestva rahu. Tatarlaste, türklaste ja teiste Ida rahvaste vastu on Jannsenil öelda sedagi, et nad viisid ja müüsid inimesi (päris)orjusse.

Vaimupimeduse tugikantsiks peab Jannsen igasugust ebausku, katoliiklik paavsti- ja imedeusk kaasa arvatud, olles ühel nõul Euroopa valgustusega. Ristisõjad mõistab Jannsen hukka kui anneksionistlikud, näidates nende tegeliku põhjusena Euroopa viletsat elukorraldust feodaalajal ning Rooma paavstide maailmariigi loomise ambitsiooni ("Jeruusalemma kuningad", *EPJ*, nr 14–20, 1867). Ristiretkede populaarsuses näeb ta peale majandusliku ja poliitilise omakasu ka massipsühhoosi, valguse võiduks peab Jannsen ka tule ja mõõgaga loodud ilmaliku paavstiriigi lagunemist. ("Rooma linna Peetri kirik", *EPJ*, nr 11, 1869.) Ristisõdu käsitledes puudutab Jannseni joonealune märkus ka eestlaste ja Baltimaade saatust: kuulsa Saksa keisri "Priidik Punahabe" (s.o Friedrich Barbarossa) kuuendal valitsemisaastal, ehk küll mitte tema käsul, sattusid Breemeni mungad esimest korda Liivi randa, "ja sellega hakkas kõik, mis sest saadik on hakanud, head ja paha", sest neile järgnesid "mõega- ja ristirüütlid ehk küll mitte Jeruusalemma ära päästma". Järgneb maa ristiustamine, ja "mis pärast tuli, kõigest sest tõtt mööda kõnelda on väravad alles liig kitsad". Ka Jakob Hurt, kes küll on süüdistanud Jannsenit arguses, sai oma *Pildid isamaa sündinud asjust* avaldada alles 1871. a, sest kümnendivahetusel oli muudetud tsensuurieeskirju venestuskeskemaks, nagu tunnistavad andmed ärkamisaja tegelaste kirjavahetustest.

Jesuiidid on Jannseni silmis vaimupimeduse peasüüdlased, sest nad ihaldavad kogu valgust ainult enesele, ketserid ja protestandid (Jan Hus, Martin Luther) aga vaimujõu kehastajad, valgustajad. Maailma ajaraamatu kõige verisemad lood on seetõttu ususõjad, kaasa arvatud ristisõjad, millest Hommikumaale midagi kasu ei olnud.

Ülima valgusena hindab Jannsen humaansust, mis ka kõige suuremas pimeduses, ebainimlikel aegadel kannab edasi tõe, vabaduse ja progressi lippu. Lugu "Pariisi verepulmad" (*EPJ*, nr 8 ja 10, 1870) kinnitab, et ka üksikute humaansus suudab midagi korda saata: "Oja vesi ei ole küll jõgi, aga oja vesi on ka vesi, ja võib tuld kustutada." Selles seoses on Jannsen esile tõstnud Johann Caspar

Lavaterit, kelle vaimulikke laule tunti Jannseni andmetel ka Eestis, ja Abraham Lincolni, kelle põhiprintsiipi “ennekõike oleme inimesed, siis alles poliitikud, sõjamehed jne” (*EPJ*, nr 48, 1869) rõhutas Jannsen nii ühiskonnategelasena kui perekonnaeluski.

Humanismiaate eest võitleb Jannsen julmust hukka mõistes ja hoiatades selle eest eesti soost sõjamehi. Ka Vene sõjameeste ehe, kindralite kindral Suvorov, kelle demokraatlikkust Jannsen hindab, saab nagu möödaminnes märkuse, et pärast Otšakovi merelahingut olid laibahunnikud jõesuudmes läbiseegi surijatega inetud vaadata. Julmus ei suuda vaenlast demoraliseerida, õhutab aga vastupanuvõimet.

Eestis sündinud lugusid esitab Jannsen Euroopa ja Baltikumi ajaloo taustal ning kontekstis, seega Lääne kultuuriruumis, vastandudes teadlikult Idale. Seejuures ei idealiseeri Jannsen Euroopat, nagu juba viidatud. Baltimaade valitsejaid hindab Jannsen selle järgi, kuivõrd nad on siinset vaimuelu kui vabaduse ja progressi alust edendanud. Rootsi kuninganna Kristiina, kelle ajal süvenes siinmail pärisorjus ja kes piiras ka Baltikumi vaimuvabadust, vähendades ülikooli sissetulekut, saab Jannsenilt korduvalt karme märkusi. Peeter I kui Balti erikorra kehtestajat tunnustab Jannsen Euroopa ja Balti traditsioonide vaimus kui Venemaa valgustajat. Jannseni enese *Kirjad* (Tartu, 1881–1911) algavad sündsalt Peetri looga “Saardami linna puusepasell”, sest venestusaeg oli algamas. Iseloomulik on seegi, et “Vürst Menšikovi” tiitlist kadus *Kirjades* alapealkiri “ehk uhkus tuleb enne langemist”. Venestusaja tõttu on unustusse langenud ka Jannseni tõeline ajaraamat, kroonikavormis “Lühikene mälestus Tartu linna sündinud loost” (*EPJ*, nr 8–13, 1866). Tõenäoliselt on see katse kirjutama hakata tervet eestlaste ajalugu dokumentide valguses, mida Peterburi patriooidid Jannsenilt ootasid. Tegelikult on see üks ärkamisaja proosa tähteoseid, sisult ja stiililt, eelkõige aga oma emotsionaalse sõnastuse ja läbiva ideoloogia, s.o rahvusliku kontseptsiooni tõttu. Sisuliselt on see — kroonikaile ja reisikirjadele ning arhiividokumentidele, ka rahvastiku statistikale toetudes — faktikindlam ja tõesem kui näiteks C. R. Jakobsoni voolujooneline kujutus eesti rahva valguse, pimeduse ja koiduajast (“Esimene isamaakõne”, 1868, trükis 1870). Loomulikult esineb ka Jannsenil faktivigu ja vananenud seisukohti, seda juba allikate tõttu: Tartu nime tu-

letamine tatarlaste — eesti intonatsioonis tartarlaste — nimest, ehkki Jannsen on reserveeritud: nii arvatakse. Loomulikult teeb ka Jannsen delikaatse komplimendi riigipeale — Aleksander II-le, kõrvutades teda valguse ja humaansuse võrdkuju, ülikooli rajaja Gustav Adolfiga. Koidula *Emajõe Ööbiku* (1867) kujundisümbolika toetub paljus Jannseni Tartu-kroonikale (“Mõtted Toomemäel”). Jannseni “Tartu” ja Koidula *Emajõe ööbik* on viinud rahva teadvusse rahvusliku ajaloo kultussümbolitena Emajõe ja Toomemäe (muistne vabapõli) ning toomkiriku varemed (võõra võimu ajalikkus, tõus ja langus). Tartu kui ülikoolilinna ja Baltimaade vaimse keskuse staatuse on teadvustanud samuti Jannsen, nähes ülikoolis ka rahvusliku intelligentsi taimelava. Oma kaasaegse saksa ülikooli suhtes on Jannsen vaimukalt kriitiline, kõrvutades *Academia Gustaviana Carolina*’ga: “[---] sel ajal professor tubli mees pidi olema, kui 300 taalrit aastas palka sai. Nüüd antakse 10 kord niipalju, aga teadmata on, kas kaugemale ulatuvad kui sel ajal; sest kui siis härja eest 5 rbl. anti, siis antakse nüüd 50.” Niisama kriitiline on Jannsen ka kaasaegse Õpetatud Eesti Seltsi suhtes, kes ei täida oma kohuseid eestlaste vaimse kultuuri loojana, nagu ta kinnitab oma Faehlmanni-biograafias.

Jannseni “Tartu” algab eestlaste mütoloogiaga, nagu paljud maailma ajaloo käsitlused (kooliõpikudki) algasid piiblimüütidega. Jannsen alustab Faehlmanni “Emajõe sünni” ning “Vanemuise laulu” ja “Kalevipoja” lugudega. Rahvusliku kontseptsiooni valguses on vaadeldud eestlaste ja liivlaste ning lätlaste saatust (nende omavahelist vaenutegevust Jannsen ei käsitle) Lääne ja Ida vahelistes vallutussõdades. Ta püüdis sisendada tulevikuusku: päike pole enam nii madalas ega valgus nii kasin kui tollal, mil eestlasi koheldi niisamuti kui Ameerikas veel hiljuti neegreid. Eriti Vene ja Saksa vallutajate kätes “vaene Eestirahvas, nõndasama ka lätlased, olid sel ajal nagu vili kahe veskikivi vahel, kes mõlemilt poolt õeruda ja rõhuda said. Rahu ei toonud neile mitte suurt rahu ja vastastikku võitlemised ei toonud neile kumbagilt poolt võidleiba. Kõik haavad, mis sõda neile ja teistele lõonud, pidi nende käsi jälle ära parandama.” Maa käib käest kätte, “ehkki liividel ja eestidel enam maad ei olnud”, Baltimaad olid “Vene, Poola ja Rootsi vahel nagu lihatükk kolme kassi vahel kord ühe, kord teise käes”. Tartu ajalugu, linna tõusu piiskopilinnusest õits-

vaks hansalinnaks ning allakäiku kuni hävitamiseni Põhjasõjas a 1708 on Jannsen käsitletud, osalt kroonikate eeskujul, üksmeele puudumisena, süüdistades linna ülemaid ning vallutajaist peremehi, mistõttu usu- ja muud tülid lõhestasid maa ja linna si-seelu. Ent Jannsen juhib tähelepanu ka allaheidetud seisuste ning rahva vabaduseihale, mis majandusliku jõukuse kasvades kepi alt lahti ihkas. Jannsen tunneb küüditamispäeva kirjelduses kaasa eelkõige vaesematele, kes "sidusid oma kelgud teiste regede taha ja kükitasid oma vaesusega sinna peale. [...] See oli otsata pikk rong — ja kõik nutsid kibedasti." Väga emotsionaalselt kirjeldab Jannsen ka linna enese lõppu — kirikukellade mahavõtmist, viimset sümboolset kanonaadi linnavallidel, vallide mahakiskumist, rüüstamist ja põletamist. Jannsen püüab Peetrit näiliselt vabandada, avades nõnda linna hävitamise tõelise põhjuse ning kriipsutades alla vallutaja julmuse: võib-olla hoidsid ülemad tõesti rootslaste poole, et ka süütuud pidid kannatama.

Jannsen ei idealiseeri ajalugu, ka mitte eestlaste muinasaega. "Vana aeg, hea aeg" (*EPJ*, nr 5, 1870) püüab eestlasi veenda, et niisugust pole kunagi olnud, uued asjad, ajalehed kaasa arvatud, ei tähenda pööraseid aegu, vaid elu edenemist, millele inimesed saavad ise arenedes kaasa aidata. Edu pandiks on eeskätt rahva üksmeel, millele Jannsen manitseb eestlasi ka sakslaste eeskujul, tuues sõnumeid Saksa—Prantsuse sõjast ("Võidupidu", *EP*, nr 36, 1870; "Ühendus teeb tugevaks", nr 44), ehkki see tõi kaasa arusaamatusi, pahandusi tsensuuriga ning Köleri süüdistuse Jannseni saksameelsuses.

Kõnekas on 1869. a *Jututoa* kontekst, milles meenutatakse maailma vabadusvõitluse suuri nimesid. Jannseni "Böömi rahvas" tõmbab paralleele vabaduse teele asunud rõhutatud rahvaste vahele, kurtes, et vaesus ning vaimne tuimus vajutavad pitseri veel kauaks orjusest vabanenud rahvastelegi. Demokraatliku vabaduse ideaali on Jannseni näinud Periklese Ateenas, mida ta tutvustab läbi mitme numbrilise ulatuvas "Seitsme maailma ime" sarjas. Eestlaste vabadusetee võtab Jannsen kokku kirjutises "26. Märtsikuu päev 1869" vastavalt oma aatelisele vabadusekontseptsioonile, kutsudes taas üksmeelele. Jannseni arvates on progressi tunnusemärgiks juba see, et eestlased oma priiusepüha ei lase tuimalt mööduda, vaid pühitsevad: "See tunnistab selgesti, et nemad

50 aasta sees ka vaimuelus edasi jõudnud, ja et oskavad omast priiusest ka kehval ajal lugu pidada. Seks on omajagu vaimujõudu tarvis, kui mitmed ka tühja kõhuga mitte üksi päid ei noruta: Mis peame sööma? mis peame jooma? miska endid katma? Kui täna need, kellel nälg suu ees, pead ülesse tõstvad, rõõmuga tänades: On Jumal meile kallimat annet andnud kui seda, mis põllul kasvab, siis saab ta ka meie põldu jälle õnnistama ja meile omajagu igapäevast leiba andma." Vaimujõudu ja kultuuritööd kui selle avaldumisvormi hindab Jannsen selle maailma väetimate võitluses vägevate vastu kõige olulisemateks teguriteks. Paljudes ajaloolistes juttudes kasutab ta võrdpilti Taavetist ja Koljatist, nagu "Gustav Vasas" jm.

Jannsenit kui ajalookirjanikku on tema biograafidest kõrgelt hinnanud August Tammann (1938: 44–45), kinnitades õigusega, et eestlaste vanem põlv võlgneb tänu oma ajalooeadmiste eest just temale. Ehk kosutab ka meie vaimujõudu eestluse ärataja J. W. Jannseni olemuselt optimistlik, tulevikku suunatud ajalookäsitlus.

Kirjandus

- Berger, Uwe 1952. Vorwort. — Johann Peter Hebel. *Aus dem Schatzkästlein des rheinischen Hausfreundes*. Berlin
Hebels Werke. S.a.. Zweiter Teil: *Schatzkästlein des rheinischen Hausfreundes*. Hrsg. von D. Behaghel. Berlin—Stuttgart
- Horn, W. O. von 1892. *Silberblicke*. Frankfurt am Main
- Jannsen, Ea 1971. *C. R. Jakobsoni "Sakala"*. Tallinn
- Jannsen, Ea 1987. *C. R. Jakobson muutuv asjas*. Tallinn
- Kõnelusi rahvuskirjandusest. 1990. (Collegium Litterarum 2.) Tallinn
- Taev, Karl 1957. J. W. Jannsen tsensori kitsas väravas. — *Ajaloo- Keeleteaduskonna töid*. (TRÜ Toimetised. Vihik 51.) Tartu, lk 81–101
- Tammann, August 1938. *Johann Woldemar Jannsen*. (Eesti rahvuslikud suurmehed. IV seeria. Elulooline kirjastik noorsoole. Nr. 23.) Tallinn
- Uudla - Põldmäe, Aino 1981. J. W. Jannsen ja tema lemmikkirjanik J. P. Hebel. — *Koidulauliku valgel*. Tallinn, lk 237–257*

RINGSI JUHANI JÄLJED EESTI ÄRKAMISAJAS

Olaf Prints

SISSEJUHATUSE ASEMEL

19. septembril 1992 toimus Tartus Juhan Kurriku mälestuspäev. Kohale olid saanud mõnedki Juhan Kurriku järeltulijad välismaalt. Nende eestvõttel korrastati hauaplats Tartus Maarja kalmistul, mis asub Fr. R. Kreutzwaldi haa vahetus läheduses. Sulgased töid siinsetele mälestuspäeva korraldajatele kaasa koopiaid Juhan Kurriku käsikirjalistest memuaaridest. Neist üks, "Juhan Kurrik", on kirjutatud 1892. aastal ning teine, "Elujooksul: Ringsi Juhani puhe", on kirjutatud 1919. aastal. Neid memuaare on käesolevas kirjutises kasutatud, tsiteerides tekstilõike, mis iseloomustavad nii Juhan Kurrikut ennast kui teisigi Eesti ärkamisaja silmapaistvaid tegelasi. Oma esimest kohtumist Kreutzwaldiga kirjeldab Kurrik niimoodi:

"Eestis tõusis päevakorrale Aleksandrikooli küsimus ja õõruti varsigi kuumaks eestimeeste ja saksaherrade vahel. Mis tegin mina? Mina ajasin oma "kaetud kasuka" selga — pikk lambanahkne, nahad mustad, kate must — istusin peale ja sõitsin Võru linna Dr. Kreutzwaldi jutule: tahtsin tema suust kui kindlast allikast kuulda saada, mis tolle "puudli" tuum õieti on. Mitte et ma enesele meelsust läksin soetama, sest see oli mul juba Tarvastus sisse juurdunud, vaid et seljatuge otsida "ettenihutatud positsioonil". Austas mind noorukest ometi juba Jaan Adamson, see Eesti geenius saadik ja Eesti Aleksandrikooli mõtte isa, mind hinnates kui eestivaimlise valguse kandjat...

Dr. Kreutzwald võttis mind jutule, pean ütlema: isalikult. Seal ma istusin oma lambanahkses, kuni nahk juba "nenda lige oli",

kui Mihkel Veskel Leipzigris palli peal professori tütardega tantsides. Siis viimaks visasin lambanahkse seljast trepi käsipuude peale. Kreutzwald, vana kõrgeauline herra, ei lausunud kasuka pärast sõnagi, laskis isaliku kannatusega mind istuma jääda, kas terve tund, või rohkemgi niikauaks kuni viimaks ise hakkasin minekut tegema. Ta seletas mulle Aleksandrikooli küsimust, töötas või ähvardas sakstele, kui neist keegi selles asjas tema jutule peaks tulema, puhast veini või selget vett sisse valada. Lõppeks kinkis mulle vana helde doktori herra pealegi veel oma päevapildi." (1920: 8–9.)

Enne mälestuspäeva puhkasid Juhan Kurriku hauaplatsil veel tema abikaasa Wilhelmine Margarete Elisabeth Kurrik (1854–1941) ja lapsed: meteoroloog Voldemar Kurrik (1878–1924) ning juba lapsena surnud Salme Kurrik (1880–1885). Mälestuspäeva eelõhtul maeti samale hauaplatsile ümber urnides välismaalt toodud J. Kurriku laste: etnograafi Helmi Kurriku (1882–1960), halastajaõe Elly Kurriku (1889–1981) ning sõjaväelase ja arhiivari Konstantin Kurriku (1891–1980) tuhastatud põrmud.

Juhan Kurriku perekonnas oli veel kaks last: Johannes (1887–1954) oli kooliõpetaja, tema küüditati 1949. aastal Siberisse, kus ta ka suri, ja keemik Aleksander (1884–1948), kes töötas Hongkongis, kuhu ta on ka maetud.

Lõpetame Juhan Kurriku perekonna tutvustamise jällegi väljavõttega memuaaridest:

"Ja kui ma oma abikaasaga lauas istun ja meie pojad ja tütred kuuekesi meie ümber, siis arvan ma ennast kõige õnnelikuma inimese olema Euroopas ja minu südames heliseb püha laulja sõna:

Mu hing, kiida Jehoovat, ja kõik, mis minu sees, tema püha nime. Mu hing, kiida Jehoovat, ja ära unusta mitte tema heategemisi ära." (1892: 40–41.)

1. JUHAN KURRIKU ELUST JA TEGEVUSEST

Juhan Kurrik sündis 29. mail 1849. aastal Viljandi vallas Pärsiti lähedal Ringsi renditalus. Memuaarides ta oma õdedest ja vendadest ei kirjuta; nii jääb ekslik mulje, nagu olnuks ta peres

ainuke laps. Lugemaõppimise kohta ta kirjutab: "Niipalju on mul meeles, et ema või keegi kord ütles: "võta "aavits" kätte ja veeri"." Lugemisind kasvas tal aga eriti karjapoisipõlves, kui rikka naabritalu, nende renditalu pärisomaniku Hans Kurrikoffi poeg "Savikoti Andi" talle rohkesti raamatuid lugeda tõi. Teiste hulgas oli ka Kreutzwaldi kalendrijutt "Tuisulased", mida tema kaua aega luges "Tui-sulased". Kui kolm aastat (1859–1862) oli vallakoolis käidud, tekkis tal suur soov jätkata õppimist eelmisel aastal Viljandi kirikumõisas avatud kihelkonnakoolis. See soov täituski, kuid läbi väga suurte raskuste, mida ta üksikasjaliselt on oma memuaarides kirjeldanud. Esitame sellest mõned katkendid.

"Kuulsin pühapäeval õpetajat kantsli pealt ütlevat: "Kool on küll juba alanud, aga veel on ruumi, sellepärast tulgu need, kes veel sel aastal tahavad saada vastu võetud, reedi katsele." [---]

Nüüd oli minu ainus mõte Reedi katsele! — "Mis jutt see on? Kus siad jäävad? Vaene aasta, leiba ei ole, teine sügise ehk on võimalik." Nõnda ütles vana-isa, nõnda oma isa ja ema, igauks. [---]

Reedi hommiku pekstakse rehte, ilm on vihmane, mina särgi-väel käin ja kirun ümber: tahan koolmeistri juure minna tunnistust tooma: mulle seisab kõik talu täis rahvast vastu, küll pehme, küll kareda sõnaga, aga mina tean ja tunnen äraütlemata kindlasti: kas nüüd või ei iialgi!" Lähen omavõimu aita ja panen uued riided selga. Kui aida uksest välja astun, näeb mind vanaisa ja ütleb: Poiss, kuhu sa lähed, võta määri vanker är, onu tahab linna minna. Tahan käsku täitma hakata, ütleb vana-isa: Pane uued "rõivad" seljast ära! Seal ma siis hakkasin suure healega nutma ja kisen-dama. Parajasti oli oma isa hobustega väravast välja minemas, äestama. Mind nähes ja kuuldes ütleb: Noh, mine siis ja too see tunnistus koolmeistri käest. Astusin siis üle ukse aita tagasi, võt-sin mütsi peast ja olin oma silmapisaratega tänapalves Jumala ees. Siis käskis ema enne pruukosti süüa, võtsin mõne suutäie karaskit ja vedelikku ja läksin minema, versta kolm neli koolimaja juurde ja sealt saadud tunnistusega versta 12 kirikumõisa poole." (1892: 5–7, 7b.)

Õhtul kodus oli pahandus aga ikka suur, sest teda oodati ju vallakoolist tunnistusega koju tagasi. Tekkisid uued raskused loa saamisel kihelkonnakooli minna, kuid kõik lahenes ka see-

kord ning pühapäeva hommikul pani ema talle leivakoti valmis ning tee kihelkonnakooli oli avatud. Õppimine seal oli edukas ja 1865. aastal oli seegi kool lõpetatud. "Hea tšensori pärast oli mul ühtlasi küll ka õnnis tundmus südames. — Mis nüüd? Talupoisiks oled liig kõhn. Kas rätsepa juurde, või "kärneri" poisiks, või ehk võtaks mõisa herra omale toapoisiks?" (1892: 9–10.)

Kolmveerand aastat oli ta siis oma vanaisa soovitusel raamatuköitja õpipoisiks. Viljandi kihelkonnakooli õpetaja M. Kirseli soovitusel sai ta seejärel Tarvastu köstri ja kihelkonnakooli õpetaja Hans Wühneri abiliseks. "Ametiks oli mul koolmeisterdada kihelkonnakoolipoiste ja tütarlastega, raamatuköitmise tööd teha, ajuti ka Wühneri hobusele heinu ette kaaluda margapuuga ja selle üle arvet pidada, vett vedada põuasel suvel mõisa kae-vust köstri aia kastmiseks, klaveri ja orelil mängimise abd enesele kätte harjutada, jõulupäevade õhtutel ja öödel saksu sõidutada võõraspidudele mõisavalitseja sakste poole ja tagasi, läbi terve talvise koolivaheaja kütmata klassitoas oma öö magada, Wühneri erasekretärina aruandeid kirjutada jne." (1920: 15.)

Tarvastus tekkis Juhan Kurrikul soov jätkata õpinguid Valgas Cimze seminaris, kuid selleks ei piisanud raha. Kui nüüd Rõuge õpetaja Friedrich Hollmann sealsele kihelkonnakooliõpetajale ja köstrile Sperrlingkile abilist otsis, pöördus ta Wühneri poole, kelle kasvandikkudel üldiselt hea maine oli, ning 1868. aastal asuski Juhan Kurrik Rõugesse. Friedrich Hollmann, kes Cimzest eriti lugu ei pidanud, arvas, et saab ka ise Juhan Kurrikule vajalikke pedagoogilisi tarkusi õpetada. Juhan Kurrik töötas Rõuges viis aastat. Ta õpetas seal "parochiaal- ja privaat-kooli" lapsi ning köstrina pidi ta matma peaaegu kõik selle koguduse surnud. Et Juhan Kurrikul kui eestimeelsel mehel oli mõneti eriarvamusi Sperrlingkiga, siis viie aasta möödudes tahtis ta meelsasti sealt ära minna. Friedrich Hollmann, kes oli valitud avatava Tartu Vallakooliõpetajate Seminari direktori kohale, kutsus nüüd Juhan Kurriku endaga kaasa. Tingimuseks oli, et ta peab ühe aasta en-nast välismaal täiendama. Seda täiendusaastat loeb Juhan Kurrik endale eriti tähtsaks.

"Nõnda reisisin ma sügisi 1873 hõiskava südamega väljamaa-le — instinktiivselt aimates, et sellest reisist kosutust leian ihuli-kult, hingelikult, vaimlikult. Ja nenda see oli. Omakulul, s.o. lae-

natud kapitaaliga reisisin ja elasin ma väljamaal: aga see kapitaal on mulle kasusid kannud — mitte kahe- või kolmevõrra, mitte kümne- või kolmekümnevõrra, vaid saja- ja tuhandevõrra: õhuvahetus, uued muljed, silmaringi laienemine, uue parema tuleviku eelärevus — see kõik mõjus minusse nii võimsalt, et kui ma aasta pärast kodumaale tagasi pöörasin ja Tartusse elama asusin ma vaimliselt ja ka kehaliselt olin otse uuesti sündinud.” (1920: 31.)

Selliseks kõrgendatud hinnanguks andis põhjust eelkõige Karalene seminar Preisimaal ja eriti selle õppeasutuse direktor Robert Triebel.

“Tema seminaris olin ma pooliti tema külaline, pooliti seminaris kasvandik. See mees oli koolmeister Jumala armust. Seda meistrit ma ülistan taevani ja pean meeles tema sõna, mis ta mulle lahkumisel ütles: “Kui süda ikka põleks küsides: kuidas võiksin ma seda [s.o õpetuse andmist] paremini teha?” — Otse viiras-tusena seisis seminaris direktor Triebel esimesed aastad läbi minu kõrval pahemat kätt igakord, kui ma oma tööalal Tartu seminaris koolitundi andes seisin klassis kasvandikkude ja koolilaste ees.” (1920: 32–33.)

Nagu kirjutatust selgub, olid Juhan Kurriku kujunemisel silmapaistvaks pedagoogiks olulist osa mänginud Rudolf Triebel ja Friedrich Hollmann. Lisame Juhan Kurriku hinnangu ka viimase kohta.

“Friedrich Hollmann on minu pooljumal sõna otsekoheses tähenduses. Mis minu arusaamist ja äratundmist mööda on gentlemanlikkus, sihikindel ja järjekindel töötamine, aatele anduv kohusetäitlikkus — ühe sõnaga täismehisus, seda tähendab minule nimi Hollmann.” (1920: 33–34.)

Hiljem näeme, et oli veel kolmaski mees, keda Juhan Kurrik väga kõrgelt hindas. See mees oli Carl Robert Jakobson.

Seminaris töötades pälvis Juhan Kurrik oma õpilaste suure lugupidamise ja tunnustuse. Ta kirjutab: “Olen uhke oma seminaris kasvandikkude peale. Mitte üksnes, et nad elus ja ametis võrdlemist teiste omasugustega kergesti välja kannatasid, vaid ka, et ma igal juhtumisel nende poolt tunnustust saan sellest, et ma nende lugupidamises seisan.” (1920: 91–92.)

Seminariõpetaja tööle lisandus 1886. aastal nädalalehe "Meelejahutaja" toimetamine. Selle varasem toimetaja Juhan Kunder siirdus Venemaale õppima. Venestamisaja tingimustes suleti aga see nädalaleht peagi ja Tartus töötanud saksakeelne ja eestikeelne seminar ühendati venekeelse seminariga. Nii jäi Juhan Kurrik tööta. Ka Aleksandrikooli Peakomitee ja Eesti Kirjameeste Selts, kus Juhan Kurrik oli palju aastaid täitnud kirjatöötaja ja protokollia ülesandeid, lõpetasid tegevuse.

Juhan Kurrik pidi vastu võtma Rannu köstri ametikoha, ilma et talle selle juurde ka kihelkonnakooliõpetaja kohta oleks pakutud. "Kui siiski häda sunnil poole südamega Randu läksin, märgasin varsti, et elavalt hauda olen sattunud" (1892: 38). Valimine Tartu-Maarja koguduse köstri ametikohale 1888. aastal oli Juhan Kurrikule ja tema perekonnale sisuliselt uue eluetapi alguseks. "Jüripäeva paiku olin Randu rännanud ja seal kõsterdama hakanud: Jaanipäeva aegu tõin naise ja lapsed ühes kimpsude kompsudega linnast järele: Jakobipäeva ümber langes Tartus minu saatuse liisk: Mihklipäevaks tõmbasin tagasi Taarahiide. [---] Plaanvankriga sõitsin ühes oma perekonnaga kõige ilusama ilmaga Rannust Tartusse, kolm hobust "ihen". Minu kraami järele sõitis Randu ka üks pikk redelvanker, kaks hobust ees." (1920: 96.)

Teatavasti oli Eesti Kirjameeste Seltsi ülesandeks eestikeelse õppekirjanduse väljaandmine. Autorina osales selles ettevõtmises ka Juhan Kurrik. Ta kirjutas aritmeetika raamatud *Laste arvuvald* I osa — 1879, II osa — 1880, III osa — 1884 ning nende juurde kuuluva *Laste arvuvalla võtme* (1883). Need raamatud tõlgiti venestamisperioodil vene keelde. Juhan Kurrik andis välja esimesed eestikeelsed algebraraamatud *Arvuvald* I osa — 1879, II osa — 1880. Juhan Kurrik algatas koolides võimlemise õpetamise propageerimise, andes välja raamatud *Turnimise raamat* I ja II (1879). EKMSi jm protokollide kirjutamise käigus hakkas ta huvituma stenograafiast ning töötas välja eesti keele kiirkirja märgistiku. Esimene sellealane raamat *Stenograafia õpetus* ilmus 1882. aastal ja hiljem ilmus sellest veel kaks ümbertöötatud trükki. Tema sulest ilmusid veel *Kirjutamise õpetus* (1882), *Nimede raamat* (1901), *Tervise raamat* (1907). Kirjandushuvist võrsus raamat *Kolm suurt lugu* (1886), kus ta kõrvutas Kalevipoega, Lembitut ja Nibelunge.

Juhan Kurrik oli ka konverentside organiseerija, esines kõnedega ja avaldas ajakirjanduses kasvatuslikke ning õpetuslikke artikleid nagu "Kooli-tunnistused" (1887), "Kooliõpetuse mõnust" (1885), "Kool ja kasvatus" (1885), "Lapse kasvatamise põhjused" (1885), "Õpeta, aga ära targaks tee" (1916), "Meeter-möödud" (1881). Veel andis Juhan Kurrik välja pärast Carl Robert Jakobsoni surma tema koolilugemiku, tõlkis 275-leheküljelise raamatu *Roomas ja Jeruusalemmas*, avaldas ajalehtedes *Sakala* ja *Postimees* arvustusi, kõnesid ja järeleehüüdeid. Juhan Kurriku mitmekülgset tegevust kinnitab tema osavõtt laulupidude toimkondadest kirjatöötajana ning ka see, et 1894. aasta laulupeol osales ta koorijuhina. Ta on tegutsenud ka heliloojana — nimelt on ta loonud koorilaulu.

Juhan Kurrik suri Tartus 20. mail 1922. a. (Juhan Kurriku elulooliste andmete kohta vt Prinitis 1979, 1992: 88–97; Raudla 1990.)

2. JUHAN KURRIKU KOOLIÕPIKUD

2.1. Aritmeetikaraamatud

Laste arvuvald. I sisaldab arvude kirjutamise õpetuse ja aritmeetilised tehted, esialgu arvudega 1–10, seejärel arvudega 1–20 ja lõpuks arvudega 1–100. Ainekäsitus on õpikus hästi läbimõeldud. Vaadelgem Juhan Kurriku ainekäsitluse iseärasusi.

Kohe raamatu alguses võetakse esimese kümne piires kasutusele ka arv 0. Nii leiame juba 5. leheküljelt ülesanded, nagu $9 - 0 =$ ja $0 + 7 =$. Huvitavad on ülesanded, kus õpilastel tuleb leida puuduv arv või kindlaks teha, missugune tehe ülesandesse sobib. Näiteks

$$(12 - 4 :?) + 8 = 10 ,$$

$$(3 \times ? : 5) + 8 = 11 ,$$

$$?|(14 - 9 + 7) = 6 ,$$

$$2 \times 4 + ? \times 3 = 30 .$$

Siin tuli sooritada tehteid etteantud järjekorras. Nii on esimeses ülesandes otsitavaks arvuks 4, teises 5, kolmandas on otsitavaks arvuks jagaja (vastavalt tol ajal kasutusel olnud kirjutusviisile nn mahutamise tähistamiseks), seega 2, ja neljandas ülesandes on vastuseks samuti 2.

Jagamistehe jagunes Juhan Kurrikul kaheks tehteks: mahutamine ja jaotamine ning nende jaoks kasutati erinevaid tähiseid. Näiteks tähistati ülesannet “mitu korda mahub 4 arvu 8 sisse?” 4|8. Kirjutis 8 : 4 tähistas aga ülesannet: “Kui palju saame, kui 8 jaotame 4 ossa?”

Laste arvuvald. I leidis koolides laialdast kasutamist. Selle tunnistajaks on aastatel 1889, 1890 ja 1906 ilmunud kordustrükid.

Hea vastuvõtu osaliseks said ka selle raamatu II ja III osa, mis ilmusid vastavalt 1880. ja 1884. aastal. II osas jätkati tehteid täisarvudega kuni näiteks ülesandeni

$$((76242 : 786) + (52841 : 997) - (11247 : 489)) \times 503 .$$

Selles raamatus esitati veel ülesandeid nimega arvudega ning lihtkolmliikme arvumisi. Murru mõistet selgitatakse järgmiselt:

“Tehakse üks terve arv pooleks, kolmeks jaoks jne, siis võib see murdmise abil sündida, seepärast nimetatakse selkombel saadud jagu [s.o arvu, mis täisarv ei ole] murruks.”

Laste arvuvald. III sisaldas jaguvuse tunnuseid ning seal tutvustati ka Eukleidese algoritmi kahe arvu suurima ühisteguri leidmiseks. Veel käsitleti siin tehteid nii harilike kui ka kümnendmurdudega. Viimane on eriti tähelepanuväärne, sest tolleaegsel Venemaal ju veel meetermõõdustik ei kehtinud. Selles raamatus soovitatakse õppida pähe “suur 1 × 1”, s.t korrutised kuni 20 × 20. Selleks anti ka soovitus, kuidas neid korrutisi hõlpsamalt leida. Näiteks

$$14 \times 12 = 10 \times 10 + 10 \times (4 + 2) + 4 \times 2 = 168 .$$

2.2. Algebraamatud

Esimesed eestikeelsed algebraamatud andis välja Juhan Kurrik pealkirja all *Arvuvald I* ja II, vastavalt aastatel 1879 ja 1880. Raamatute alguses esitatud pöördumises “Sinule” on ta kirjutanud:

“Raskeid, s.o. keerulisi ehk keerdülesandeid paljaste arvudega ja arvude eesmärkidega kirja panema, s.o. igapäevasest keelest rehkenduse keelde ümber tõlkima, ja kirjalikult välja rehkendama tahab see raamat sind õpetada. Et sa rehkenduse kirjaga, s.o. arvudega ja nende eesmärkidega käandlema õpiksid ja harjuksid [---].” (1879: V–VI.)

Et algebra õppimise eesmärgiks on ka mõtlemise arendamine, seda selgitab Juhan Kurrik järgmiselt: “Kui sa “arvuvalla” õpetuste ja arvamisega toime saad; kui sa siis neid arvamisi tarvitatud ülesandid [tekstiülesandeid] rehkendades õigel ajal ja parajas paigas tarvitama õpid; kui sa arvude ja arvamiste ühist põhjusemõtet ja nende kindlaid säädusi ikka enam ja enam märkama ja ära tundma hakkad: siis saab arvuvallas rändamine sulle armsaks ametiks, siis so silm selgub ja so mõtlemine harjub selget, kindlat ja õiget rada käima niihäste arvuvallas, kui ka mõtteriigis üleüldse.” (1880: VI.)

Juhan Kurriku algebrakursus sisaldab järgmisi teemasid:

I osas: neli aritmeetilist tehet nimeta ja nimega arvudega, tehted positiivsete ja negatiivsete arvudega, tehted tähtede abil kirjutatud arvudega, murrud, lineaarvõrrandisüsteemid;

II osas: algarvud, kordarvud ja nende teguriteks lahutamise, jaguvuse tunnused, astmed ja juured, võrded, ruutvõrrandid, aritmeetiline ja geomeetiline jada.

Juhan Kurriku käsitlusest torkab silma, et arvutamisel arvudega ja tähtedega kehtivad samad seadused ja et arvutamise skeemid on ühtmoodi üleskirjutatavad. Toome näiteks hulkliikme korrutamise:

$$\begin{array}{r} (3+4)(5+6) \\ 3 \times 5 + 4 \times 5 \\ 3 \times 6 + 4 \times 6 \\ \hline 15 + 20 + 18 + 24 = 77 \end{array}$$

$$\begin{array}{r} (a+b)(d+e) \\ ad + bd \\ ae + be \\ \hline ad + bd + ae + be. \end{array}$$

Esimene eestikeelne algebraraamat on seni jäänud ainsaks eestikeelseks kooliõpikuks, kus kõrvuti ruutjuure algoritmiga esitatakse ka kuupjuure algoritm.

Suurt tähelepanu pööras Juhan Kurrik oma raamatus võrretele ja ahelvõrretele. Ta nimetas neid “neljaliikme võrdlus” ja “ahelvõrdlus”. Esitame siinkohal viimase jaoks esitatud küllaltki keeruka definitsiooni:

“Kui hulga antud neljaliikme võrdluste juures lugu nii on, et ühe külje pääl iga järgmise jagamuse eesliige oma eelmineja jagamuse tagaliikmega ühesugune (ühenimeline) on, siis kutsutakse niisuguseid neljaliikme võrdlusi *ahelvõrdlusteks*, ja on kõige esimese jagamuse eesliige kõige viimase jagamuse tagaliikme vastu, nagu võrdluse teise külje pääl kõikide eesliigete kasvatus kõikide tagaliigete kasvatus vastu” (1880: 36).

Vaatleme järgmise ülesande lahendust:

“Kaupmees ostis kaupa: $2\frac{1}{2}$ lb eest maksis ta 45 kop.; kui kallilt võis ta 12 puuda ära müüa, kui ta 20% kasu saada tahtis?” (1880: 35.)

Esitame selle ülesande lahendamise skeemi ja lisame tänapäeva lugeja jaoks mõned hädavajalikud selgitused.

$$x \text{ rbl.} = 12 \text{ puuda}$$

$$1 \text{ puud} = 40 \text{ lb}$$

$$2\frac{1}{2} \text{ naela} = 45 \text{ kop. (ostes)}$$

$$100 \text{ kop. ostes} = 120 \text{ kop. müües}$$

$$100 \text{ kop.} = 1 \text{ rbl.}$$

$$x = 12 \text{ } 3$$

$$1 = 40$$

$$5 \text{ } 2\frac{1}{2} = 45 \text{ } 9$$

$$100 = 120$$

$$100 = 1$$

$$25 \text{ } 2$$

$$x = \frac{3 \cdot 4 \cdot 9 \cdot 12 \cdot 2}{25} = 103 \frac{17}{25} \text{ rbl.}$$

Selles skeemis hakkab tänapäeva lugejale kohe vastu esimeses veerus erinevate dimensioonidega arvude võrdsustamine ja teises veerus erinevate suurusega arvude võrdsustamine. Edasi märkame, et erinevate võrduste pooli on taandatud ja laiendatud. Näiteks on esimese võrduse 12 ja viimase võrduse 100 taandatud 4-ga, kolmanda võrduse $2\frac{1}{2}$ ja viimase võrduse 1 on laiendatud 2-ga jne. Lugeses veel kord eelnenud definitsiooni võib aga lugeda mõista, et kõik, mis siin on tehtud on sellega kooskõlas ning vastus on õige. Kui taandamised oleksid tehtud hiljem, oleks lahendus arusaadavam. Siis

$$x = \frac{12 \cdot 40 \cdot 45 \cdot 120 \cdot 1}{1 \cdot 2\frac{1}{2} \cdot 100 \cdot 100} = 103 \frac{17}{25}.$$

Veel märgime Juhan Kurriku algebrakäsitluse kohta, et ta peab õigemaks ruutvõrrandite lahendamisel kasutada täisruuduks teisendamise võtet ning seepärast ta ruutvõrrandi lahendivalemit ei esitagi. Lahendada tuleb aga ka täheliste kordajatega ruutvõrrandeid ning kuni nelja tundmatuga lineaarvõrrandissüsteeme. Meie tänapäeva koolipoisil ei tule selliste süsteemide kõrval lahendada ka näiteks järgmist:

$$\begin{cases} x : y = y : z, \\ x + y + z = 126, \\ xyz = 13824. \end{cases}$$

Õpetaja töö kergendamiseks andis Juhan Kurrik välja oma raamatutes toodud ülesannete vastuste kogu *Arvuvalla võti*, mis arvestades tolleaegsete õpetajate ettevalmistuse taset oli kindlasti väga vajalik.

Huvitavad on Juhan Kurriku raamatutes need tekstülesanded, mis kajastavad tolle aja aktuaalseid küsimusi. Toome paar näidet:

“Eesti Aleksandri-koolipääle lubasivad kolm venda *A*, *B* ja *D* kokku 27 rbl. maksta ja nii et, nende maksud tõusevas sammuvast järjes seisivad. Kuna *D* aga enne maksmist ära suri, võtsivad *A*

ja *B* ka tema maksu oma pääle sel möödul, nagu 3 : 2. Selle läbi oli terve *A* maks terve *B* maksu vastu nagu 4 : 5. Kui palju oli iga vend esiotsa lubanud?" (1880: 89.)

"Kindrali käsu all oli kolmevõrd niipalju jalaväge kui hobuseväge. Nende hulgast oli enne lahingit ära karanud 120 meest vähem, kui jalaväge $\frac{1}{12}$, ja 120 enam kui hobuseväe $\frac{1}{12}$; terve väe $\frac{1}{4}$ jäi maha üht kantsi kaitsma ja $\frac{3}{8}$ jäi lahingist üle; kõik teised saavad muist vangi, muist surma. Arvatakse neile, kes vangi ja surma saavad, 300 meest juure, siis oleks nende hulk pool nii suur kui eestotsa jala-meeste arv. Mitu meest oli selle kindrali käsu all?" (1880: 100.)

Arvuvald. II sisaldas ka nn ruumiarvamise peatüki. Seal esitatakse kehade ja tasapinnaliste kujundite pindala ja ruumala valemeid. Seega, esmakordselt eestikeelses matemaatikaraamatus — geometria valeimid. Varem ilmunud Joosep Kapi ja Jakob Tülgi geometriaraamatutes olid need valeimid antud sõnaliste eeskirjadena. Et aga Juhan Kurrikul oli algebra kursus eespool käsitletud, sai tema anda vastavad tähelised valeimid. Valeimid on Juhan Kurriku raamatus muidugi needsamad mis tänapäevalgi, kuid väärib tähelepanu, et tutvustatavate valemite hulka on arvatud ka Herooni valem kolmnurga pindala arvutamiseks ning ellipsi pindala ja pikkuse valeimid. Terminoloogia osas on Juhan Kurrik nimetanud ruutu, ristkülikut, rombi ja rööpkülikut kõiki ruutideks, vastavalt täisruut, pikkruut, vildak täisruut, ja vildak pikkruut. Kõigile ruutidele saab anda ühesuguse pindalavalemi: "Ruudi pinnasuurus [pindala] leitakse, kui põhijoon kõrgusega kasvatatakse [korrutatakse]."

2.3. "Turnimise" raamat

Arvatavasti süvendas Juhan Kurriku veendumust võimlemise õpetamise vajalikkusest koolis enesetäiendamise Karalene seminaris. Vastava raamatu koostamisele õhutas teda aga see, et ta oli Tartu Vallakooliõpetajate Seminaris ka võimlemisõpetajaks ning mõistis, et "turnimine" saab koolides eluõiguse, kui õpetajatel on kasutada vajalik käsiraamat. Nii plaaniski ta esialgu välja anda kolmeosalise "Turnimise raamatu", mille esimene osa pidi andma üldmetoodilised juhised, järgnevad osad pidid aga pakkuma pii-

savalt harjutusmaterjali nii võimlemisharjutuste kui ka vastavate mängude korraldamiseks. Ilmus neist siiski ainult esimene osa. See jagunes omakorda kaheks: üleüldised õpetused ja iseäralised õpetused. Esimeses propageeriti kehalise kasvatuse tähtsust lapse arengule ning käsitleti võimlemise õpetamise meetodika, eriti tunni läbiviimise meetodika põhiküsimusi; teises osas anti konkreetset materjali tunni sisustamiseks, sealhulgas harjutusi vahenditega. Nii leiamegi raamatust pöördumise lapsevanemate poole, et need mõistaksid kehalise kasvatuse vajalikkust, samuti pöördumise koolikorraldajate poole, et nad kindlustaksid koolides võimlemise õpetamist vastavate tundide lülitamisega tunnikavasse. Juhan Kurrik rõhutab vajalikkust õpetada võimlemist mõistusega, et saavutataks õpilaste korralik rüht, et seda ei saavutataks mitte sundimise teel, vaid tunni sisu vaheldades ning õigel ajal puhkust lubades jõutaks ka võimlemise esteetiliste väärtuste mõistmiseni.

Juhan Kurrik unistas eriliste võimlemissaalide olemasolust koolides, arutles vajaduse üle kasutada juba suuremate laste juures poistele ja tüdrukutele erinevaid harjutusi. Ta kirjutas: "See annab küll veel kaua kestma, enne kui meie rahvakoolides turnimise tarvis iseäralikud saalid ehitatakse", ning arvas, et tütarlaste harjutused peavad olema kaunid ja mitte nii jõulised kui poistel. Tema arvates peavad tütarlaste harjutused olema "õõtsuva" iseloomuga ning nende kehalise kasvatuse tund peab meelde tuletama "tantsi-saali". Juhan Kurrik oli veendunud, et kehalise kasvatuse tund peab samuti olema hoolikalt ette valmistatud nagu iga teise aine tundki. Ainult siis on kindlustatud, et tund on emotsionaalne, et käsklused ja seletused tunnis on selged ja lühikesed, et kõik lapsed on tunnis piisavalt rakendatud, et harjutused on jõukohased jne. Arvestades tegelikke tingimusi võimlemise õpetamiseks koolis annab Juhan Kurrik juhendeid, kuidas korraldada seda tundi klassiruumis või magamistoas. Tema arvates tuleks ka teistes tundides sisse seada kehakultuuriminutid, et lapsi hoida erksate ja tähelepanelikena "et lapsed istumisest ära ei väsiks ja nende keha kühma ei vajuks". Juhan Kurrikul tuli välja töötada ka vajalikud eestikeelsed oskussõnad ja käsklused. Et nad paljuski kaasaegseist erinevad, selle kohta üks näide: "kõik hääd-kätt — käändke!" Et võimlemise tundide jaoks peaks lastel eri

riietus olema ei olnud Juhan Kurriku ajal veel probleem. Nii on õpikus toodud illustratsioonidel õpilasi kujutatud ikka tavalises koolirõivastuses.

2.4. Pedagoogilised vaated

Peatume siinkohal Juhan Kurriku arvamustel laste kasvatamisest ja koolitunnistustest.

Juhan Kurrik jagas lapsea kolmeks viisaastakuks: Esimese viisaastaku ülesandeks pidas ta sõnakuulelikkuse arendamist. Sealjuures märkis ta aga, et “vitsaga kasvatamine on tundemärkiks, et sinu osavus kasvatamisel pole kuigi suur”. Teisel viisaastakul peab kasvatama lapsel ausust ja harima tema mõistust. Kolmas viisaastak peab aga kindlustama töökuse, puhtuse, korraarmastuse, ustavuse ja enesevalitsemise.

Väga vajaliku aspekti aususe kasvatamisel tõi Juhan Kurrik esile ühes oma kõnes koolmeistritele (1885). Ta ütles: “Õpetusplaanides nõutakse “kõik õpetus olgu tõi”.” Ja pisut edasi: “Mõnigi tükk, mis iseenesest küll tõi võib olla, ei ole lastele ometi mitte tõi. Mitte mis koolmeister lastele pakub, vaid kuidas lapsed seda jaksavad vastu võtta, ära seedida: omastada, see ep on, mis õpetuse õpetuseks teeb. Tõi on õpetus üksnes niikaugemale, kui tema õpijate teadust rohkendab, osavust edendab, mõistust valgustab ja meelt soojendab, mida vähem õpetusel seda mõnu on, seda enam on ta masina värk ja silmakirja töö.”

Nädalalehes *Meelejahutaja* avaldatud kirjutistest on huvipakuv “Kooli-tunnistused” (1887, vt ka 1885). Seal märkis Juhan Kurrik, et koolitunnistus ei pea olema halastamatu kohtuotsus, vaid “parandav ja juhataav”. Ta jagas hinded kiitusteks ja kiituse poole kalduvateks tunnistusteks ning laitudeks ja laitude poole kalduvateks tunnistusteks. Esimeste ülesandeks oli a) “kiitmine ja rahul-olemine” ning b) “ergutamine ja sihile-juhataamine”. Teiste ülesandeks aga a) “laitmine ja sõitlemine” ning b) “hoiatamine ja maenitsemine”. Vastavalt sellele jaotusele soovitas ta õppimise hoolt fikseerida ka tunnistusel muu hulgas järgmiste hinnetega: “hakkab heaks minema”, “hea, kuid tähelepanemine saagu kindlamaks”, “jaksagu rohkem”, “ei tohi nii nõrgaks jääda” jne. Elukommete hinneteks soovitas Juhan Kurrik aga näiteks

“paranemist on näha olnud”, “hakkab kõlbama”, “hoidku ennast sirgemalt”, “harimata, riiakas”, “hoidku edevaks minemast”, “ei hooli puhtusest” jm.

2.5. Teisi raamatuid

Juhan Kurrik, täites mitmes organisatsioonis kirjatöimetaja ülesandeid, oli endale eesmärgiks seadnud kõik sõna-sõnalt protokolli. See suunaski teda kiirkirja süsteemi väljatöötamisele eesti keele jaoks. See eesmärk köitis teda palju aastaid, mida tunnistab raamatu *Stenograafia õpetus* ilmumine 1882. aastal ning selle kaks kordustrükki. Paraku ei olnud sellel raamatul aga oodatud levikut ja Juhan Kurrik pidi ise kandma küllalt suuri kulutusi. Oma memuaarides ta kirjutab: “Kiirkirja süsteemi loomine on mind õhinas hoidnud aastate kaupa, ööd kui päeva, ja selle süsteemi sisse, s.o selle tehniliselt aja kõrgusel seisva ilmaletoomise sisse olen ma maha matnud raha ligikaudu 1000 rbl. — kõik varastatud raha, varastatud oma kaitsealuste suu eest; sest seitsaadik, kui ma perekonna omanik ja eestkostja olen, ei ole mul isiklikku varandust ega eraraha ei kopikutki — kõik on perekonnaga kommuun” (1920: 78–79).

Meelehärmu valmistas Juhan Kurrikule seegi, et kuigi Eesti Kirjanduse Seltsi presidendil oli plaanis tema töö seltsi kulul välja anda, jäi see siiski tegemata ning “selle asemel anti välja seltsi arvel Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetus, mis veel rohkem sadasid tuli maksma — mineviku herrandlikkustamiseks”. Kuigi mõned sõbrad teda lohutasi sellega, et ta oma kirjutustega on ajast ette jõudnud, ei suutnud see teda lohutada. “Kümnel või viieteistkümnel korral ikka uuesti läbi töötatud ja “rahva kasuks” kolmkorda ilmale tulnud, puhkab surnultsündinud lapsena tolmupõrnu all rahulikult. Või kelle süüd see on, et minust tühipaljast vähematgi ärimest ei ole. Tuhanderublase lolluse kroon.” (1920: 79–80.)

Juhan Kurrik ei kasuta oma kiirkirjaõpetuses tähte “h” sõna algul. Ta loobus h-tähe kasutamisest sõna algul ka oma *Tervise raamatus*, mis põhjustas kriitilisi hinnanguid sellegi raamatu kohta.

“Daani mehe Mülleri ilmakuulsa systemi järele olin “Tervise-raamatu” välja töötanud ja enne trükkipanemist Dr. med. A. Pald-

rocki poolt lasknud läbi katsuda. Paldrock leidis minu töö arstiteaduslisest seisukohast vaadates vigadest vaba olevat. Selle peale andsin oma töö Kirjanduse Seltsi eestseisusele.” Et seal h-täht puudus, siis “[---] arvustaja, pangadirektor Dr. med. H. Koppel oma leidust suureks kollitades kuulutas: “Raamatus kujutatud kehakäändluste kõrval torkavad seal ka suured käändlused meie kirjaviisi kallal silma.”” Selle peale tegi aga pangaametnik lektor Jõgever oma otsuse: “Kurrik on mitte meditsiiniline: järelikult võib tema “Terviseraamat” olla ainult alaväärtusline töö.” Seejärel langetas Kirjanduse Seltsi eestseisus eesotsas oma esimehe Villem Reimanniga otsuse: “vaetud, vaetud, ja seltsi toimetuste numbrile alla võtmiseks liig kerge leitud.” (1920: 109–110.)

Nagu juba mainitud, ilmus see terviseraamat siiski 1907. aastal.

3. JUHAN KURRIK TEISTE EESTI ÄRKAMISAJA TEGELASTE HULGAS

Juhan Kurriku tutvumine Eesti ärkamisaja suurideedega — eestikeelse Aleksandrikooli asutamisega ja Eesti Kirjameeste Seltsi tegevusega eestikeelse õppekirjanduse väljaandmisel, algas Tarvastus Hans Wühneri juures töötades. Sealtkaudu läks tol ajal nii mõnegi silmapaistva eestimeelse mehe tee Mulgimaalt Tartusse ja tagasi.

“Aga kuna vana Jannsen Tartus Eesti sarve puhus ja Jaan Adamson Paistust Tarvastu köstrimaja kaudu Tartusse ja tagasi käis ja kuna Eesti taevast veel seal teal üht ja teist tähte hakkas paistma, nõnda Helmes koolmeister Mart Jakobson, ka Helme köster Andreas Erlemann, kuulus Wühner algusest peale nende kilda — väljaspool kodu. Omakodus oli ta aga “Herr Wühner”. (1920: 11.) Juhan Kurrik lisab: “Aleksandrikoolist ütleb veel tänapäev rahvasuu “Adamson sünnitas, Wühner hellitas.”

Tarvastus sai Juhan Kurrik õige omapärasel viisil tuttavaks Ado Grenzsteiniga. “Meeldis mulle lugejapoiste hulgas üks poiss sirge kasvuga ärksa vaimuga, lahke loomuga. Hakkasin teda kihelkonnakooli kutsuma: pidas ennast seks liiga vanaks. Läksin pühapäeval tema isakodu, käisin isale kangesti peale, et saatku

poeg kooli, ja tuligi. Oli väga hoolas õppima ja jõudis ruttu edasi. [...] Lõuna vahetundidel meelitas mind temaga saksakeele grammatikat läbi töötama. Selle poisi nimi oli Ado Grenzstein.” (1920: 17–18.)

Jakob Hurdast kuulis Juhan Kurrik oma esimesel Tartuskäimisel. “Toomemäel teadis Ado Reinvald või keegi teine rääkida ühest studentist, nimega Hurt. See olevat täis eestiverd ja eesti vaimu mees ja tahtvat sakste ajaloolist ülekohut valge ette tõmmata.” (1920: 12.) Jakob Hurta meenutab Juhan Kurrika seoses ühe Aleksandrikooli koosolekuga, mida peeti õpetaja Eisenschmidti korteris. Seal olevat Hurt nendega, Aleksandrikooli abikomiteede esimeestega, rääkinud väga lahkelt ja sulaselges eesti keeles.

Carl Robert Jakobsoniga oli Juhan Kurrik tutvunud Viljandis kihelkonnakooliõpetajate ja kõstrite konverentsil, kus ta oli teinud ettepaneku, et tema maateaduse raamat trükki antaks ja et edaspidi niisugustel konverentsidel eesti keelt hakataks kõnelema. Carl Robert Jakobsoni isemeelsust õppis Juhan Kurrik tundma aga esimese laulupeo ajal. “C. R. Jakobsoni sain ma uuesti näha Tartus laulupidu päeval 1869 — mitte laulupeol: ta ei pidutsenud mitte kaasa. Ühe pidupäeva hommiku voorimehe troskas istudes tuli meile vastu Emajõe kaldal ülevalpool puusilda: peatus: rääkisime, ütles, et tema arvates pidutsemiseks mitte põhjust ei ole. Eesti Achilles, vihanenud, jäi eemale pidutsemisest Taaramäel, nagu Greeka oma eemale jäi võitlusest Trooja all.” (1920: 23.)

Nagu teada, vastuolu Hurda ja Jakobsoni vahel süvenes aastatega. Et toetust Jakob Hurdale kindlamaks muuta, hakkasid tema toetajad talle tänukirju koostama, millelele siis püüti rohkesti allkirju koguda. Kui üks selline kiri ka Juhan Kurrikule allkirjutamiseks anti, siis keeldus ta seda tegemast seal seisnud tekstilõigu “teie arvamused on täiesti meie arvamused” pärast. “Seal kõlas mulle vastu Kallase, Bergmanni jt. suust “Oled Jakobsonianer!”” Lugemata ennast Jakobsoni leeri kuuluvaks, kuulus Kurriku sümpaatia kaheldamatult temale. Oma meenutustes ta kirjutab: “Kui Hermann pildialbumi välja andis ja minu ja Jakobsoni pildid vastastikku kokku oli pannud, siis tundsin ennast seatud olevat aukohale.” (1920: 34.)

Juhan Kurriku üldhinnang Jakobsonile oli järgmine: "Jakobson oli teemurdja, esimene poliitikamees Eestis ja tema sihtmärk oli oma sugurahva "parem põli ja pidu", Eesti rahva tulevik. Jakobsoni surma puhul hüüdis talle ometi järele "pühalike tundmus-tega" tema võimatuma vastase poeg Harry Jannsen: "Jakobson on liikuma pannud tardunud aja." (1920: 72.)

Heaks sõbraks sai Juhan Kurrik esimese eestlasest ülikooli-haridusega mehe Mihkel Veskega. Ta oli nagu Juhan Kurrikki õpetajaks nn Hollmanni seminaris. Nende head läbisaamist iseloomustab järgminegi mälestuskild: "Veske kadunud ütles mulle kord, kui komisiooni istumine jälle terve öö läbi oli kestnud Aleksandrikooli õppekava väljatöötamiseks ja meie kahekesi hommiku kella 7 paiku läbi uulitsate kodu poole astudes väsinult ja roidunult sisse astusime veinirestorani kehakarastuseks klaas veini jooma: "Kui sa Peterburis oleksid oma tegevusega: sul oleks ammugi orden rinnas." (1920: 74.)

Juhan Kurrikule avaldasid tunnustust teisedki tolleaja tege-lased. Nii leiame memuaaridest Hugo Treffneri meelituse: "Neil (saksa üliõpilaskond) oma Oettingen, meil oma Kurrik."

Juhan Kurrik ja mõned teised kutsuti osalema Eesti üliõpilaste konvendiõhtutele vilistlaste nime all. Tuli maksta vaid 5 rubla õllemaksu semestris. Nendelt koosviibimistelt on Juhan Kurrikul jällegi tähelepanekuid kirja pandud. Nii iseloomustab ta näiteks Hugo Treffnerit kui meest, kes ilmus kohale tavaliselt väga hilja alles konvendi lõbusamale osale, siis ta ka ei võtnud istet ning teistega kõneldes vaatas kuidagi teisale. Hugo Treffner oli olnud üks neist, kes Jakob Hurdale ikka "Ta elagu" oli tahtnud laul-da. Jakob Hurt olevat seepeale ikka viisakalt tänanud. "Treffner Hurti seltsis igakord tükkis "Ta elagu" laulma, olgu see kus ta-hes: veikses seltsis, õllelauas — juba Treffner haarab klaasi kätte ja laulab "Elagu!" — Pärastpoole kandis Treffner nagu tuttav, mantlit teisel õlal, tegutsedes Hurti partei vastasrinnas." (1920: 45.) Hugo Treffnerist on Juhan Kurrik kirjutanud mitmel korral. Nii selgitab ta, kuidas Märk Lipp oli igavest student Hugo Treff-nerit aidanud ülikooli lõpetada ning kuidas Hugo Treffner kohta otsides oli sõitnud "rahva sekka" ja siis talutaredes särgiväel küla-neidudega öö läbi tantsinud ning lastele kamalukaupa kompvেকে jaganud. Hugo Treffnerile oli ka Juhan Kurrik oma vembu män-

ginud, siis, kui ta oli *Meelejahutaja* toimetaja. Polemiseerides Treffneriga selle nädalalehe veergudel nimetas Kurrik teda Eesti Hugoks, ülendades teda sellega pilkavalt Prantsuse silmapaistva kirjamehe tasemele. See ei olnud Treffnerile üldse meeldinud ja ta oli selle küsimuse Kirjameeste Seltsi eestseisuse koosolekul üles võtnud.

Nii nagu Juhan Kurrik, püüdsid tol ajal Eesti rahva matemaatiliselt haridustaset tõsta Joosep Kapp, Jakob Tülk ja Rudolf Gottfried Kallas. Järgnevalt vaatlemegi, missuguseid mälestusi on Juhan Kurrik jäädvustanud neist meestest.

Joosep Kapi ja Jakob Tülgi geomeetriaraamatuid ta ei puuduta. Joosep Kapist kirjutab Juhan Kurrik kui signaaliandjast Eesti Kirjameeste Seltsi lõhenemisel 1881. aastal. Jakob Tülki iseloomustab ta kui eriskummalist isikut, kes naasnuna Lääne-Euroopa kõrgkoolidest püüab eelkõige Kirjameeste Seltsi liikmeid harida, pidades neile kõnesid mitmesugustest loodusnähtustest. Peatselt pärast naasmist Pariisist Eestisse kõneldi Jakob Tülgi "kolmest jumalast": Prantsuse rahvas, Füüsika teadus ja Liivimaa mõisnikud. "Vaimustusega rääkis Tülk igal juhtumisel viisikateadusest ja selle pariisilisest välja-arendlikkusest. Nõnda ka, kui Veskega tema poole juhtusime minema: hakkas meile varsi ette harutama viisika seadusi ja seekord maakera külgetõmbamise jõudu ehk raskuse seadust, seda näitlikult põhjendades sellega, et kõik asjad ja inimesed ikka ümber kukuvad, kui nad enam "püsti" ei seisa." (1920: 86–87.)

Rudolf Kallasega seoses meenutab Juhan Kurrik, kuidas toimus Kallase raamatu *Mõistlik rehkendaja* valmimise tähistamine. "Selle tõttu kutsus ta kõik sõbrad ja naabrid kokku — Kvissentaali. Seal meie hulgani jõe kaldal laupäeva õhtu läbi ööd pidutsesime — kuni mina, nagu pärast veel vähe mäletasin, tükkisin laulma koraali viisisid. Millest mul aga aimugi ei olnud ega ole, oli see, et *stud. theol.* M. Jürmann ja keegi teine mind oli toimetanud seminari lukustatud värava ette: seal olime suure kära ja müraga viimaks sisse peasnud." (1920: 52.)

Juhan Kurrikule oli pinnuks silmas seegi fakt, et tema raamatut *Laste arvuvald* Eesti Kirjameeste Seltsi poolt mõnda aega kinni peeti süüdistusega, et see on Rudolf Kallase raamatu *Mõistlik*

rehkendaja plagiaat. Pärast Kirjameeste Seltsi lõhenemist anti uue esimehe C. R. Jakobsoni toetusel kohe trükiluba.

Eespool on meenutatud Hurda ja Jakobsoni vahelisi vastuolusid. Vastuollu mitme oma kaasaegsega sattus ka Ado Grenzstein. Kuigi, nagu teame, oli Juhan Kurrikul olulisi teeneid selles, et Ado Grenzstein hariduse radadele jõudis, ometi tekkis ärkamisaja tuultes nendegi vahel tõsine vastuolu. Oma mälestustes kirjutab Juhan Kurrik:

“Grenzstein ei ole rahulolemist leidnud ei enesega ega ümbriilmaga ei mingi seisukorras. Avas ärisid, trükikoja, raamatu-kaupluse, aga ei olnud ärimees: kirjutas poliitilist ajalehte, aga ei olnud poliitikameheks sündinud: ehitas enesele maja oma kõige isiklikuma plaani järele, aga ei olnud ehitusmeister. [---] Põgenes välja majast ja põgenes ära rahva keskel ja maalt välja — võõrale maale — jäädavalt.” (1920: 70.)

Ado Grenzsteini ja Karl August Hermannini vastuolu püüdis Juhan Kurrik siluda.

“Ühe lähineva üleüldise laulupidu eelpäeval tegin katset, vaenulisi vendi Hermannini ja Grenzsteini kokku lepitada, mõlemaid enese poole külaliseks ja sekeldusi seletama kutsudes. Tulivad, enne Grenzstein, siis Hermann. Teretades pakub Hermann Grenzsteinile kätt: aga Grenzstein hoiab oma käe selja taha üteldes: “Võime ka ilma käeandmata teretada!” Seesugune ülesastumine käib takti vastu: pahandab külalist kui ka külasse kutsujat. Sellega oli muidugi juba ette nurja aetud minu kokkulepitamise katse.” (1920: 66–67.)

Hoopis keerulisemad olid lood Ado Grenzsteini ja Jaan Tõnissoni suhetega.

“[---] ühel põllumeeste kongressil, kus mina olin protokolli kirjutamas ei mahtunud need mõlemad Eesti vennad ühekorraga ühte avarasse ruumi — Vanemuise ruumikasse saali. Kongressil algas vaheaeg, aga nendevaheline sõnasõda ei lõppenud, vaid läks järjest ägedamaks: et mitte käsitsi kokku minna tõtas Tõnisson saalist välja. — Ja olid ometi mõlemad Eesti tegelased: karsklaseks sündinud mõlemad: kumbki ei kannatanud alkoholi lõhna ega tubaka suitsu: mõlemad kõlblist iseloomu läbi ja läbi. Ja reformide kavatsesjad mõlemad. Aga seal see vahe ja vastuolu

peitus. Tõnissoni kavatsused suurepäraseid: neid läbi viies tema energiline, põhjalik: sõnas ja teus temal ikka kibe tõsi taga. Tema võitis üleüldist poolehoidmist: vastased kõneles ja tegutses ta surnuks. — Ka Grenzsteini pea kihas suurtest ja pisikestest reformide kavatsustest: ta oli “maailma parandaja”. Aga kõik, mis tema “kolus” kihas, oli mängiv mäng.” (1920: 68–69.)

Jaan Tõnissoni iseloomustamiseks lisame ühe Juhan Kurriku humoorikat laadi meenutuse.

“Selle laulupidu ettevalmistamise päevil tegi Karl Koppel üsna kena nalja, kui kord hilja peale pooleöö pidukomitee koosolekult tulles bürgermusse trepist alla astusime Jaan Tõnissoni seltsis. Koosolekul oli Tõnisson jälle nii ohtralt kõnelenud, et mõned Tartu linna bürgerid, kes kommissioni liikmetena meie seltsis istusid, oma istmetel hakkasid sinna tänna nihutama, üteldes: “Meil ei ole aega niipalju kõnet ära kuulata, peame minema hakkama.” Trepist alla astudes ütles nüüd Koppel: “Kell juba üks: ja mina pean hommiku juba kell 5 üles tõusma: kuidas ma üles ärkan? Tõnisson, tule õige ja pea kõnet! Kui sa vait jääd, küll ma siis üles ärkan.” Sest Koppel on möldri poeg: teadis, et mölder üles ärkab, niipea kui veski äkitselt seisma jääb.” (1920: 82–83.)

Pärast Eesti Kirjameeste Seltsi lõhenemist ja Jakobsoni surma tekkinud olukorda iseloomustab Kurrik järgmiselt:

“Hurt oli üksildusse tõrjutud, võis oma aadetele anduda. Jakobson oli surnud, suri otse parajal ajal oma kuulsuse tipul. Platsi olid asunud epigoonid — “rahvamehed”, kuid peagi ähvardas ja tuli kätte pankrot. Ei usaldanud neid enam rahvas, ei usaldanud nad enam üksteist, ei võinud nad enam iseennastki usaldada.” (1920: 102.)

Kirjandus

- Kurrik, J. 1879a. *Arvuvald. I: Algebra — oma algusõpetustega.* (Eesti Kirjameeste Seltsi Toimetused. Nr 25.) Tartu: Schnakenburg
 Kurrik, J. 1879b. *Laste arvuvald. I.* Tartu: Schnakenburg
 Kurrik, J. 1879c. *Turnimise raamat. I–II.* (Eesti Kirjameeste Seltsi Toimetused. Nr 13.) Tartu: Schnakenburg

- Kurrik, J. 1880a. *Arvuvald. II: Neljaliikme ja ruumi arvamine ning võrdlused ruut- ja järg-arvudega.* (Eesti Kirjameeste Seltsi Toimetused. Nr 25.) Tartu: Wilhelm Just
- Kurrik, J. 1880b. *Laste arvuvald. II.* Tartu: Schnakenburg
- Kurrik, J. 1881. Meeter-mõõdud. — *Sakala*, nr 11
- Kurrik, J. 1882a. *Kirjutamise õpetus.* Tartu: Schnakenburg
- Kurrik, J. 1882b. *Stenograafia õpetus.* Tartu—Viin: Schnakenburg
- Kurrik, J. 1884. *Laste arvuvald. III: Murrud.* (Eesti Kirjameeste Seltsi Toimetused. Nr 52.) Tartu: Schnakenburg
- Kurrik, J. 1885a. Kooliõpetuse mõnust. — *Kõned laste kasvatamisest ja õpetamisest.* Tartu
- Kurrik, J. 1885b. Kool ja kasvatus. — *Meelejahutaja*, nr 20
- Kurrik, J. 1885c. Laste kasvatamise põhjusemõtted. — *Oma maa*, nr 1–3
- Kurrik, J. 1887. Koolitunnistused. — *Meelejahutaja*, nr 51/52, lk 403–405
- Kurrik, J. 1892. Juhan Kurrik. (Käsikiri Kirjandusmuuseumi KO Reg 1994/16.)
- Kurrik, J. 1901. *Nimede raamat.* Tartu: M. Vares
- Kurrik, J. 1907. *Tervise raamat.* Tartu: Postimees
- Kurrik, J. 1916. Õpeta aga ära targaks tee. — *Postimees*, nr 295
- Kurrik, J. 1920. Elujooksul: Ringsi Juhani puhe. (Käsikiri Kirjandusmuuseumi KO Reg 1994/16.)
- Prints, O. 1979. Juhan Kurrik ja tema matemaatikaõpikud. — *Nõukogude Kool*, nr 12, lk 57–60
- Prints, O. 1992. *Eesti koolimatemaatika ajalugu. Esimene osa.* Tartu
- Raudla, H. 1990. Juhan Kurrik — valgustaja ja entsüklopedist. — *Sakala kalender*, lk 47–49

OLAF PRINTS (sünd. 1924) lõpetas Tartu Riikliku Ülikooli matemaatikaerialal 1952. aastal, pedagoogikakandidaat 1959. a, pedagoogikaprofessor aastast 1988. Töötanud matemaatikaõpetajana (Padisel, Tallinna 2. Keskkoolis ja Tartu 1. Keskkoolis) ning Tartu ülikooli teoreetilise mehaanika kateedri assistendina ja dotsendina, matemaatika õpetamise metoodika kateedri juhatajana, dotsendina ja professorina. Praegu matemaatika didaktika õppetooli emeriitprofessor. *Akadeemias* avaldanud artikli “Rudolf Kallas koolimatemaatikuna” (1991, nr 4, lk 843–860).

Andrus Kasemaa. ***
(Pliats)

KAS ENESESÜÜDISTAMISKOMPLEKS VÕI KÄSUMAJANDUSE NOSTALGIA?

Uno Mereste

Juba rohkem kui aastapäevad tagasi jõudis Peeter Olesk ühes Eesti ühiskonna nüüdisuhtumusi käsitlevas kirjutises järeldusteni, mis ajendasid teda küsima: "Mis rahvas see on, kes vaenlase asemel läheb omadele kallale? Omariiklust ei tahetud ju arupeatuseks?" (*Postimees*, 13. VIII 1992.) Küsimus on enam kui õigustatud, sest nii omadele kallaleminekut kui ka seesugust mõtteviisi, mida kujundlikult "arupeatuseks" võib nimetada, tükib juba pikemat aega nii palju kuulda-näha olema, et seda on raske võtta ainult mõne indiviidi isikliku reageerimise omapärana.

ISEENDAS SÜÜDLAST NÄHA EI OLE ALATI PARIM LÄHTEKOHT

Näiteid arupeatuse nimetust õigustavatest seisukohavõttudest ja muudest reageeringutest võiks tuua ridamisi paljudelt elualadelt. Tavalisemaid on väljakutsuvalt demonstratiivne hoiak, mille on võtnud paljud meie praeguste olude kriitilised kommenteerijad neile silmahakanud puuduste suhtes, eriti aga nende põhjuste oletatavate süüdlaste otsimisel ja leidmisel.

Oleme iseseisvad (nii iseseisvad kui me oleme) alles esimesi aastaid, majanduslikult tegelikult alles alates Eesti krooni käibele tulekust. Seejuures oleme majanduslikult siiani ikka veel palju sõltuvamad kui poliitiliselt. Neist üldiselt teada olevaist faktidest

hoolimata lähtuvad paljud innukad avaliku elu tegelased oma arutlustes vaikivast eeldusest, nagu oleks kõik, mis viimaste aastate jooksul Eesti majanduses on toimunud, sõltunud ainuüksi meie endi tahtmistest ja soovidest ja ei millestki muust.

See on vägagi "produktiivne" lähtekoht, mis võimaldab kõik Eesti majanduses vähemalt nn "uutmise" ajast alates, ent osalt juba varemgi tehtud rumalused kas eesti rahva kroonilise ürglolluse avaldusteks kuulutada või parajasti nende inimeste arvele kirjutada, keda süüdistada tahetakse; rääkimata lühikesest iseisvusajast, mille kestel toimunud valitsuste ülisuur süükoorem on iseenesestmõistetavalt nii selge, et see ei vaja mõnede meelest isegi kommenteerimist. Kõige üldisem järeldus, mis niisugusest käsitlusest "just nagu iseenesest" koorub, on tavaliselt selline, et kuni meie majandust juhiti Moskvast, olid asjad veel enam-vähemgi korras ja elu kuidagiviisi talutav.

Üksikjäreldusi eri valitsuste süükoorma suuruse kohta on sellise mõtlemisviisi harrastajatel väga lihtne teha. Selleks tuleb koostada kas paberi peal või kujutlustes joondiagramm, mille rõhtskaalal on kujutatud aeg, püstskaalal näiteks tööstustoodangu maht. Diagrammikõver iseloomustab siis toodangu vähenemise käiku. Eraldades ajaskaalal Savisaare, Vähi ja Laari valitsuse toimimisaja püstjoontega, saab nende joonte ja toodangukõvera lõikepunkte püstskaalale üle kandes arvuliselt täpselt kindlaks teha, kui suur "tükk" toodangu vähenemisest neist kellegi süüks langeb.

Tükid on muidugi suured, ent siiski erisuurused. See annab võimaluse teha igat laadi lisajäreldusi. Tahe sellisel "eksaktsel" moel mõelda, arutleda ja oma kuulajas- või lugejaskonda veenda on paljudes poliitilise poleemika huvist kantud kõnelusteskirjutistes olnud juba ammugi selgesti tuntav. Ehkki üksikjuhtudel võib selline talitusviis suuri eksijäreldusi ja -hinnanguid põhjustada, pole see sotsiaalselt siiski eriti ohtlik.

Üldisem ja seetõttu ohtlikum on abstraktne, mitte konkreetseid isikuid ründav, vaid kas kogu rahvast või selle enamust süüdistav hoiak. See annabki põhjust näha iseenese süüdistamisele kaldumises sotsiaalse ulatuse ja tähtsusega nähtust, mis nõuab teadvustamist.

ENESESÜÜDISTUS EI OLE ENESEKRIITIKA

Omamoodi tüüpnäiteks kollektiivse enesesüüdistushoiaku ja selle tagamaade kohta sobivad mõned hinnangud meie tööstuse vähi-kaigu kohta. Need pälvivad tähelepanu eriti seetõttu, et samasuguse loogilise põhistruktuuriga arvamusi avaldatakse hulgi ka põllumajanduse või mis tahes teise majandusharu kohta. Põllumajanduse olukord olevat meie oma rumaluse tõttu nüüd näiteks juba nii hull, et seda saavat võrrelda ainult oludega pärast Põhja-sõda! (Meenutagem, et ajaloo andmetel valitses tollal praegusel Eesti alal näljahäda, mis viis suure osa rahvast hauda.) Halvem kui võltsvõrdlustele rajatud kihutuskõned ise on loidus, millega neid loetakse-kuulatakse ega tehta enamasti midagi, et selgitada, kas sellest, et paljudes endistes kolhoosilautades haigutab tühjus ja mahajäänud hooned ähvardavad laguneda või juba ongi lagunemas, saab teha kogu põllumajanduse kohta niisuguseid järeldusi.

Muidugi võiks küsida, kas see ongi enesesüüdistus. Võib-olla on tegu lihtsalt eestlase mõtlemisviisile nii omase eneseiroonia või enesekriitikaga? Kui see oleks nii, oleks kõik korras. Asjalik ja teravgi enesekriitika on nii indiviidi kui rahva vaimse tervise tunnuseid. Tegelikult ollakse eneseirooniast ja enesekriitikast kaugel. Pealegi ei piirduta enamasti kunagi pelgalt selle tõdemisega, et oleme rahvana kõigis oma hädades ise süüdi. Kohe rajatakse sellele hulk mitmesuguseid järeldusi ja ettepanekuid, mille kvaliteet on niisamasugune nagu nende tuletamise aluseks oleval olustiku üldhinnangul. See sunnib toda süütunnistust vaatlema uue pilguga ja küsima: kui õigustatud ikkagi on arvamus, et oleme oma tööstuse (või mis tahes muu majandusharu) ise katastroofi äärel viinud?

KUI SUUR OLI VÕIMALUS MIDAGI TÄIESTI VABALT ISE OTSUSTADA?

Jätkem esialgu kõrvale kõik tööstuses tehtud konkreetsed ümberkorraldused ja nendega seotud üksikasjad, kaasa arvatud ka küsimus asjatundlikkusest või asjatundmatusest, millega uuendusi on tehtud. Mõõngem lihtsalt, et mitut laadi möödalaskmisi ja tagantjärele vaadates isegi sulaselgeid idiootsusi on tehtud oma-

jagu. Seejärel võib kõnealuse retoorilise küsimuse jagada kaheks olenevalt sellest, kas see esitatakse iseseisvumiseelse või -järgse aja kohta:

- 1) missugusel määral neid lollusi tehti Eesti ühiskonna poolt kuni iseseisvumiseni "ise", s.o omal vabal tahtel;
- 2) missuguseid ümberkorraldusi, mida Eestis pärast iseseisvumist tehti teisiti kui mujal, saab pidada praeguse kriisiseisundi otsesteks põhjusteks?

Esimesele küsimusele vastamisel tuleb meenutada kõigepealt hästi teada olevat, et paljudes arutlustes siiski enamasti unustatavat tõsiasja, et **kogu Nõukogude okupatsiooni all olnud aja jooksul oli mõeldav majanduses kas või ainult väga väikseidki ümberkorraldusi teha üksnes NSV Liidu kõrgeimate instantside nõusolekul**. See ei olnud nii ainult mingi lühema ja halvema perioodi jooksul tolle suure riigi ajaloos, vaid jätkus põhimõtteliselt muutumatul viisil ka kogu nn uutmise aja, kuni selle viimaste kuudeni välja.

Gorbatšovi poliitika ei olnud mitte niivõrd uuenduste tegemise kui neist rääkimise ja nende lõputu edasilükkamise poliitika. Selle eesmärgiks ei olnud põhjalike muudatuste tegemine Nõukogude majanduskorras, vaid üksnes kommunistlikule parteile raskete aegade kuidagiviisi üleelamine, et siis "kommunismi ehitamist ühel maal" ja selle kogu maailmas võimuletuleku ettevalmistamist endist viisi jätkata. Tõeline *perestroika* ei jäänud tegemata mitte seepärast, et NLKP Keskkomiteel poleks selleks omal ajal, eriti selle algusperioodil, võimu ja võimalusi jätkunud, vaid seepärast, et mingeid olulisi muudatusi ei kavatsetudki teha, ehkki neist kuus Gorbatšovi-aastat lakkamatult räägiti. Arvata, et uutmise algusest alates hakati Eesti majandust nii juhtima ja arendama, nagu seda kas eesti rahvas ise või kohalik partei- ja valitsusladvik heaks arvas, on suur naiivsus.

Kohustus kõigeeks luba hankida, kõiki muudatusi Moskvast asuva ladvikuga kooskõlastada ja hiljem mitte milleski neis kooskõlastustes antud raamidest üle astuda, kestis kõigist detsentraliseerimisjuttudest hoolimata ka uutmise ajal edasi ja välistas Eestis igasuguse tõelise tegevusvabaduse. Rangete ideoloogiliste raamidega oli ette antud, mida üldse võis tahta täiustada või reformida

ja mida muuta ei saanud tulla kõne allagi. Kui taheti inimes-
te elu pisutki kergemaks muuta, tuli neid piiranguid arvestada.
Ehkki neist paljud polnud üksnes mõttetud, vaid lausa rumalad,
oleks nende ignoreerimine tähendanud loobumist inimeste majan-
duslike elutingimuste parandamise katsetest isegi neis ahtakestes
piirides, milles see oli tollal valitsenud oludes võimalik.

TURUMAJANDUSLIKE IDEEDE JA MEETODITE JUURUTAMINE SALAKAUBANA

Elu näitas, et parimaid tulemusi saavutati siis, kui osati vaenlast
lüüa tema oma relvaga — põhjendada kavandatavaid uuendusi
sellesama ideoloogiaga, millele tuginedes kommunistlik partei
ise rahvaga manipuleeris.

Sel põhjusel iseloomustab kogu okupatsiooniaega, eriti aga
utumisperioodi Eestis omamoodi pimesikumäng — **püüdes rah-
va elujärje parandamiseks kasutada kas või mõnda normaal-
ehk turumajanduse elementi, põhjendati seda väidetega, nagu
ei ohustaks nende kasutuselevõtt sotsialismi “saavutusi” jms.**
Ehkki just nende saavutuste ohustamiseks, täpsemalt küll ohutuks
tegemiseks neid rakendada püütigi, sest just need “saavutused”
olidki peamised arengupidurdajad.

Turusuhete või nendega kas või sarnastegi suhete omamoodi
salakaubana sissetoomine, et majandusreformidele vähegi tõhu-
samat sisu anda, oli oludes, kus kõik turumajandusega seotu oli
kommunistliku partei vande alla pandud, väga raske ja keeru-
line. Eriti kurjasti jälitati turusuhete arendamise katseid pärast
Praha kevade verreuputamist, kui nn turusotsialism risti naelu-
tati. Eraomandist ei saanud kõneldagi, see tähendanuks otseste
repressioonide väljakutsumist. Jne. Jms.

Kõik see tähendas, et igat laadi majanduslike reformide ka-
vandamisel ja tegemisel oldi Eestis niisama vaba ise midagi ot-
sustama või tegema, kui loomaia puuris elav lõvi on vaba oma
asendi muutmisel. Ta liigub küll tõepoolest ise ja omal tahtel, ent
kõik võimalikud punktid, kus ta võib olla või kuhu ta saab minna,
on puuri seintega ette kindlaks määratud.

Olustik, milles isegi väga väikesed majanduslikud uuendused ja ümberkorraldused enne tegelikku taasiseseisvumist toimusid, sarnanes kohati üksikasjuski miljööga vanglas, mida vangid vanglaülema lahel loal võivad valvurite hoolsa järelevalve all soovi ja vajaduse korral ka remontida või pisut isegi ümber ehitada. See sünge näide kõlbab hästi majandusliku isetoimimise (*resp.* tööstuse või mis tahes teise rahvamajandusharu) "ise oma kätega" katastroofi äärele viimise võimaluste piltlikuks iseloomustamiseks kogu pika Nõukogude perioodi jooksul. Uutmise ajal oli selles olustikus uut ainult sedavõrd, et vanglaülem oli veidi inimlikum ega saatnud iga veidigi teisiti mõtlejat kohe teise ilma.

Oleks eesti rahval, sealhulgas ka Eesti tolelaegsel kommunistidest majandusjuhtkonnal, olnud võimalus tõepoolest ise oma asjade korraldamise üle otsustada, oleks talitatud kindlasti hoopis teisiti ja mõistlikumalt, kui seda tegelikult tehti. See tähendab, et ettekujutus, nagu oleksime juba mõned aastad enne taasiseseisvumist saanud oma majanduses ise mingisuguseid vähegi ulatuslikumaid põhimõttelist laadi muudatusi teha, on põhjani väär. Kujutlustes, et sellist vabadust kasutati, kordub karikatuursel viisil, mitte enam parteiliste ideoloogiajuhtide dirigeerimisel, vaid nüüd juba täiesti omatahtsi väljendatuna, aastakümneid korratud avalik vale eesti rahvast, kes "suure Nõukogude riigi rüpes ja teiste vennalike rahvaste sõbralikus peres korraldab oma elu täiesti vabalt ja just nii, nagu ta seda ise endale kõige paremaks peab. . . ." Jäägu siin lähemalt vaagimata, missugustel massipsühholoogilistel, poliitilistel või muudel põhjustel selliseid väärkujutlusi nüüd, kui väline sund selleks on kõrvaldatud, aktualiseerida püütakse.

Väär on ka kujutus, nagu oleks eesti majandusteadlaste ettepanekud, mis nad uutmisajal tegid, väljendanud mingilgi määral adekvaatselt nende arusaamu tõepoolest soovitatavatest majandamisvormidest ja -meetoditest. See ei olnud nii. Kuivõrd nende ettepanekute rakendamisega taheti tegelikkuses kas või pisut parandada rahva ainelisi elamisvõimalusi, olid need kõik esitatud valitsevat ideoloogilist survet arvestades. See tähendab, et **ettepanekuid põhjendati nagu sotsialistliku majandussüsteemi arendamise meetodeid, sellal kui nad objektiivselt võttes seadsid oma kaugemaks sihiks sotsialistliku majandussüsteemi asendamise turumajandusega.**

SADA VÄIKEST EKSIOTSUSTUST VÕIVAD ÜHT HIIGELEKSIMUST AINULT EBAOLULISELT MUUTA

Küsimusele, kas plaani- ja käsumajandusliku tööstuse turumajandusele üleviimiseks pärast iseseisvumist tehtud ümberkorraldused on praeguse tööstuskriisi põhjus, aitab vastuse leida järgmine piltlik näide. Oletagem, et pikemast autode karavanist on üks auto eksinud väärale teele ja sõitnud juba kaua (näiteks viis tundi) hoo- pis vastupidises suunas. Nii on ta jõudnud punktist, kuhu taheti jõuda, juba õige kaugemale. Oletagem, et vale teed läinud auto juht lõpuks siiski märkab eksitust ja pöördub taas õigesse suunda. Kas tal on siis pärast mingi lühema ajavahemiku (näiteks 10 minuti) möödumist alust mõelda, et pärale või vähemalt teiste autodega ühineda pole ta jõudnud seetõttu, et muutis suunda ja taas õigele poole hakkas sõitma? Kindlasti mitte. Suunamuutus oli õige, ent eesmärgile jõudmine nõuab peale suuna muutmise veel rohkesti lisapingutusi, et kaotatud aeg tasa teha.

Autonäide on lihtsustatud — see on üheparameetriline ja lineaarne, sellal kui majanduslik areng on paljuparameetriline ja mittelineaarne. Siiski vihjab see esimeses lähenduses küllaltki hästi põhjustele, miks meie tööstuse olukord on praegu niisugune, nagu ta on. **Tööstuse katastroof on tingitud eeskätt sellest, et tööstust arendati kõik nõukogude aastad täiesti väär suunas.**

Kui pidada eesmärgiks rahva heaolu, siis ei arendatud tööstust mitte rahva heaolu reaalse tõstmise, vaid mingi abstraktse üldise majandusliku võimsuse tõstmise suunas, mille tõustes, nagu eeldati, pidanuks tõusma ka rahva heaolu. Pidanuks võib-olla küll, aga tegelikult ei tõusnud, sest majanduslikku võimsust mõisteti vääralt. Arvati, et see väljendub meie ajal samades näitajates, milles seda mõõdeti eelmisel sajandil (sõe- ja terasetoodangu kasv), ja peaaesjalikult majanduse võimena luua ja ülal pidada tohutu suurt sõjamasinat.

See, et tehti kolossaalne, üle poole sajandi kestnud **katse sotsialistlikku käsumajandust rajada, ongi praeguse tööstuskriisi üld- ja peapõhjus.**

Selle katse käigus purustati kogu majanduse normaalstruktuur, hävitati inimeste loomulike töötamis- ja majandamismotiivide süsteem, kasvatati majandusjuhid kuulekalt käsku täitma, mitte aga iseseisvalt keerukaist olukordadest väljapääsu otsima. Mõõdutundetult suur osa tööstusest muudeti sõjatööstuseks, kogu tsiviiltööstusel lasti aastakümneid laostumiseni vananeda ilma selle seadmestikku uuendamata. Jms.

Kõik see oli meile väljastpoolt jõuga peale sunnitud. Kõige selle mõju jätkub tänapäeval ega kao jäljetult ka veel lähemas, osalt isegi kaugemas tulevikus. Käsumajanduslikku minevikku ja kogu selle pikaajalise valitsemise aastate jooksul tehtud majandusliku ja massipsühholoogilise laostamistöo tulemusi ei saa maha vaikida ega olematuks teha.

Meie majanduse struktuur on praegu deformeeritud ega sobi väikerahva elatamiseks. Langenud on inimeste tööoskus ja nõrgenenud töötamistahe. Purustatud on sotsiaalsed suhted, mis tagasid püsiva töömotivatsiooni. Suhtumine nn sotsialistlikku ehk peremehetusse omandisse, mida varastada või ärastada ei olnud häbiasi, on toonud kaasa kriminoogeensete tendentside plahvatusliku leviku. Jne.

SOTSIALISMI EHITAMISE ÜRITUS ON KÕIGE HALVEMAS MÕTTES UNUSTAMATU

On avaldatud arvamusi, et kommunistliku partei juhtimisel toimunud sotsialismiehitamise üritus olevat juba nii kaugel minevik, et sellest ja selle tekitatud kahjust ei olevat põhjust enam rääkida. Ei saa ju see, et praegu keegi halvasti elab, olla enam Lenini-Stalini-Hruštšovi-Brežnevi-Gorbatšovi süü. Nende nimed ja kogu kommunistliku partei "suur üritus" tuleks unustada. Tuleb mõista, et täna kannatatakse juba tänaste, mitte enam eilsete sotsiaalsete puuduste all! Ja nende puuduste ja raskuste tekkimise süüdlasedki on just need, kes meie majandust praegu juhivad, mitte mõned kaugema mineviku tegelased!

Pole põhjust eitada, et refereeritud argumentatsioon on teatav mõte olemas ja teatavate mikroajaloolist seisakade kohta meie nüüdisarengus võib öeldu isegi klappida. Mis aga puutub meie

viimase poolsajandi makroajalukku, siis ei saa seda kindlasti mitte nii kitsal taustal käsitleda.

Kelle elamu on maha põlenud ja kes on seetõttu lageda taeva alla jäänud, sellele on mõttetu ütelda: "Tulekahi on minevik. Unusta see ära, nagu seda poleks olnudki ja ela jälle niisamuti nagu enne!" Niisamuti nagu enne ei saa elada, kuni pole jõutud ehitada uut elamut. See võtab aega.

Eesti majanduse praegust seisundit on lootusetu õigesti mõista, kui usutakse ise ja püütakse teisi veenda, et kõiges, mis selles on halba, on süüdi aasta tagasi kehtestatud maksusüsteem, mõned erastamise korraldamisega seotud seigad, kolhooside liiga kiire likvideerimine, aastapäevad võimul olnud valitsuse andestamatud vead või midagi muud taolist.

Mis majanduse arengueeldusi kahjustavatesse lolluste, sealhulgas ka ilmselt rumalate ümberkorralduste tegemisse puutub, siis võib öelda üldistatult, **et sotsialismi ehitamise üritus kui selline oli niisuguse ulatuse ja purustava võimsusega majanduslik lollus, et kõik mõne viimase aasta jooksul tehtud rumalused on võinud selle üldruineerivat mõju suurendada või vähendada ainult suhteliselt vähe ja üksnes ebaolulistes detailides.**

Seda väidet tõestavad arvukad ühisjooned nii sündmuste käigus kui muudes asjaoludes, mis on ilmnenu turumajandusele üleminekul muidu omavahel nii oma kultuuri kui majanduse arengutaseme poolest erinevates sotsialismi-ikkest vabanenud riikides. Pärast kommunistliku surverežiimi alt vabanemist on eri riikides mindud erinevaid teid ja tehtud erinevaid ümberkorraldusi. Kui sotsialismist vabanemiseks tehtud ümberkorraldustel oleks olnud otsustav mõju nende riikide nüüdisseisundile, peaks see olema igas sellises riigis teistest tuntavalt erinev.

Tegelikult võib täheldada vastupidist. Kõik need riigid kannatavad laias laastus väga sarnaste raskuste all. See tähelepanek osutab võrdlemisi kõnekalt sellele, mis on nende riikide, sealhulgas Eesti praeguste majandusraskuste kujunemise peamine põhjus ja mis suhteliselt vähema tähtsusega.

KELLELE TULI VÕIT NÕUKOGUDE SOTSIALISMI ÜLE ODAV, KELLELE KALLIS?

Kauaoodatud tulemus — ennast sotsialistlikuks riigiks tituleerinud Vene impeeriumi lagunemine — on globaalsel taustal ja vabade rahvaste seisukohalt vaadatuna saavutatud hõlpsalt ja odavalt, ilma miljonite sõjas langenuteta. Rahvastele, kes olid sunnitud elama ja töötama “sotsialismi ehitanud” riikides, on see tulemus läinud siiski väga kalliks maksma.

Majanduse madalseis ja inimeste elatustaseme mõningane langus, mis on viimastel aastatel olnud iseloomulik kõigile endistele “sotsialismimaadele” ja mis kestab eeldatavasti veel mõnda aega, on hind, mida on tulnud ja tuleb veel kestvalt maksta sotsialistliku majandussüsteemi ikkest vabanemise eest. Kas see hind, mida vabanemise eest Eestis makstakse, meile liiga kõrge ei ole, selle selgitamiseks tasub läbi mõelda praegune olukord neis endise nn sotsialismileeri osades, kus käib relvastatud vabadusvõitlus, põlevad linnad, voolab veri ja kestavad lahingud.

Käsitledes Eesti põllumajanduse seisundit, on väidetud, et taotledes hävitada sotsialismi olevat Eestis tegelikult hävitatud põllumajandus. Ehkki keegi meie tööstuse kohta pole nii kujundlikult sõnastatud hinnanguga esinenud, ei ole kahtlust, et on neid, kes seda ütlust meeeldi kordaksid: taotledes hävitada sotsialismi, hävitati tegelikult tööstus! Kõlab löövalt ja on hästi kooskõlas mõnede ajakirjanduses avaldatud endiste tööstusjuhtide artiklite vaimuga. Öeldus sisaldub sõnum on kergesti väljaloetav — sotsialism tulnuks hävitada, ent (sotsialistlik!) põllumajandus ja tööstus tulnuks säilitada!

Jätkem kõrvale öeldu tähttäheleline sisu (mida on mõeldud näiteks põllumajanduse hävitamise all, ja kas saab öelda, et Eesti põllumajandus on nüüd hävitatud, s.t et Eestis praegu enam põllumajandust ei ole) ja leppigem kokku, et väikese liialdusega mõeldi hävitamisest kõneldes siiski ainult nii suurte ja järskude muutuste tegemist, mille tagajärjel tootmisvõime oluliselt vähenes.

Kas enesesüüdistamiskompleks või käsumajanduse nostalgia?

Võib küsida: kas reaalse sotsialismi majandussüsteemi niisugune likvideerimine, mis poleks põhjustanud rahvamajanduse kogutoodangu ajutist vähenemist, oleks võimalik olnud?

See oleks olnud võimalik, kui sotsialism ja majandus oleks olnud süsteemidena lahutatud ja toiminud üksteisest eraldatutena. Need mõisted ja reaalsüsteemid on aga lahutamatud. See, mida nimetati sotsialismiks, oli reaalse majanduse teatav seisund, mida iseloomustavad riiklik omand, ülitsentralism, isikliku majandusliku initsiatiivi ahistamine jms. **Nii nagu aluste rajamine sotsialistlikule majandusele eeldas teatavaid vägivaldseid muudatusi enne seda toiminud normaalsetes majanduslikes oludes, eeldab teatavat vägivalda ka sotsialismi likvideerimine.** Et neist üks vägivald pole teisega võrreldav, väljendub eelkõige selles, et sotsialismi rajati vere ja terroriga, sotsialismi likvideerimine on Eestis seni toimunud ilma inimohvrite ja repressioonideta.

Muidugi võiks väga detailseks minnes hakata klassifitseerima, missugused mingi majandusharu struktuuri muutmiseks rakendatud abinõud olid vältimatud ja missugused mitte. Siis selguks, et on tehtud küllalt palju ka selliseid ekslikke otsuseid, mis oleks võinud jääda tegemata (ümberkorraldusrumalused ja reformiidiotismid). Eespool tehtud üldistust see aga ei muuda: teatav tootmisvõime kadu on vältimatu, seda läbi elamata ei saa minna üle seisundisse, milles on eeldusi tõusta arenenud riikide tasemele, olgu siis juttu kas tööstusest või põllumajandusest.

Meie arutlusteema seisukohalt on tähtsaim, et **rahvamajanduse tootmistaseme languse pärispõhjuseks on sotsialistlikelt majandussuhetelt normaalmajandusse üleminekul seesama põhjus, mis tingis normaalmajandusele tagasipöördumise vajaduse, s.t sotsialistliku majanduse rajamise enam kui pool sajandit kestnud katse.** Sellele üldinimikondliku ulatusega kogemusele annab erilise värvingu tõsiasi, et kommunismi või sotsialismi "ehitamise" idee ja selleks esitatavate plaanide eksitsuslikkus oli teada juba enne nende tegeliku rakendamise alustamist. Ja siiski asuti sotsialismiehitamise ideid enneolematu julmusega ellu viima!

KAS EESTLASED ON NAKATUNUD VENELASTE RAHVUSLIKUST ALAVÄARSUSKOMPLEKSIST?

Eespool toodud arutlusi võiks täiendada veel hulga näidete ja väidetega, ent juba neistki koorub välja piisavaid põhjendusi selle kohta, et enesesüüdistusel, nagu oleksime oma tööstuse, mõne muu rahvamajandusharu või kogu majanduse ise ehk "omaenda kätega" praegusesse kriisi ajanud, ei ole ega saagi olla mingisugust alust.

Rahvus- ja sotsiaalpsühholoogia käsitlejad on palju kirjutanud üldrahvalikust süükompleksist, mille all arvatakse oma rahvusliku iseloomu tõttu kannatavat venelasi. Eriti vene haritlaskonda olevat see süütunne sisse kasvatatud õigeusu kiriku sajandeid kestnud usutöoga. Narodnikud, nagu teada, lähtusid intelligentsi süüst lihtrahva ees, mida tuli lunastada tollesama rahva ennastalgava teenimisega, "rahva hulka" minekuga, rahva põhjatu tarkuse ülistamisega ja teiste selletaoliste reageeringutega.

Eestlaste, sealhulgas ka eesti haritlaskonna rahvusliku alaväärtuse tunne on avaldunud siiani teisiti. Kui see nüüd peaks tõesti olema niisuguse enesesüüdistusliku kuju võtnud, võib küsida, kas ei avaldu selles venestumus ja vene rahvusliku psühholoogia palju laialdasem omaksvõtt, kui seda siiani oleme harjunud endale teadvustama? Järjekindla ja julma ideoloogilise surve aastakümnete jooksul võib ju olla juhtunud jumal teab mida, millest tõepärase ja ammendava pildi saamine võtab eeldatavalt palju pikemat aega ja nõuab suuremat tähelepanu, kui sellele siiani on pühendada saadud.

Või ei laiene too oletatav vene mõju siiski tervele eesti rahvale, vaid üksnes tema "kõige eesrindlikumale osale" — haritlastele, kes on läbi käinud palju muserdavamast ideologiseerimis- ja venestamisveskest kui muud inimesed?

Teiselt poolt on küllalt alust kahelda, kas valdavalt sajandi vahetusest pärinevad tähelepanekud vene rahva rahvuslikust süütundest pole lootusetult vananenud. Põhjalik ideoloogiline ajuloputus on peale selle suure rahva elulaadi nähtavasti muutnud ka ta psühholoogiat. Mille muuga seletada, et sellal kui sakslased võtsid omaks hitlerismihulluses teiste rahvaste kallal korda saadetud

kuriteod ja ruttasid neid hüvitama, pole venelaste juures märgata midagi, mis vihjaks sama ergale süütunnetusele?

Vene impeeriumi päästmiseks ristas Lenin selle ümber Nõukogude Liiduks. Nüüd kasutatakse seda pelka sildimuutust argumenteerimaks, et kõige rohkem olla Nõukogude Liidu surve ja repressioonide all kannatanud Venemaa ja venelased suurima rahvusena! Teiste, väiksemate rahvuste kannatustest ei tasuvat rääkida. Igatahes näivad paljud venelased uskuvat, et "suure vene rahva" poolt marksismi-leninismihulluses sooritatud inimkonnastased kuriteod on hoopis midagi muud kui "suure saksa rahva" poolt hitlerismihulluses kordasaadetud teod. Saksa rahvas pidi neid kuritegusid tunnistama ja hüvitama, sest see olevat loomulik; vene rahvale tulevat aga kaasa tunda, sest teisi rahvaid kannatama pannes kannatanud ta ka ise...

Ent olgu rahvaste psühholoogiaga ja selle muutustega kuidas tahes, halvim peitub siiski selliste suhtumuste mõjus meie nüüdisajanduse ja -kultuuri arendamise eeldustele. Meid praegu vaevavate **majanduslike hädade nägemine niisuguses valguses, nagu oleksime paari viimase aasta jooksul nad kõik ise oma rumalusega endale kaela tõmmanud, takistab pildi saamist tegelikust olukorrast.**

See tähendab eilsesse päeva jäänud nõukogude käsumajanduse varjatud propageerimist "vana hea stagnaajana" (selline termin on juba käibel) ja väga halvasti varjatud või isegi varjatud nostalgiat käsumajanduslike olude järele. Põhineb ju väide, et "me ise oleme oma tööstuse viinud katastroofi äärelle", vaikelval eeldusel, et varem, s.o "normaalse plaanimajanduse" ajal, oli tööstuse ja üldse majanduse seisund vähemalt hea! See eeldus on aga kindlalt väär. Olnuks see nii, poleks Nõukogude impeerium kokku varisenud, sest kokku varises ta just oma majanduse elujõuetuse tõttu. Olnuks see nii, oleks rahva elujärg nn sotsialismimaades olnud ligikaudugi võrreldav arenenud riikide keskmise elatustasemega. Ja siis poleks ka impeerium kokku varisenud.

JÄRELSOTSIALISTLIKE MAJANDUSRASKUSTE ÜLD- JA LOKAALPÕHJUSED

Realistlik lähenemisviis nii Eesti tööstuses, põllumajanduses kui majanduses üldse valitsevale kriisilustikule eeldab järjekindlat vahetegemist kriisi kaht eri laadi põhjuste — üld- ja lokaalpõhjuste vahel. Peamised ja kogu meie praegusele ajastule põhilist ilmet andvad on üldpõhjused, millest tulenevad inflatsioon, rahvamajanduse kogutoodangu ja rahvatulu vähenemine, elatustaseme langus ja muud seda laadi nähtused. Lokaalpõhjused on seotud eri riikides pärast nende taasiseseisvumist tehtud otsustega niisugustes küsimustes, milles neid ei ole oluliselt mõjutanud ei käsumajanduse pärand ega ka siiani veel paljuski säilinud majanduslik sõltuvus Venemaast. Lokaalpõhjustest tingitud raskusi on vähe ja nende mõjugi ei ole kuigi suur.

Ainult viimast liiki põhjustega ühenduses on mõeldav rääkida meie oma, sealjuures ka meie lühikese iseseisvuse aegsete valitsuste täisvastutusest kõigi tehtud otsuste eest. Rõhutades veel kord, et meilgi on tehtud tulemusteta jäänud või kahjulike tulemusi andnud otsuseid, mis oleksid tagantjärele vaadatuna võinud parem tegemata jääda, tuleb siiski tõdeda, et **Eesti on üks edukamaid normaalse turumajanduse taastajaid Euroopas.** Mitmete välisdelegatsioonide, rahvusvaheliste asutuste, teadlaste ja poliitikute hinnangud selle kohta ei ole päris alusetud, ehkki neid on vahel meie ajakirjanduses kahtlustatud liigses heasoovlikkuses Eesti vastu. Eesti suhtelist edukust tõestavad eelkõige objektiivsed andmed (väikseim inflatsioonimäär!).

Nii palju kui meie tööstus- ja põllumajandustoodang ka on vähenenud, on selle langus olnud siiski mõnevõrra aeglasem või hilisem kui mõnes teises postsotsialistlikus riigis. Ka meie inimeste keskmine sissetulek ja elatustase ei ole langenud nii kiiresti ja nii palju ega ole praegu nii madal kui mõnel teisel, meiega samal ajal sotsialistliku süsteemi haardest pääsenud maal.

See annab põhjust kõnelda **meie rahva kollektiivse käitumise ja laias laastus võttes ka kõigi meie seniste valitsuste juhtimistegevuse ratsionaalsusest.** Igatahes mitte sellest, et me oleksime "ise omaenda kätega" oma majanduse hingusele aidanud saata, vaid hoopis sellest, et oleme suutnud seda oma ühiste pingutuste-

Kas enesesüüdistamiskompleks või käsumajanduse nostalgia?

ga tegelikult kogu senise lühikese iseseisvusaja jooksul paljudest suurematest pahedest hoida.

Et kõik postsotsialistlikud riigid startisid iseseisvudes tegelikult ühest ja samast sotsialistlikust majandussüsteemist, tähendab see, et oleme suutnud hoiduda paljudest sellistest väärotsustest ja väärade sihtide taotlemisest, millest mõnes teises riigis, kas rahva teistsuguste reageeringute või valitsuse teistsuguste juhtimispõhimõtete tõttu hoiduda pole suudetud.

MISSUGUNE OLNÜKS MAJANDUSLIK OLUKORD, KUI ME TALITANÜKS HOOPIS TEISITI?

Paljude Eesti majanduse kohta sõna võtvate kriitikute arutlused tuginevad võib-olla isegi tahtmatult eeldusele, et kui me poleks hakanud üritama ennast juba nõukogulikes oludes iseseisvalt majandada, poleks alustanud kõigepealt isemajandava Eesti aktsiooni ega taotlenud hiljem täielikku riiklikku iseseisvust, siis säilinuks nii linnas kui maal ligikaudu selline majanduslik olukord, nagu oli enne uutmise algust. Võib-olla oleksime võinud hakata siis pärast iseseisvumist kohe vähimagi majandusliku tagasilöögita turumajanduse vilju noppima? Võib-olla võinuksime elada siis juba praegu või hiljemalt mõnel järgmisel aastal niisama hästi kui elatakse Soomes või Rootsis? Sellised kujutlused on puhas enesepettus.

Midagi niisugust poleks saanud juhtuda ega olegi juhtunud üheski järelsotsialistlikus riigis. Seda tõendab praegune majanduslik olukord neis endise NSV Liidu osades, kus käituti teisiti kui Baltikumis ega riskeeritud katkestada "nii ennatlikult" (nagu mõnede le tundus) endisi sissetöötatud majanduslikke suhteid impeeriumi teiste osadega.

Oli ju liiduvabariike, kus vannuti truudust peale Gorbatšovi kiidetud "sotsialistliku valiku" veel ka Liidu terviklikkusele. Selles nähti kindlat garantiid kõigi seniste majanduslike suhete säilitamisele, milleta saavutatud majandustaseme hoidmist võimatuks peeti. Nüüd on kõigis neis endise NSV Liidu osades loobunud niihästi nn sotsialistlikust valikust kui ka endistest majanduslikest suhetest teiste Liidu osadega. Rahva majandusliku

heaolu tase aga pole neis riikides praegu kõrgem, vaid enamasti märksa madalam kui Eestis.

Kui me poleks alustanud ei isemajandamise ega territoriaalse majandusliku iseseisvuse taotlusi, kui me poleks ennast õigel ajal otsustavalt Vene rahasüsteemist ega paljudest majandussidemetest lahti kiskunud, oleksime praegu just seal, kus omal ajal sellistest sammudest hoidunud ja selles mõttes kõigiti "mõistlikult" käitunud endiste impeeriumiosade majandus praegu on. Peaksime praegu elama üle ülikiiiret inflatsiooni ja hindade koletut tõusu, sellal kui majanduse stabiliseerimise võimalusi poleks veel ette näha.

Meie aga oleme suutnud luua stabiilse omavaluuta ja saavutada teatavat edu juba ka oma majanduse stabiliseerimisel. Seda kõike on suudetud üksnes seetõttu, et oleme ennast Vene majandusest lahti suutnud rabelda ja oleme võinud seetõttu juba mõnda aega eeskätt enda heaks töötada.

KES EI NUTA TAGA KÄSUMAJANDUST, SELLEL POLE KA PÕHJUST ENESESÜÜDISTUSTEKS

Kõik argumendid räägivad selle poolt, et Eestis pole põhjust käsumajandust taga nutta ega ole alust ka ennast süüdistada, nagu oleksime ise oma majanduse laostanud. Kui neist kumbagi — taganutmist või enesesüüdistusi — siiski täheldatakse, tuleb põhjusi otsida inimeste isiklike huvide ja subjektiivsete reageeringute vallast.

Pole mingit kahtlust, et on neid, kelle majanduslik seisund on halvenenud üle kriitilise talutavuspiiri ja kelle eest pole suudetud meie väheste aineliste võimaluste ja alaarenenud sotsiaalabi süsteemi tõttu veel piisavalt hoolitseda. Need perekonnad elavad tõepoolest vaeselt ja neil on väga raske.

Tähelepanekud näitavad, et peamisteks hädakisa tõstjateks olude halvenemise või isegi võimatuks muutumise pärast pole aga siiski mitte hetkel kõige vaesemad. Neiks on enamasti nõukogude süsteemis eelisseisundis olnud, praegugi varanduslikult veel suhteliselt hästi kindlustatud inimesed, kes tajuvad, et need ajad ei tule enam tagasi, millal nad partei-, valitsuse- ja ametiühingu-

asjameestena või nende asjameestega kuidagi seotuna muudest inimestest palju paremini võisid elada. Neist inimestest on paljud langenud lootusetusse pessimismi või isegi pea kaotanud. Nende reageeringutes on valdav halvasti varjatud nostalgia kaotatud heaolu pärast, mida taga nuttes nad nüüd kujutlevad, nagu oleks sellist heaolu nautinud sotsialismiaastail kogu rahvas, mitte aga ainult "kommunistliku partei ridadesse koondunud paremad pojad ja tütreid", nagu see oli tegelikult.

Need, kes kogu viimase Vene aja aastakümned elasid tavalise inimesena ainult omaenda väikestest tuludest, keda pole kunagi üle külvatud korteriordeeride, välismaatuusikute ja auto-ostulubadega või kes on võimu põlualustena aastakümneid lausa viirelnud, kannatavad ka praegust viirelemist suhteliselt pikameelselt ja ilma hüsteeriata. Nad püüavad ise leida olukorrast väljapääsu, milleks neile nüüd keegi enam takistusi ei tee, või vaatavad lootusega tulevikku, oodates koos majanduse arengu eeldatava kiirenemisega lõpuks ometi ka niisuguse aja saabumist, mil pensionideks ja sotsiaalabiks saadakse riigieelarvest rohkem kulutada.

Toimib hulk tegureid, mille mõjul hüsteerilised reageeringud praegustes oludes erakordselt võimenduvad. Tähtsamaid neist on inimeste üldine kaldumus negatiivseid uudiseid suurema tähelepanuga vastu võtta kui samasuguse või isegi suurema kaalu ja tähtsusega positiivseid. Seetõttu on ka vanades demokraatiates, kus ajakirjandusvabadus on tavaline, ajalehtede esiküljed alatihtigi täis sensatsioonilisi uudiseid kuritegudest, korruptsioonikahtlustuste avaldamistest ja oletustest ministrite ja tervete valitsuste peatse lahkumise kohta, ehkki kuritegevus ja korruptsioon ei tarvitse eriti suurt osa ühiskonnast hõlmata ja valitsusedki ei lahku mitte alati, kui ajalehed sellest kirjutavad.

Neile üldistele teguritele lisandub hulk kohalikke, meie erioludest tingitud asjaolusid. Tuleme ühiskonnast, kus aastakümneid ei tohtinud paljudest puudustest sõnagi kirjutada, ehkki nad olid kõigile silmaga näha. Tuli kiita valitsust, ehkki selle teeneid oli üldise paigaltammumise või vähikäigu oludes raske näha. Seetõttu kaldume kõik pidama just rahulolematuse avaldusi huvitavateks ja "julgeteks", majanduse arendamisel saadud positiivseid tulemusi tunnustavaid kirjutisi aga igavateks ja ebahuvitavateks.

Nagu i-le täpi, paneb neile suhtumustele destruktiivselt orienteeritud arusaam poliitilise opositsiooni rollist, mis ei taha tunnustada konstruktiivset koostööd valitsusega kui üht opositsiooni peamist ülesannet (nn konstruktiivset opositsiooni). Kujutletakse, nagu peaks opositsioon, mis tahab olla "tõeline", eitama eranditult kõike, mida valitsus ette võtab, ja taotlema püsivalt valitsuse kukutamist, tehku see mida tahes. Sellisele arusaamale tuginedes on naljaasi kuulutada, et peaaegu ükski valitsuse samm ei vasta rahva huvidele. Poliitilise väitluse kires ongi seda teed mindud. Kirjeldades majanduslikke nüüdisolusid erapoolikult mustades värvides, esitatakse tegelikult kaudseid võltstõendeid selle kohta, nagu oleks käsumajanduslikus minevikus olnud tõepoolest midagi, mida maksab taga nutta.

Enesesüüdistamine ja käsumajanduse nostalgia on õigupoolest ühe ja sama nähtuse eri küljed. Kui oskame hoiduda alusetutest enesesüüdistustest, pole karta seda, et langeme põhjendamatusse nostalgiasse käsumajandusliku "paradiisi" kaotamise pärast. Ja vastupidi: kui me ei idealiseeri põhjusetult lähiminekku ega nuta taga selle täiesti ummikusse sattunud süsteemi mõningaid pisikesi mugavusi, siis pole alust ka ennast milleski süüdistada.

ALTERNATIIV PRAEGUSELE OLUSTIKULE

Kui võrrelda Eesti keskmist elatustaset 1980. aastal ja praegu, võib leida mitmeid näitajaid, mille kõrvutamisel saab numbriliselt mõõta olude halvenemise ulatust ja kiirust, samuti inimeste tulude tunduvat diferentseerumist.

Mõnedki, kes sellistele võrdlustele pühenduvad, arvavad sellest leidvat põhjust subjektiivse süvapettumuse avaldamiseks — kas selleks oligi vaja iseseisvust? Suhteliselt küünilisemad aga teevad varjamatust heameelest käsi hõõrudes järelduse, et "kommunistid olid siiski paremad majandajad, öeldagu mida tahes!"

Võrdlustulemuste õigsuses ei tarvitse kahelda. Neile rajatavate järelduste kvaliteet aga jätab soovida. Kui 1980. aasta ja praegust elatustaset käsitatakse reaalsete alternatiividena ja eeldatakse, et esimene neist oleks võinud säilida, kui ei oleks alustatud sotsia-

listliku majanduse lammutamist, siis tehakse ülimalt primitiivne loogikaviga. Ligikaudu niisamasuguse vea teeks 50 aastat põlevkivikaevanduses töötanud kaevur, kui ta oletaks, et poleks ta kõik need aastad kaevur olnud, oleks ta praegu niisama noor ja terve kui enne kaevandusse tööle minekut!

Reaalsed alternatiivid sellisteks võrdlusteks ei ole mitte Eesti 1980. aasta ja praegune elatustase, vaid praegused elatustasemed Eestis ja Venemaal või Eestis ja mõnes teises endises liiduvabariigis.

Sotsialistlikuks nimetatud majanduskorral oli teatud võimaluste varu, mis ammendus 1960. aastail. Juba järgmisel kümnendil ilmnnes lootusetu paigaltammumine, kust ei leitud väljapääsu. Järgnesid allakäigu-aastad, mille kestel mitu NSV Liidu teadus-asutust läkitas märgukirju riigi kõrgemale juhtkonnale (NLKP keskkomiteele) tõenäoliselt saabuva krahhi kohta. Kokkuvarisemise vältimiseks üritatigi rakendada kõiki vahendeid, mida peeti ideoloogiliselt vastuvõetavaiks. Siit see majandusreformide ja igat laadi uuenduste seeria, mis ei suutnud impeeriumi kokkuvarisemist peatada, küll aga aeglustas selle käiku ja venitas lõpliku katastroofi pikema aja peale.

Et saada pilti oludest, milles oleme viimased aastad elanud ja jätkuvalt elame, tuleb mõista, et **Venemaa majanduslik olukord ei ole praegu niisugune, nagu see on, mitte seetõttu, et sotsialism lagunes, vaid vastupidi — sotsialism lagunes sellepärast, et “suure sotsialismiehitamisega” loodud majanduslik olukord oli halb ja sai edaspidi ainult halveneda.** Kui N. Liit poleks kokku varisenud, ei oleks 1960., 1970. ja 1980. aasta majanduslikud olud saanud mitte mingil juhul valitseda 1990. aastal, sest majandus stagneerus pidevalt ja käis üha rohkem alla.

Sotsialistliku majanduskorra lagunemine oli paratamatus, mis tulenes selle korra olemusest. Seda ei suudetud ei tõkestada ega enam edasi lükata. **Kui poleks hakatud iseseisvust taotlema ja seda lõpuks saavutatud, poleks meie praegused majanduslikud olud mitte niisugused, nagu nad olid 1980. aastal, vaid niisugused, nagu nad on Venemaal praegu.** Teades reaalselt alternatiivi — olukorda, mis meil siis valitseks, kui me poleks nii otsustavalt hakanud taotlema oma iseseisvuse taastamist —, ei peaks me takerduma lootusetust sisendavaisse mõtteheietustesse.

MIDA ME PRAEGU KÕIGE ENAM VAJAME?

Vajame esiteks positiivset ülesehitavat vaimu ehk **optimismi**, mis ei ole edu saavutamiseks üldiselt sugugi vähem tähtis kui raha, ent vahel on sellest tähtsamgi. Praegu elame üle just nimelt sellist ajajärku, kus optimism on tähtsam kui raha, sealhulgas ka välisraha. Tasub järele mõtelda selle üle, et raha võime saada välismaalt kas tagastamatu abina või laenuks, optimismi peame aga endas ise leidma ja kasvatama, sest teist allikat selleks lihtsalt pole.

Sealjuures peame jääma piisavalt enesekriitiliseks ja skeptiliseks, sest ees on veel palju raskusi ja kindlasti ka ebaõnnestumisi. Nimetagem oma hoiakut terveks optimismiks, mis ajendab aktiivsele ellusuhtumisele, majanduslikule initsiatiivikusele ja kestvale väsimatule isetegevusele.

Teiseks vajame kõigi oma jõudude, eriti aga vaimseid võimeid kandvate **jõudude ühendamist ja üheskoos rakendamist**, sest võrreldes raskustega, millega peame kokku pörkama oma iseseisvuse taasrajamisel, on meil neid jõude väga vähe.

Killustumust soodustab hulk psühholoogilisi seiku. Olulisemaid neist on enesepettusele põhinev mulje, nagu oleks iseseisvus juba mingis mõttes "lõplikult" kätte võidetud, nagu oleks see juba nii kindel, et mitte keegi ei pääse seda kuidagi ohustama, ja nagu ei oleks meil enam vaenlasi väljaspool meie enda ühiskonda, kelle vastu peaksime moodustama ühise rinde. Sestap siis tajutaksegi olevat saabunud aeg keskenduda suhteliselt väikestele erinevustele enda ja oma eilsete võitluskaaslaste vaadete ja taotluste vahel, näha neid nagu läbi suurekstegeva klaasi ja võidelda vihaselt ainult oma vaadete õigsuse eest.

Ettekujutus, et just ühiskonna killustumuses väljendubki demokraatia, on vildak. Võib olla kindel, et jõud, kellele Eesti ja teiste Balti riikide iseseisvus on pinnuks silmas, pole olematuks muutunud. Ei tarvitse sugugi tagakiusamismaania all kannatada, et tajuda aeg-ajalt küllaltki selgelt, kuidas meie sisevastuolude tulle püütakse kõrvalt õli lisada.

Elame niisugusel ajal ja niisuguses Euroopa nurgas, kus olla väikese rahva ja demokraatliku väikeriigina iseseisev, tähendab olla pidevalt valmis saavutatud poliitilist ja majanduslikku ise-

Kas enesesüüdistamiskompleks või käsumajanduse nostalgia?

seisvust kogu oma mõistuse ja jõuga kaitsma ja kindlustama. See eeldab realistliku käsituse kujundamist oludest, milles toimitakse; see eeldab optimismi ja oskust koos töötada; see eeldab sihiteadlikkust ja hoidumist nii põhjusetutest enesesüüdistustest kui ka selja taha jäetud ühiskondlike olude alusetust taganutmisest.

27. 12. 1993. a.

UNO MERESTE (sünd. 1928), lõpetas 1950. a TPI majandusteaduskonna, majandusteaduste doktor 1972. a. Tallinna Tehnikaülikooli statistika professor, Riigikogu liige ja Eesti Panga nõukogu esimees. Avaldanud uurimusi statistika üldteooriast, majanduslikust analüüsist ning demograafiast. *Akadeemias* on ilmunud tema artikkel "Majanduse kolm mõõdet" (1989, nr 5, lk 979–998, 1095, 1100–1101).

KÕNE CARL CLAUSI KAITSMISEL

Tartus 3. veebruaril 1837

Friedemann Goebel

Tõlkinud Kalle Hein

Magnifice Academiae Rector! Professores illustres, excellentissimi! Comilitones svavissimi, doctissimi! Auditores omnium ordinum aestumalissimi!

On kahtlemata üllatav tõdeda, et siin teaduste templis, kus teadusjüngrite jõupingutused ja püüdlused üldist tunnustust leiavad ja kus nende püüdluste sihiks on kas praktilise elu või teaduste teenimine, nüüd ka üks selline kandidaat tunnustuse osaliseks saab, kes on end pühendanud **keemiale**, teadusele, mida mul on au siin kõrgkoolis õpetada ja esindada.

Üle kahekümne aasta on möödunud päevast, mil keemiatudengile viimati magistrikraad ja vahetult seejärel ka doktorikraad anti. Enne seda oli selle saanud vaid üks inimene, nii et alates meie ülikooli rajamisest õndsa keiser Aleksandri poolt kuni tänase päevani on üldse ainult kaks meest omandanud kõrgeima akadeemilise au-

Friedemann Goebeli kõne käsikirja asukoht: "Von Prof. Goebel bei den Promotionen an der Univ. Dorpat gehaltene Reden 3. Febr. 1837–16. Dez. 1844." — TÕ raamatukogu KHO (F. Goebel), 1, s 70. Käsikirja on masinakirja ümber kirjutanud Elsa Kudu; siinsed kommentaarid pärinevad Tullio Ilometsalt, kui pole märgitud teisiti. Carl Clausi elu ja töö kohta vt allpool. *Toim.*

Kõneldud 3. veebruaril 1837, mil ma filosoofiateaduskonna dekaanina hr. C. Clausi *Auditorio maximo*'s magistriks promoveerisin. *Aut.*

kraadi keemia alal, ja nimelt: aastal 1806 härra Friedrich Wuttig,¹ kelle aga surm varsti pärast seda teaduselt röövis, ja aastal 1816 Ivan Suhhomlinov,² kes veel praegugi Harkovi ülikoolis keemia-professori ametit peab.

Kui ei vajagi tõestamist, et loodusteadused on käesoleval saajandil teinud suurimaid edusamme, et neile on osaks saanud tsiviliseeritud riikide eriline tähelepanu ja toetus, siis on ometi — ja siinkohal ei saa ma jätta uhkust tundmata — just nimelt keemia see, mis on püüdnud end vabastada oma kunagistest ahelatest, heita endalt võltshiilguses toretsevat rüüd, millesse ta end ebausu ja unistuste aegadel oli mässinud, loobuda üleskõetud fantaasia kinniskujutelmade jahtimisest, leiutada niinimetatud universaalmeditsiini,³ et jõuda surematuseni, või uurida kunsti, kuidas omandada maiseid aardeid, valmistada kulda.

Praegu peavad selle teadusala esindajad silmas märksa õilsamaid eesmärke; nagu kohane selle distsipliini tõelistele preestritele, püüavad nad jälile saada looduse saladustele, kindlaks teha maiste kehade tundmatuid sisemisi seoseid, et seejärel need teadmised ellu rakendada, edendamaks teadust, millele nad on end pühendanud, samuti ühiskondlikku elu, et teenida inimkonna hüve.

Et see nii on, seda tõendab kõige ilmekamalt vilgas elu keemiateaduses endas, kus avastus järgneb avastusele, eriti viimase kolme aastakümne jooksul, kus vabrikud ja tehased keemiateadu-

¹Johann Friedrich Christian Wuttig (1783 Wunderslehen Saksimaal—1850 Berliin) kaitses Tartu Ülikooli juures 1806. a magistriskraadi ning *dr. phil.* kraadi keemia alal. Oli aastail 1808–1812 Kaasani Ülikooli keemia- ja tehnoloogiaprofessor, seejärel 1818. aastast tööstuskomissar Berliinis ja 1820. aastast Berliini Ülikooli dotsent. Goebel märgib siin ekslikult, nagu oleks varajane surm Wuttigi teaduselt röövinud.

²Ivan Suhhomlinov (Joannes Suchomlinow; 1792 Harkov—1836 Harkov) saadeti pärast Harkovi Ülikooli lõpetamist poolteiseks aastaks end täiendama prof. F. Gise juurde Tartu Ülikooli, kus kaitses magistriskraadi ning *dr. phil.* kraadi keemias. Alustas seejärel tööd Harkovi Ülikoolis, kus oli 1817. aastast kuni surmani keemiaprofessor. Goebel eksib ka siin: Clausi kaitsmise ajaks oli Suhhomlinov juba surnud.

³Universaalmeditsiini (*Universalmedicin*) all tuleb mõista alkeemikute universaalravimit — elueliksiiri.

se saavutusi kasutades saadavad korda asju, millest varem kõige julgemates fantaasiates vaevu mõelda sõandati.

Just keemia on see, mis matemaatika kaasabil avastatuga õpetab meid lahendama mõistatusi, kuidas avada maapõue värvavad, kuidas lõhata kaljusid, kuidas sundida vett astuma auru kujul inimese teenistusse — et tema eest liikuda ja tööd teha, teda ohutult ja kiiresti üle maade ja merede kanda, talle kallihinnalisi kangaid kududa, kirkaid värve toota ning üldse kõike meelietrutavat talle kättesaadavaks teha.

Just keemia on see, mis esmajärjekorras riikide väge ja võimu suurendab ja tagab neile sõltumatus teistest riikidest, sellistestki, mis asuvad kaugel teispool maakera; ühelt poolt on saabumas aeg, mil sõjavägede kokkupõrke tulemust ei otsusta enam isiklik vaprus, vaid see hakkab sõltuma keemiasaavutuste oskuslikust ärakasutamisest — ja nende saavutuste rakendamine ning toime on juba ette väljarehkendatav, nii et lahingu võidab paratamatult see pool, kes hukatusttoovaid relvi kõige arukamalt(!) ja suurejoonelisemalt käiku lasta oskab; ning teiselt poolt võib riik keemiasaavutusi appi võttes sundida oma maid suuremale viljakusele ja panna nad tootma saadusi, mida muidu pidi tooma maade ja merede tagant, ja ülepea käsutada eluta ainet võhikule imepärasena tunduval viisil.

Nüüd siis on üks kandidaat võtmas vastu kõrget aukraadi selles eluteaduses, kandidaat, kes juba aastaid hoole ja armastusega sellega on tegelnud ja kes eriti viimase viie aasta jooksul on oma jõu pühendanud selle teaduse tundmaõppimisele — härra **kandidaat Carl Claus**.

Te panete ehk imeks, austatud siinviibijad, saades pärast neid põgusaid viiteid keemiateaduse tähtsusele ühtäkki teada, et meie ülikooli rajamisest saadik on siiski vaid kolm meest end sellele alale pühendanud! Ent piisab paarist sõnast, et teie sellesisulisi kõhklusid hajutada.

Nii suur kui ongi keemiateaduse mõju riigi elukorraldusele ja kodanike heaolule, niisama vähe on neil, kes seda praktikas kavatsevad kasutada, vajadust hankida endale kõrgemat akadeemilist kraadi, nagu see on tarvilik näiteks arstide ja juristide, õpetaja- või jutlustajaametile pühendunud teoloogide või üldse kõigi nen-

de puhul, kes endale riigilt soovivad ametikohta taotleda. Just keemia praktilise kasulikkuse tõttu õpivad seda eelkõige need, kes soovivad endale hankida üldist haridust, et osata orienteeruda **tööstuse** küsimustes, või siis need, kes vajavad rohkem või vähem keemiaalaseid teadmisi mingit tehnilist eesmärki silmas pidades — et rajada või edasi arendada ühte või teist tööstusettevõtet; nende jaoks ei ole oluline jõuda akadeemilise kraadini, nad **ei käsita** keemiat teadusena, vaid kui vahendit jõudmaks eesmärgini, kui vahendit teenimaks raha.

Praeguseks hetkeks on sellele distsipliinile püstitatud vaid üksikuid altareid, igas ülikoolis leidub neid üks; päikesetõusu ja -loojangut piiravas suures Vene impeeriumis **niisiis seitse või kaheksa**, kui me ka Akadeemia kaasa arvame. Niisiis ei tohiks meid üllatada, et selle ala tõelisi jüngreid vaid aeg-ajalt ette tuleb, ja kui keegi keemiale selle teaduse enese pärast oma jõupingutused suunab, kui ta, nagu meie lugupeetud kandidaat, veel soliidseski eas selle teadusega kihlub — siis on see, nagu ma ennist juba mainisin, kahtlemata väga rõõmustav.

Sellegipoolest on härra kandidaat Claus juba teine, kes alates minu ametisseasumisest siinsesse ülikooli on sellele teadusele võidetud. Esimene keemiakandidaat, kes meie ülikoolis edukalt eksami sooritas, oli praegune Peterburi Tehnoloogiainstituudi tehnikakeemia professor Aleksander Scherer,⁴ omaaegse kuulsa akadeemik Schereri⁵ poeg, kes pärast kandidaadikraadi omandamist

⁴Alexander Scherer (1809 Peterburi—1875 Peterburi) õppis 1828–1832 Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonnas, oli Peterburis rahandusministeeriumi ametnik. Hilisema eluperioodi kohta meil andmed puuduvad.

⁵Alexander Nicolaus von Scherer (1771(ukj 1772) Peterburi—1824 Peterburi) kaitses 1794. a Jena Ülikoolis *dr. phil.* kraadi. Elas pikemat aega Jenas, kus asutas Jena Loodusuurijate Seltsi, ning oli Weimaris mäenõunik ja lähedastes sidemetes J. W. von Goethega. Aastast 1800 oli ta Halle Ülikoolis füüsikaprofessor ning 1803–1804 Tartu Ülikoolis keemia- ja farmaatsiaprofessor, seejärel Peterburis Meedikokirurgilise Akadeemia professor ja Peterburi Teaduste Akadeemia akadeemik. Alexander N. Scherer oli Antoine Laurent de Lavoisier' nn uue keemia ideede esimesi levitajaid Saksamaal ja Venemaal, venekeelse keemianomenklatuuri loojaid. Ta organiseeris Tartu Ülikooli esimese,

siinses filosoofiateaduskonnas samas kohe riigi poolt ametisse määrati ja kellel niisiis ei olnud tarvidust magistri- ega doktori-kraadi taotlema.

Vaevalt on vaja rõhutada, et paljud teisedki on mu siinoleku ajal ja ka enne seda erilise usinusega keemiaõpinguile pühendunud, ent nemad ei puutu siinkohal asjasse, kuivõrd nad ei taotlenud meie teaduskonnas keemiaalast akadeemilist kraadi.

Võtkem nüüd, austatud siinviibijad, vaatluse alla meie kandidaat, härra Carl Claus, ja kuulakem õige lühidalt, kuidas on kulgenud tema elu ja tegevus ning missugused on olnud tema pürgimused teadusparnassile.

Härra kandidaat Carl Claus sündis 1796. aastal Tartus.⁶ Tema maalikunstnikust isa suri noore mehena ja kaks aastat hiljem lahkus igaveseks ka ema, kes oli teistkordselt abiellunud. Nii juhtus, et kuueaastane poiss sattus kasuvanemate hoole alla. Tal võimaldati lõpetada sinne kreiskool, mis tol ajal oma suunitluselt praegusest erines, ning käia kuni neljateistkümnenda eluaastani gümnaasiumi kolmanda klassi tundides, misjärel viidi ta õppima ühe sugulase, Peterburi apteekri juurde. Tänu selle hoolitsusele avanes tal seal võimalus täiendada oma koolitarkust ja ühtlasi omandada teoreetilisi teadmisi oma erialal. Virgutatuna läbikäimisest mõnede akadeemia õppuritega, oma kaasmaalastega ja kunagiste koolivendadega, kes tegelesid botaanikaga, ilmutas siin end esmakordselt kindel kalduvus loodusteaduste suunas, mis talle järgnevatel aegadel nii palju rõõmu on pakkunud. Sooritanud pärast õpiaja lõppu [apteekri]abi eksami, astus ta Tartu ülikooli ja kuulas — küll ilma kindla õppeplaanita — loenguid, mis talle erilist huvi pakkusid, nagu **keemia-, füüsika-, botaanika-, zoologia-, mineraloogia-, ajaloo- ja puhtalt filosoofiaalased**

ajakohase keemialaboratooriumi (see asus 1803–1809 majas Jaani tn 24, kust see ülikooli äsja valminud peahoonesse kolis).

⁶Carl Ernst Claus oli silmapaistev keemik — tema avastas 1844. a element ruteeniumi (Ru) —, samuti farmatseut, botaanik ja ka maalikunstnik. Ta elu varasema perioodi ja tegevuse kohta Tartus vt E. Kudu, T. Ilomets, "Carl Ernst Claus ja Tartu." — *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, 1981, XI, lk 101–122; Kaasani- ja hilisema Tartu-perioodi kohta vt N. Ušakova monograafiat *Карл Карлович Клаус*, Moskva, 1972. Carl Claus suri Tartus 18. märtsil 1864.

loengud. Tingituna elatusvahendite nappusest pidi ta aga juba kahe aasta pärast, olles esimesel õppeaastal sooritanud prooviorksimi, ülikoolist lahkuma ja uuesti Peterburi siirduma.

Peterburi jõudnud, sooritas ta kohe **apteekrieksami**, peatus seal veel aasta aega ja läks siis Saraatovisse, kus ta kolme aasta vältel juhtis üldise hoolekande kolleegiumi apteeki. Seejärel valis ta oma peatuspaigaks ülikoolilinna Kaasani, kus lootis jätkata oma haridusteed, avas seal oma apteegi ja võis rõõmu tunda, et tänu arstide ning rahva usalduse võitmisele kujunes sellest tulus ettevõte. Vahepeal, aastal 1821, oli ta oma kahekümne viiendal eluaastal abiellunud oma praeguse naise, kunagise Tartu kaupmehe Bathe⁷ tütrega. Läbikäimine paljude ülikooli professoritega ning mitmesuguste loengute kuulamine andis talle Kaasani võimaluse veelgi täiendada oma haridust ja tänu mõnele teadus-ekspeditsioonile suurendada oma kogemuste pagasit.

Nii käis ta koos praeguse akadeemiku Kupfferiga⁸ uurimisreisil Uurali mäestik — sellest reisist valmisid tal ka joonistuste visandid — ja koos Kaasani professori Ewersmanniga⁹ Kaspia stepi ühes osas.

⁷Carl Friedrich Bathe — Tartu kaupmees ja apteegi kaasomanik. Carl Claus abiellus tema tütre Ernestine Luise Dorotheaga. Carl Bathe suri Tartus 1805. a.

⁸Adolph Theodor Kupffer (1799 Miitavi—1865 Peterburi) — füüsik. Õppis aastail 1815–1816 Tartu Ülikoolis arstiteadust, kuulus mitmeid loenguid koos Carl Clausiga. Aastail 1816–1819 õppis Berliini Ülikoolis mineraloogiat, 1819. a Göttingeni Ülikoolis keemiat ja seejärel täiendas end Pariisis. Oli 1823–1828 Kaasani Ülikooli füüsikaprofessor. 1828. a valiti Kupffer Peterburi Teaduste Akadeemia liikmeks ning ta siirdus Peterburi. Temalt on silmapaistvaid uurimusi kristallograafia, Maa magnetismi ja meteoroloogia alalt.

⁹Eduard Ewersmann (1794 Vestfaal—1860 Kaasan) — zooloog ja geograaf. Ta õppis Marburgi, Halle ja Berliini ülikoolis, kaitses Tartu Ülikoolis 1816. a meditsiinidoktori kraadi. Töötas kuni 1820. aastani Zlatousti relvatehases arstina. 1828. a valiti Ewersmann Kaasani Ülikooli botaanika ja zooloogia professoriks, 1837. a zooloogiakateedri professoriks. Organiseeris ise ekspeditsioone ja osales teiste korraldatud uurimisreisidel.

Ühel botaanilisel ekspeditsioonil Kaasanist Saraatovisse, mille ta 1830. aastal ette võttis, sattus ta viimatinimetatud paigas koolerapiirkonda ja nii pidi ta võimude nõudmisel ja kohaliku apteekri äraoleku tõttu selle kohustused üle võtma, samal ajal kui ta enda perekonda Kaasanis ähvardas oht sama haiguse ohvriks langeda.

Armastus teaduse vastu ühelt poolt ja vajadus anda oma lastele haridus teiselt poolt tingisid lõpuks selle, et ta 1831. aastal oma apteegist Kaasanis loobus ja professor Goebeli juurde keemia-kabineti inspektori kohta taotles, millist ametit ta (kõige kiiduväärsemal moel) nüüd juba viis aastat professori täielikuks rahuloluks pidanud on.

Siin kasutas ta ära iga võimaluse, pühendudes täielikult teoreetilise ja praktilise keemia õpinguile ning lisaks sellele täiendas end ka veel teistes loodusteadustes.

1834. aastal saatis ta prof. Goebelit teaduslikul ekspeditsioonil Lõuna-Venemaa steppidesse, jagas algusest lõpuni kõiki reisiraskusi ja -muresid ning oli oma vene keele oskusega ja ka muul viisil professorile igas mõttes kasulik.

Pärast tagasipöördumist võttis ta tõsiselt nõuks sooritada teaduslikud eksamid ja hankida endale seeläbi kõrgem akadeemiline kraad ning võimalus edaspidi mõnes kodumaa ülikoolis täie jõuga teaduse ja riigi teenimisele pühenduda.

1835. aastal, kui ta oli edukalt sooritanud eksamid ja esitanud teadusliku uurimuse "Vääveltsüaniidist ja selle ühenditest", andis filosoofiateaduskond talle **kandidaadikraadi**. Möödunud aasta viimasel semestril õiendas ta **magistrikraadi** saamiseks filosoofiateaduskonna juures veel ühe eksami ja esitas seejärel nõutud uurimuse asemel väikese kirjutise pealkirjaga "Analüütilise fütokeemia I osa",¹⁰ mida filosoofiateaduskond pärast läbikaalu-

¹⁰Carl Clausi magistrütöö: *Grundzüge der Analytischen Phytochemie, bearbeitet und mit Bewilligung Einer Hochverordneten philosophischen Fakultät der Kaiserlichen Universität Dorpat zur Erlangung der Magisterwürde öffentlich vertheidigt von Carl Claus, Candidat der Philosophie. Erster Theil. Dorpat, gedruckt bei I. C. Schünmann, Universitätsbuchdrucker. 1837.* Trükiloa on andnud dekaan dr. Johann Parrot 23. oktoobril 1836. Pühendatud on see töö dr. Friedemann Goe-

mist soovitud kraadi taotlemise vääriliseks pidas ja mida nüüd meie kandidaat koos nimetatud uurimusega filosoofiateaduskonna nõusolekul ja vastavalt meie ülikooli statuudile 3. veebruaril avalikult kaitsma asub.

Filosoofiateaduskonna dekaanina kutsun ma nüüd üles austatud siinviibijaid, eelkõige aga härraseid seaduslikult valitud oponeente, alustama teaduslikku jõukatsumist.

SAATEKS. Käesoleva aasta 21. veebruaril möödus 200 aastat Tartu Ülikooli keemia- ja farmaatsiaprofessori C. C. F. Goebeli sünnist. Tema osa Tartu ülikooli arengus 19. sajandi esimese poolel — Goebeli ajal — vääriks küll rohkem tähelepanu ja detailsemat uurimist, kui talle seni osaks on saanud. Ainsaks allikaks Goebeli varasema elu ja tegevuse kohta (eriti enne Tartu-perioodi) on kaks kunagise Tartu ülikooli ajaloo-professori Friedrich Kruse sulest 1851. aastal ilmunud nekroloogi. Üks oli mõeldud rohkem Tartu jt kohalikele lugejatele, teine oli akadeemilisem ning suunatud Euroopa teadusüldsusele. Kruse on kasutanud Goebeli enda eluloolisi ülestähendusi (on teadmata, kas need kusagil säilinud on) ja ilmselt ka leselt saadud andmeid. Tähistagu Friedemann Goebeli, haruldaselt tööka ja andeka inimese juubelitähtpäeva tema kaasaegse Friedrich Kruse vahendatud muljed, mis eesti keeles ilmuvad esmakordselt.

Tullio Ilomets

belile. Trüki on 187 lk (19 × 11 formaadis). Teiste toleaeagsetega võrreldes see nii "väikene" polegi.

PROFESSORI JA RIIGINÕUNIKU
FRIEDEMANN GOEBELI
NEKROLOOG

Surnud Tartus 27. mail/8. juunil 1851

Friedrich Kruse

Tõlkinud Jana Porila

Carl Christoph Traugott Friedemann Goebel sündis 21. veebruaril 1794. aastal vaese maavaimuliku peres Alam-Roslas. Ta ema oli Johanna Christiane Traugott Schwartz, kelle isa oli superintendent Frauenpriesnitzis. Friedemann Goebeli sugupuu ulatub isaliini pidi vanavanaisa Wendelinus Goebelini, kes võitles Saksa riigivägedes prantslaste vastu ja langes Landau kaitsmisel 1713. aastal; isapoolse vanaema kaudu ulatub ta sugupuu reformatsioonieelsesesse aega Joh. Himmelini, kes oli *vir antiquae fidei* Reini-äärses Wächtersbachis ja kelle lapselapse lapselaps oli kuulus vaimulik kirjamees Johann Himmel, kes õppis aastatel 1601–

“Nekrolog des Professors und Staatraths Friedemann Göbel, gestorben in Dorpat den $\frac{27. \text{Mai}}{8. \text{Juni}}$ 1851.” — *Archiv der Pharmacie*. Zweite Reihe. LXIX. Band. Der ganzen Folge CXIX. Band. 3. Heft. Zweite Abtheilung. Vereins-Zeitung redigirt vom Directorio des Vereins. 1) Biographische Denkmale. S. 337–342.

Täname Tullio Ilometsa ja Kalle Heina abi eest toimetamisel ning kommenteerimisel: märgendita kommentaarid on kirjutatud Tullio Ilomets, märgendiga *Aut.* kommentaarid on Tullio Ilometsa soovitusel võetud Friedrich Kruse kirjutatud nekroloogist ajalehes *Das Inland* (1851, nr 51–52, lk 897–906, 921–926). Need on tõlkinud Kalle Hein. *Toim.*

1606 Jenas ning suri teoloogiaprofessorina 1642. aastal Giesse-
nis.¹

Lapseas õpetasid Friedemann Goebelile põhiteadusi ja muu-
sikat tema isa ja külakantor; pärast isa koguduse laastamist prants-
laste poolt 1806. aastal jätkus haridustee 11-aastaselt 1807. aastal
Weimari lähistel Buttstädtis rektor Muncke käe all. Siin edes-
tas ta üksteise järel kaasõpilasi ja oli juba 1809. aastal ülikooliks
küps.² Vanemad soovisid, et ta usuteadust õpiks, tema aga tundis
huvi pigem loodusteaduste vastu ning läks seetõttu Eisenachi oma

¹Niisiis voolas meie Goebeli soontes koos ehtsa saksa verega ka
prantsuse veri ja ta kuulus suguvõssa, mis oli mõõga ja sõnaga võidelnud
isamaa ja religiooni eest. Tema rüütellik olemus, ühendatud palava
armastusega teaduse vastu, võis just sealt oma alguse saada. Jumala-
usk aga, esileküündiv iseloomujoon tema eellaste perekondades, kelle
seas nimi Traugott pärilikult teataval määral ka naisliini pidi edasi levis,
avaldus igal võimalusel temagi puhul. Sellest tema juhtlause, mida ta
veel oma viimses tahteski perekonnale hüüdis: "Omnia cum deo, et
nihil sine eo!"

Siinkohal läheme mööda paljudest väga huvitavatest iseloomujoon-
test, mis olid omased tema esivanematele, kes pärast tema vappa vana-
vanaisa surma olid kõik teoloogid ja preestrid, peame aga märkima, et
ka tema ema, Frauenpriesnitzi superintendendi tütar, oli väga haritud ja
jumalakartlik ja et tema kasvatus sisendas ka pojasse lõputu armastuse
oma vanemate vastu, mis kogu tema siinoleku ajal on end liigutaval
kombel ilmutanud. *Aut.*

²Vagad vanemad määrasid oma poja Traugott Friedemanni tuleva-
seks ametiks pastorikutse. Seesama Gebstedti küla köster, kes õpetas
talle nii lugemist ja kirjutamist kui muusikat, andis talle algteadmised
ka ladina ja kreeka keeles. Goebeli esimene noorus langes Prantsuse
revolutsiooni aega, mil ainelised põhjused raskendasid klassikalise mui-
nasteaduse õpinguid. Nii tunnistab ka Goebel oma autobiograafias, et ta
ka veel noorukieas kaldus huvi tundma pigem loodusloo, linnu- ja kala-
püügi, ratsutamise ja teiste kehaliste harjutuste vastu, millega ta oma
hea koolmeistri sageli meeleheitele ajas. Sellest ajast meenutab ta veel
oma vanemate valu loomade pöduruse ja suremise pärast, mis paljude
aastate kestel tema kodumaakondi tabas ja mis ei jätnud kahjustavat
mõju avaldamata pastori majanduslikule olukorrale, äratas aga tublis
noormehes kõige tõsisema kavatsuse saada endale korralik haridus, et
tulevikus oma armastatud vanemate eest hoolt kanda. "Veel," ütleb
ta oma autobiograafias, "on mul clavalt meeles paigad, kus ma põlvili

sugulase apteeker Dammanni juurde õpilaseks. Too aga ei pööranud tähelepanu teooriale ning Goebel kasutas vaba aega omaette teoreetilisteks õpinguteks ja praktilisteks katseteks, ja sedavõrd edukalt, et ta 1813. aastal juba lootustandvalt õpetatuna Jena ülikooli minna võis.³ Siin võeti ta juba esimesel studiumiaastal

langenult palusin Jumalalt leevendust oma vanemate muredele.” Isa ümberpaigutamisega Pfiffelbachi tulutoovasse pastoraati 1805. aastal võeti tema palvet kuulda. 1806. aastal saatis isa meie Goebeli Buttstädti rektor Muncke instituuti edasist haridust saama. Samal aastal rüüstasid prantslased pastoraadi ja koolivaheajaks koju naasnud poeg tegi kõige rüütellikumaid jõupingutusi kaitsmaks oma vanemaid ja päästmaks nende vara. Buttstädtis töötas ta väsimatu innuga ka filoloogia kallal ja kuna ta kerge vaevaga terveid lõike kreeka ja ladina autoritelt pähe õppis ja ka kõike muud hõlpsalt omandas, siis oligi ta juba 15-aastaselt sedavõrd tark, et võis minna ülikooli. *Aut.*

³Just siis, kui ta pidi siirduma Jena Ülikooli, kutsus tema Eisenachi elav onu ta oma apteeki õpilaseks. Veendumus, et ta hoiab sellega oma vanematele kokku tema kasvatusraha, et ta on siiski määratud pigem loodusteaduste kui mingi muu teadusala õpinguiks, ja arvamus, et ta enam kaua ei ela, sundisid teda onu pakkumist 1809. aastal vastu võtma. Vaid vana rektor Muncke tõdemus “ärgu saagu teist mingi *purus putus Apothekerus*; teist peab professor saama” saatis noore Goebeli Eisenachi, kus ta — ülemuse poolt, nagu ikka, alguses vaid mehaanilise käsitööga koormatud — laiendas onu soovide kiuste oma õpingute ringi varase ülestõusmise ja hilise öötööga. Varastel hommikutundidel tegi ta ekskursioone ümbruskonda, et botaanikat, mineraloogiat ja zooloogiat praktiliselt tundma õppida ning hilisööni eksperimenteeris ta kahe Trommsdorffi instituudi õpilase juhendamisel, kes samuti apteegis töötasid, seades maja sageli tuleohtu, kuid oli ise sellegipoolest alati õnnelik. Nii omandas ta teadmisi ja vilumusi, mis talle hiljem nii vajalikuks osutusid. Väsimatu töö ja läbikäimine haritud perekonnaga, kelle keskel ta elas, mõjus noorukile ilmselt soodsalt. Kohe oma esimesel sealoleku aastal pääses ta imekombel ohust, mille põhjustas keset linna paiknenud Prantsuse suurtükiväevoori süttimisel tekkinud püssirohuplahvatus, kus ta koos paljude teistega oleks võinud elu kaotada. Olles neli aastat veetnud apteegis ja püüeldes taas kord teaduspõllul kõrgemale, läks ta Jenasse, et seal täielikult loodusteadustele pühenduda. Nii saabus ta 1813. aasta kevadel Jenasse, kus tema jumalausk, et ta tudengina oma vanematele liiga koormavaks ei tohi muutuda, peagi kinnitust leidis. *Aut.*

Jenas Weimari Mineraloogiaseltsi liikmeks, ta sai Döbereineri⁴ assistendiks (famuluseks) ja tutvus tema laboratooriumis Goethega,⁵ kellele noor õpetlane meeldima hakkas ja kes talle suurbert-sog Carl Augustilt stipendiumi hankis, mis võimaldas tal jätkata õpinguid, koormamata sellega oma vanemaid, keda prantslased 1813. aastal jälle rüüstamas olid käinud.⁶ Ta kuulus põhiliselt Döbereineri, Voigti,⁷ Lenzi,⁸ von Münchow,⁹ Kieseri,¹⁰ Bach-

⁴Johann Wolfgang Döbereiner (1780 Bittergut Bug—1849 Jena) — farmatseut ja keemik, *dr. phil.* Aastail 1795–1802 tegutses farmatseudi ja vabrikandina. Aastast 1810 oli Jena Ülikoolis keemia, farmaatsia ja tehnoloogia professor. Silmapaistev keemik, kes muide avastas plaatina katalüütilised omadused.

⁵Johann Wolfgang von Goethe (1749 Frankfurt Maini ääres—1832 Weimar) tegeles tol ajal oma värvusõpetuse küsimustikuga ning tegi Döbereineri laboratooriumis sellealaseid keemilisi katseid.

⁶Pärast avalikku mineraloogiaalast ettekannet nimetati ta juba oma õpinguaja esimesel semestril Weimaris loodud mineraloogiaseltsi liikmeks ja kuna tol ajal tekkisid buršiühendused, mis taotlesid Saksamaa vabastamist Prantsusmaa ikkest, siis liitus ta sellega, lõi aga hiljem jälle lahku, kuna buršide esmargid läksid kaugemale, kui ta õigeks pidas. Kui vaenlane sedakorda jälle tema vanematekodu rüüstas, jõudis Goebel kohale just õigeks ajaks, et rüüstajaks maskeerununa seekord tõepoolest nende väärtuslikumad asjad päästa. *Aut.*

⁷Johann Heinrich Voigt (1751 Gotha—1823 Jena) — matemaatik ja füüsik, *dr. phil.* 1789. a. Oli aastail 1774–1789 Gothas gümnaasiumiõpetaja, seejärel matemaatikaprofessor Jena Ülikoolis, aastast 1802 samas ka füüsikaprofessor. Töid matemaatika, astronoomia, meteoroloogia jt aladelt.

⁸Johann Georg Lenz (1748 Schleusinger—1832 Jena) — mineraaloloog, *dr. phil.* Alates 1770. aastast dotsent ja 1794. aastast mineraloogiaprofessor Jena Ülikoolis. Ühtlasi 1785. aastast mäeameti sekretär, 1803. aastast mäenõunik ja 1779. aastast Suurbertsogliku Mineraalide Kabineti inspektor. Lenzi tähtsaim üllitis on kuueköiteline mineraloogia käsiraamat (1819).

⁹Karl Dietrich von Münchow (1778 Podstam—1836 Bonn) — filosoof ja matemaatik, *dr. phil.* Aastail 1810–1818 oli Jena Ülikoolis filosoofia erakorraline professor, seejärel astronoomia, matemaatika ja füüsika korraline professor Bonni Ülikoolis.

¹⁰Dietrich Georg von Kieser (1777 Hamburg—1862) — meedik ja filosoof, *dr. med.* 1804. a. Õppis arstiteadust Würzburgi ja Göttingeni

manni,¹¹ Ludeni,¹² Okeni¹³ ja Friesi¹⁴ loenguid; 1818. aastal abiellus ta pärast õpingute lõpetamist Eisenbergi apteekri Hermanni tütre Amaliega, rentis oma lelle Schwartzte ülikooliapteegi Jenas, promoveerus ja habiliterus 1819. aastal keemia- ja farmaatsia-loengute lugemiseks.¹⁵ 1820. aastal alustas ta ka kirjamehetööd,

ülikoolis. Oli 1815. aastast alates patoloogia ja teraapia erakorraline professor. Pidas loenguid ka meditsiiniajaloo alal. Ardis koos Lorenz Okeniga välja võrdleva zooloogia ja füsioloogia alase teose. Tegeles tellurismi ehk loomse magnetismiga. Kieser kuulus Schellingi natuurfilosoofilise koolkonna äärmusliku suuna pooldajate hulka. Tellurismi vastu tundis muide huvi ka Goebel.

¹¹Karl Friedrich Bachmann (1785 Altenburg—1855 Kreutznach) — filosoof ja mineraloog. Õppis Jena Ülikoolis algul teoloogiat, hiljem filosoofiat. Alates 1810. aastast töötas Jena Ülikoolis — oli kõigepealt dotsent, siis professor. Pärast Johann Lenzi surma oli Suurhertsogliku Mineraalide Kabineti direktor.

¹²Heinrich Luden (1780 Loxstedt (Hannover)—1847) — ajaloolane ja filosoof. Sai Göttingeni Ülikoolis teoloogilise hariduse, huvitus ka filosoofiast ja ajaloo alal. Alates 1806. aastast töötas Jena Ülikoolis erakorralise ajaloo-professorina, pidas loenguid ka loogikast, metafüüsikast ja esteetikast. Kirjutanud rohkesti töid ajaloo alalt.

¹³Lorenz Oken (1779 Bohlsbach—1851 Zürich) — arst, loodusteadlane ja filosoof, *dr. med.* 1805. a. Kuni 1807. aastani oli Göttingeni Ülikoolis, siis Jena Ülikoolis: aastail 1807–1812 erakorraline meditsiiniprofessor, aastail 1812–1819 korraline loodusteaduste professor. Vabastati töölt Jena Ülikoolis poliitilistel põhjustel. Oli aastail 1828–1832 Müncheni Ülikoolis füsioloogiaprofessor ja lõpuks Zürichi Ülikoolis loodusteaduste ja natuurfilosoofia professor. Viimastelt aladelt on kirjutanud ka menukaid teoseid.

¹⁴Jacob Friedrich Fries (1773 Barby—1843 Jena) — füüsik, matemaatik ja filosoof. Oli 1805. aastast filosoofia ja elementaarmatemaatika professor Heidelbergi Ülikoolis, seejärel aastail 1816–1824 Jena Ülikoolis teoreetilise filosoofia professor. Töid teoreetilise füüsika, matemaatilise natuurfilosoofia, valguse ja soojusteooria ning filosoofia alalt.

¹⁵1818. aasta suvel võttis ta ette teadusreisi, et lähemalt tundma õppida paljusid Saksi, Tüüringi ja Preisi tehnikaasutusi. 1819. aasta alguses, juba filosoofiadoktori ja eradotsendina avas ta Trommsdorffi instituudi eeskujul farmakoloogilis-keemilise õppeasutuse, kuhu lühikese ajaga tuli kokku terve hulk noori inimesi kõikidest Saksamaa piirkondadest ja

esialgu ajakirjades *Buchner's Repertorium in den Verhandlungen des Grossherzoglich Badenschen landwirtschaftlichen Vereins* ning *Trommsdorff's Journal*¹⁶ ja *Schweigger's Journal*¹⁷ paljude huvitavate loodussaaduste ja keemiliste ühendite analüüsides; seejärel iseseisvate kirjutistega, nimelt *Farmatseutilise keemia ja stõhhiomeetria põhijooned* (Jena, 1821), mille täiendatud ja parandatud väljaanne ilmus 1827. aastal pealkirjaga *Farmatseutilise keemia ja stõhhiomeetria käsiraamat* (Eisenach: Bärecke). Siis kirjutas ta *Jena Farmaatsiaõppeasutuse plaani* (1822) ja *Ravimite kontrollimise õpetuse ehk Juhendi keemilis-farmatseutiliste preparaaside uurimiseks ja kontrollimiseks arstidele, apteekritele, laborantidele, drogistidele jt* (Schmalkalden, 1824). Seepeale nimetas suurhertsogliku Weimari valitsus Goebeli suurhertsogiriigi kõikide apteekide revidendiks ning *Société Royale des beaux arts et littérature de Gand*'i liikmeks 1824. aastal. Maa-apteekide revideerimise võttis ta koos meditsiiniinõunike von Froriepi, Starki ja Reissigiga ette tavaliselt ülikooli õppevaheajal. 1825. aastal nimetas suurhertsoglik valitsus ta erakorraliseks professoriks, tema inauguratsioonist osavõtu kutsele oli kirjutatud "*De acido pyrotartarico Pars I. Programm.*" *Jenae, ex off. Maukii*. Ühtlasi seadis ta nüüd juba enda ostetud majas sisse oma farmaatsiainstituudi ning avaldas selle kohta *Noorte farmatseutide ettevalmistu-*

Ungarist, kes sinna juurde ostetud majas leidsid niihästi peavarju, kasti ja õpetust kui ka võimaluse praktilisteks harjutusteks. *Aut.*

¹⁶Johann Bartholomäus Trommsdorff (1770 Erfurt—1837 Erfurt)—farmatseut ja keemik, *dr. phil.* Oli Erfurtis algul apteeker, sai kuulsaks oma 1796. aastal asutatud Farmaatsia Instituudiga (erainstituut). Aastail 1795–1816 oli Erfurti Ülikooli professor. Ta on kirjutanud arvukalt töid keemia ja farmaatsia alalt. Andis välja keemia- ja farmaatsiaalast ajakirja (1793–1834). Trommsdorff oli Goebelile eeskujuks nii Jena Farmaatsia Instituudi kui Tartusse asutatud Farmaatsia Instituudi loomisel.

¹⁷Johann Salomon Christoph Schweigger (1779 Erlangen—1857 Halle) — füüsik ja keemik, *dr. phil.* 1800. a Erlangenis. Oli Erlangeni Ülikoolis aastail 1800–1802 eradotsent. Aastail 1817–1819 samas, seejärel Halle Ülikoolis füüsika ja keemia professor. Alustas 1811. a keemia ja füüsika ajakirja väljaandmist. See ajakiri ilmus 1833. aastani. Kirjutas keemia- ja füüsikaalaseid uurimusi ning tegeles ka loomse magnetismiga (tellurismiga).

sest seoses autori õppeasutusega (Jena: Cröcker, 1826). Tema farmatseutilise keemia ümbertöötatud käsiraamatu järgi õpetati nüüd juba viies ülikoolis, ning sel ajal ette võetud iluväljandest *Farmatseutiline kaubatundmine, värviliste vasegravüüridega, gr. 4*, mida ta aastatel 1827–1828 alustas, andis ta Jenas välja veel neli köidet, mille 1500 eksemplari kõrgest hinnast hoolimata kiiresti läbi müüdi.¹⁸ Sellise silmapaistva teadusliku tegevuse ajal rõhusid teda rohked kodused mured. Paari aasta jooksul surid ta neli last ja isa, ning ülemäära suur jõupingutus, mida nõudsid apteek, instituut, professor ja apteekide revidendi amet, tekitas temas soovi rahulikuma ja ühtlasi kindlama tegevusvaldkonna järele.¹⁹ Seepärast võttis ta 1828. aastal vastu kutse tulla Tartu ülikooli korraliseks professoriks, kelleks nõukogu ta valiski 29 poolthäälega 2 vastu, mille sai tema vastaskandidaat, samuti tubli saksa keemik.²⁰ Seal võeti Goebel rõõmuga vastu ning

¹⁸Umber sel ajal omandas varem üsna viletsal järjel olnud ja omal jõul aina kõrgemale pürginud Goebel lisaks apteegile ka Jena ühe suurema ja ilusama maja. Tema sissetulek oli täiesti võrreldav parimate professorite palgaga, tema nimi oli saanud kuulsaks tänu ülikoolis peetud loengutele ja tänu kõikjalt Euroopast kokkusõitvatele eraõpilastele, ta oli õnnelik pereisa. Kuid nagu igal valgusel on vari, nii tuli ka temal oma elus tühjendada nii mõnigi mure- ja valukarikas. *Aut.*

¹⁹Würzburgi senati poolt valiti ta küll sealse ülikooli korraliseks professoriks, kuid valitsus kutsus ja seadis tema asemel ametisse professor Osanni Tartust, ning Jenas ei olnud ühtegi vakantset kohta. Seepärast võttis ta 1828. aasta kevadel vastu kutse tulla Tartusse keemiaprofessoriks, see koht oli pärast Osanni lahkumist jäänud täitmata, ja jõudis sama aasta 25. oktoobril siia. On arusaadav, et Venemaale siirdumine oli apteegi ja instituudi hoonete ning aedade müügi tõttu seotud suure eneseohverdusega; samas võis ta rõõmu tunda hea vastuvõtu üle ja hellitada lootust, et 25-aastase teenistuse järel saab ta koos pensioniga kodumaale tagasi pöörduda, või juhul, kui ta peaks enne surema, kindlustada oma perekonnale korralik pension; mis aga tema jaoks peaasi — toetatuna mõistvast ja kõike head heldekäeliselt toetavast valitsusest, lootis ta oma erialal rohkem tegutsemisvõimalusi leida, kui see Jenas pikka aega võimalik oli olnud. *Aut.*

²⁰Tartus, kus Ewersi rektoraadi all tollane professorite kollegium omamoodi sõbraliku ja rahumeelse perekonna moodustas, ei tulnud tal puudu seltskondlikest rõõmudest, mille autoriks ta ise koos sõpradega

mõistva liberaalse valitsuse toetusel tõstis ta oma laboratooriumi peagi esimeste sekka Euroopas, korraldas paremini keemilise farmaatsia loenguid erinevatele üliõpilastele — meedikutele, farmatseutidele, kameralistidele, ökonoomidele, loodusajaloolastele ja keemikutele, ta oli väga populaarne oma helge ja vaba ainesituse ning loengut saatvate katsete kerguse ja kindlakäelisuse tõttu. Varsti harjus ta ka ülikooli administratiivse tööga, nii et ta sageli dekaaniks, asetsensoriks ja prorektoriks, apellatsioonikohtu, ehituskomisjoni, arverevisjoni jms liikmeks nimetati. Sageli ta pidas loenguid ka muudes vakantsetes professuurides, näiteks mineraloogia professuuris. Tunduvalt rohkem, kui oli võimalik varem, kasutas ta oma keemiaalaseid teadmisi ja eksperimenteerimisosavust mitmesugusteks uurimusteks — nii oma teaduslikel eesmärkidel kui ka temalt abi paluvate arstide ja majandusteadlaste (eriti Schmalzi²¹) ning isegi ajaloolaste ja arheoloogide huvides, kellele ta tegi mitmesuguseist paigust leitud metallesemete vaevanõudvaid analüüse, mille põhjal nende valmistamise ajapiire ja paikkondi kindlaks määrata sai. Ta valmistas noori keemikuid

oli. Tänu oma rüütellikule natuurile, seltskondlikule talendile, reipusele ja südamest tulevale heatahtlikkusele kõigi vastu oli ta sõprade seas sageli nii mõnegi ülevama naudingu keskpunktiks. Vaheldumisi oma lähimate sõpradega oli ta tihti akadeemilise vabaajaveetmise eestvedajaks, tuues õppijate lihtsasse ellu võlu ja vaheldust seltskondlike ürituste, tantsu ja lauluga, kontsertide, süütute Thalia-mängude ja huvitavate populaarteaduslike ettekannetega ning tõmmates nad sellega eemale vähem õilsatest naudingutest. Koos teiste professoritega asutas ta ühingu, mille igakuistel koosolekutel iga professor kõigile mõistetava ettekande vormis jagas teavet uuematest saavutustest oma erialal ning tema majas kujunes rõõmus ja sundimatu õhkkond. Paljud tartlased, kes seda loevad, meenutavad veel kaua rõõmuga — ja ka tänutundega, eelkõige Goebeli vastu — seda ilusat aega. *Aut.*

²¹Johann Friedrich Leberecht Schmalz (1781 Wildenborn (Zeitz)—1874 Neuweida (Ida-Preisimaa)) — agronoom, *dr. phil.* Jena. Õppis Dresdeni ja Jena ülikoolis. Valiti Tartu Ülikooli ökonoomia ja tehnoloogia professoriks ning ta töötas siin aastail 1829–1845. Oli korduvalt dekaan, samuti ülikooli ehituskomisjoni liige ja Tartu Lambakasvatavate Seltsi esimees. Rajas Vana-Kuustesse Tsaari-Venemaa esimese põllumajandusinstituudi, mis tegutses aastail 1834–1839. Oli paljude Venemaa ja Lääne-Euroopa teaduslike seltside ja ühingute liige.

ette ühiskondlikus ja isiklikus mõttes tublideks meesteks ning sai 1833. a "kõige kõrgema heasoovlikkuse" osavõtuks professorite instituudist, mis oli rajatud Tartus 1829. aastal, selleks et ülikoolid hõivataks andekate kaasmaalaste poolt.

1834. aastal tegi Goebel suure reisi Lõuna-Venemaa steppides, eriti aga Pallase²² aegadest vähe uuritud või üldse uurimata Kirgiisia steppides Volga ja Uurali jõgede vahel. Sel huvitaval ajajärgul saatsid teda botaanika ja entomoloogia asjatundja härra apteeker Clauss Kaasanist, kes oli saanud Goebeli juures keemiakabineti inspektoriks, ja noor õpilane härra Bergmann, ning seda kirjeldas ta kahte tursket kvartkõidet hõlmavas teoses *Reis Lõuna-Venemaa steppidesse* (Tartu, 1837), mille eest ta sai esimese Demidovi auhinna²³ (5000 bankorubla).²⁴ Peatselt pärast seda reisi edutati ta 1837. a kolleegiuminõunikuks ja 1838. a riiginõu-

²²Peter Simon Pallas (1741 Berliin—1811 Berliin)— arst ja maadeuurija, *dr. med.* Katariina II kutsus Pallase Peterburi Teaduste Akadeemia adjunktiks, oli 1783. aastast akadeemik. Pallas tegi pikki uurimisreise Siberisse, Altaisse ja Volga ülemjooksu piirkonda, uuris Lõuna-Venemaa alasid. Aastail 1795—1810 elas Krimmis, Simferopoli lähedal keisrinna kingitud mõisas. Seal siirdus Berliini. Lisaks reisitulemustele on avaldanud olulisi töid zooloogiast ja botaanikast.

²³Peterburi Teaduste Akadeemia poolt Vene miljonäri Pavel Demidovi (1798—1841) annetatud kapitali alusel välja antud auhind, mida jagati 25 aasta jooksul pärast Demidovi surma. Iga-aastase preemia suurus oli 20 000 rubla (5714 hõberubla).

²⁴Haiguste, toidunappuse ja õnnetusjuhtumite tõttu sattus ta elu selle reisi vältel sageli ohtu ja vaevalt oleks ta esmargile jõudnud, kui ta tänu oma meeldivale olekule ei oleks kirgiiside Tšangir-khaani kunakiks (majasõbraks) saanud ega temalt khaani nimelist jatagani saanud, mida nähes kirgiisid kõik ta soovid otsekohe rahuldasiid. Selle reisi edukus oli otsustava tähtsusega nii teadusele kui ka talle endale. Ta oli oma vankris kaasa toonud hodomeetri, millega ta sai Volga ja Uurali vahelisel maa-alal, kus Pallase ajast saadik ei olnud peaaegu keegi reisinud, täpselt mõõta seni teadmata vahemaid. Tänu sellele ja mõnede teiste poolt mõõdetud astronoomilistele kõrgus- ja laiuskraadidele õnnestus allakirjutanul visandada esimene usaldusväärne kaart, mil on tähtsust nii nende piirkondade uuemas kui ka vanemas geograafias ja mida sealpeale paljud teised on allikat mainimata kasutanud. *Aut.*

nikuks ja ta sai keisrilt 1837. a kallihinnalise briljantsõrmuse.²⁵ Seejuures ei lakanud Goebel ka kirjatööd tegemast; sest peale arvukate artiklite paljudes ajakirjades jätkas ta Tartus 1829. aastal *Farmatseutilist kaubatundmist* (V vihk). Humboldti²⁶ Uuralis viibimise ajal avastati seal teemantide leiukohad, mille puhul Friedemann Goebel ja Moritz von Engelhardt²⁷ avaldasid väikesse ülevaate *Teemantide leiukohad Uurali mäestikis* (Riia, 1830). Sel perioodil valisid paljud õpetatud seltsid ta liikmeks, nimelt 1830. aastal *Societas Physico Medica* Erlangenis, 1831. aastal Moskva Keiserlik Loodusuurijate Selts, 1834. aastal Tehnika ja Farmaatsia Ühing Münchenis. 1836. aastal *Societas Physico Medica* Moskvas. 1834. aastal sai ta ka Peterburi Keiserliku Teaduste Akadeemia korrespondendiks. Lõpetanud õnnelikult suure stepireisi, mille ajal ta mitu korda surmaohus viibis, algas Goebeli hiilgeaeg ja periood, mil ta rohkem riigi jaoks teotses, kuna finantsminister von Cancrin²⁸ tema teadmisi Venemaa tööstuse arendamiseks kasutada mõistis. Kui majandusteaduse professor

²⁵Pärast tagasipöördumist sellelt suurelt reisilt kutsuti ta Riiga andma hinnangut seal hiljuti asutatud aktsiaseltsi valmistatud kunstlikule mineraalveele. Seal andis ta vajalikke näpunäiteid mineraalvee täiustamiseks ja pani sellega aluse Riia mineraalvee eeskujulikule tootmisele ja selle laiaulatuslikule turustamisele Venemaa põhjaosas. Samal ajal kui ta nüüd pärast Ledebouri emeriteerumist ka botaanikaaia direktoriks sai, kuni botaanikaproffessor Bunge ta sellest ametist vabastas ja ta uuesti dekaaniks nimetati, asutas Schmalz rahandusminister krahv von Cancrini toetusel ühingu kodumaise tööstuse teaduslikuks edendamiseks ja päevakorda tõusid uued plaanid, kuidas levitada tööstuse tulusaks pidamiseks vajalikke teadmisi. *Aut.*

²⁶Friedrich Wilhelm Heinrich Alexander von Humboldt (1769 Berliin—1859 Berliin), oma aja laiahaardelisemaid maadeuurijaid ja loodusteadlasi. Uurali-reisilt naastes külastas tagasi teel ka Tartut.

²⁷Otto Moritz Ludwig von Engelhardt (1779 Viisu (Järvamaa)—1842 Tartu) õppis füüsikat ja keemiat (1796—1797 Leipzigi Ülikoolis, 1797—1798 Göttingeni Ülikoolis). Aastail 1805—1808 täiendas end Freibergi Mäeakadeemias. Oli aastail 1820—1841 Tartu Ülikooli mineraloogia ja geoloogia professor. Tegi geoloogilisi uurimisreise paljudesse paikadesse Venemaal.

²⁸Krahv Jegor Cancrin (1774 Hannau (Hessen)—1845 Pavlovsk)—Venemaa riigitegelane, rahandusminister.

Schmalz, toetatuna von Cancrinist, asutas 1838. aastal käsitööliste tootmisühingu, said Goebel ja Parrot²⁹ (füüsik) ülesande pidada populaarseid ettekandeid käsitöölistele ja üldse laiemale kuulajaskonnale. Goebelil oli rõõm näha, et nendel loengutel käis algusest peale kuni lõpuni peale väiketootjate, kellele loengud põhiliselt olid mõeldud, ka arvukalt kõigi teiste seisuste esindajaid: õpetlasi, ametnikke, aadlikke, kunstnikke, üliõpilasi jt, ning need loengud aitasid täiustada teisigi erialasid. Et loenguid veelgi elavdada, saatis valitsus Goebeli 1838. aasta suvel toetusega 3000 bankorubla ta isiklikuks tarbeks ja 1500 bankorubla kabineti täiendamiseks Saksamaale tähtsamaid tehnilisi õppeasutusi vaatama, uusi instrumente soetama ja end teaduse uusima olukorraga kurssi viima. Sel reisil kohtus Goebel viimast korda oma 79-aastase emaga, kes oli vastu pidanud vaid lootusest poega veel kord näha. Paar päeva pärast seda rõõmu ema surigi. Mitu teadlast, kellega Goebel toona lähemalt tutvus, valiti ja kinnitati seejärel varsti Tartu ülikooli professoriks. Pärast naasmist autasustati teda agara teenistuse eest Püha Anna kolmanda järgu ordeniga ja Preisi kuningalt sai ta suure kuldmedali oma teaduse ja kunstialase tegevuse eest. Kohe pärast tagasitulekut töötas Goebel uuesti oma teose *Farmatseutilise keemia käsiraamat loengute jaoks, kolmas täiesti uus ümbertöötatud väljaanne* kallal, mis ilmus Eisenachis 1840. aastal. Sellele teosele järgnes väike kirjutis prof. Kruselt saadud Läänemereprovintside pronksmuististe kohta, selleks et — teose *Necrolivonicis* tarbeks — teha keemilistest analüüsides järeldusi muististe vanuse kohta: *Keemia osast muinasaja rahvaste uurimisel* (Erlangen, 1842) ning palju huvitavaid väikseid artikleid oma analüüside kohta, enamasti vene päritoluga objektidele, Liebigi jt aastaraamatutes, nii et tema kirjutiste ja artiklite arv tõusis 79-ni.

²⁹Johann Jacob Friedrich Wilhelm Parrot (1792 Karlsruhe—1840 Tartu) — arst ja füüsik, *dr. med.* 1814. a Tartus. Ta oli 1802. a taasavatud Tartu Ülikooli esimese rektori Georg Friedrich Parroti (1767–1852) poeg. Õppis Tartu Ülikoolis arstiteadust, oli 1821. aastast samas füsioloogia, patoloogia ja semiootika professor, 1826. aastast kuni surmani füüsika professor. Peterburi TA kirjavahetajaliige. Tegi arvukaid uurimisreise Lõuna-Venemaale, 1834. a ekspeditsiooni Ararati mäele. On kirjutanud geofüüsika-, füüsika- ja meditsiinialaseid töid.

Juba ainuüksi tema tohutu agarus teaduse hüvanguks, nii et tavaliselt jäid vaid hilised õhtutunnid kuni südaööni talle seltskonnas viibimiseks ja kosumiseks, mõjus ta tervisele, nii et ta 1841. aastal oli esimest korda sunnitud paluma puhkust ravireisiks.³⁰ 1842. aastal sai ta oma teenete eest jälle hinnalise sõrmuse ja korralduse talvevaheajal Peterburi tulla.³¹ Seal plaanitses valitus Tartu ülikooli suurendada uue tähtsa farmatseutilise õppeasutuse võrra, et rahuldada suure Vene riigi vajadusi, kuivõrd peaaegu kõikidel apteekrikohtadel on sakslased. Kes võis veel paremini sel puhul nõu anda kui Goebel, kes oli alamast astmest peale apteegis töötanud, siis Jenas õitsva kateedri rajanud ja Tartus sadu apteekreid õpetanud ja eksamineerinud. Goebel töötas seal spetsiaalselt selle jaoks loodud komitees tegeliku riiginõuniku Mandti juhatuse all pidevalt 20. detsembrist kuni veebruarini 1840 ning võimalik, et kahjustas Peterburi karmis kliimas oma tervist. Seejuures ei töötanud ta mitte enda, vaid teiste jaoks. Instituudi juha-

³⁰Juba 1841. aastal oli Goebel korduvalt kannatanud ägedate peavalude käes — kahtlemata liiga suure tööpinge tõttu — ning sel [1842.] aastal oli ta esmakordselt sunnitud koolivaheajal ette võtma puhkuse reisi Tallinnasse ja Soome. Sealt tagasi pöördunud, võttis ta hiljuti surnud professor Engelhardti kohusetäitjana üle tolle mitmesugused jooksvad asjaajamised ja ka mineraloogiaalengud, kuni tema enda soovitusel asus sellele ametikohale võimekas mineraloog ja maateadlane Abich (28. augustil 1842). *Aut.*

³¹Värsti pärast seda saabusid Goebelile ebameeldivad ajad. Ühe tema kolleegi tagandamine ja paljude teiste ametist lahkumine omal soovil pandi pahatahtlike inimeste ja nende poolt, kes asjast midagi ei teadnud, osalt tema süüks ning Hamburgi ajalehes süüdistati Goebelit nende kahtsusväärsete intsidentide põhjustamises. Süüdistus oli absurdne, kõik teadsid, et initsiatiiv tuli ametlikest allikatest ja et otsus pärines üksnes kõrgemalt poolt. Sedasama Goebeli süüdistust korrati hiljuti koguni Goebeli surmateate puhuses artiklis *Illustrieren Zeitung*'i 415. numbris, see on aga Goebeli au jalule seades juba ümber lükatud. See kahtlustus põhjustas sügavalt solvatud Goebelile valu seda enam, et kutsus esile lahkkelid, mis avaldasid mõju ka tema muidu nii rõõmsameelsele perekonnale. Tahaks loota, et see sünge aeg kord unustusehõlma vajub!
Aut.

tajaks sai Peterburi apteeker Siller³² ning Goebel oli vajalik ainult selleks, et kohe pärast tagasipöördumist aidata instituuti peatseks avamiseks ette valmistada. Ja et lõplikku sisseseadmist eriti hästi teha, saadeti Goebel 1843. aasta suvel jälle välismaale, et keisri käsul täpselt tutvuda tähtsamate farmatseutiliste instituutidega ja nende kohta aru anda, et ka Tartus otstarbekaimalt toimitaks. Selle vaevarikka reisi ajal tegutses Goebel jõudu säästmata — öösel ta sõitis ning päeval tegi uurimistööd. Ja siiski jõudis ta kurnatult ja väsinult, reisipingutusest poolhaigena vaid paar päeva enne talle määratud tähtaega sügisel Vene piiri äärde Tauroggenisse. Siin pidi ta armetus laudadest kokkulöödud lahtises telegas rinna- ja tugevate peavaludega läbi öö, tormi ja vihma Miitavisse naasma, sealt Riiga ja Riiast jälle kogu öö lahtises sõidukis Tartusse, kuhu ta jõudis täpselt tähtaja lõpuks öösel. Järgmisel hommikul tabas teda otse ülikoolihoones ajurabandus, mis talt kõnevõime võttis ja mitmeks nädalaks vasaku kehapoole halvatas. Vaevalt oli ta tervis taastunud, andis ta 19. novembril 1843 reisi kohta aru ja jätkas oma ülejäänud asjaajamisi tavalise toimekusega, võttis nüüd aga lisaks avalikele ja populaarsetele loengutele veel vastu ka keemialoengud vastrajatud farmaatsiakateedris, vahepeal sundis tõsine vajadus ta mõneks ajaks Pärnu kuurorti. Isegi siin ei lubanud ta endale puhkust. Otse kuurordis kirjutas ta suurema osa oma teose *Farmaatsia põhiõpetus* teisest köitest (Erlangen, 1844). Teose *Pärnu merekuurort Läänemere ääres* (Tartu—Leipzig, 1844) kirjutas ta pärast naasmist, siis alustas otsekohe *Farmaatsia põhiõpetuse* kolmandat osa, mis ilmus 1845. aastal Erlangenis. Samal aastal oli ta uuesti sunnitud Pärnu merekuurordis tervist taastama, ning tagasi tulles võttis ta otsekohe vastu mineraloogialoengud Kaukaasiasse

³²Carl Friedrich Eduard Siller (1801 Danzig—1852 või 1853 USA) — farmatseut. Farmatseutilise alghariduse sai Danzigis. 1828. a läks Peterburi, kus ta end täiendas ning andis Meediko-Kirurgilises Akadeemias apteekrieksami. Lühikest aega teenis Moskvas ja seejärel Vene armees farmatseudina. Carl Siller nimetati 1843. a Tartu Ülikooli korraliseks professoriks, et välja arendada Farmaatsia Instituuti. 1848. a haigestus ta tõsiselt ning 1849. a lahkus töölt. 1850. a emigreerus Carl Siller USAsse.

sõitnud sõbra dr. Abichi³³ asendamiseks, saades jätkuva kiiduväärt tegevuse eest teaduse ja ülikooli hüvanguks keisrilt neljanda järgu Vladimiri ordeni. Nüüd oli tal palju tegemist kõigekõrgemalt kästud omaette farmaatsiainstituudihoone ehitamisega, mille sisustuse asjus oli põhiline otsustamisõigus temal, sest sinna pidi tulema ka keemialaboratoorium; siiski ei viidud tema plaani täide. 1846. aastal katsus ta end seejärel kolmandat korda Pärnu kuurordis kosutada, pidas pärast seda aga kohe agaralt nii omaenese kui teistelt juba varem ülevõetud loenguid edasi ja kirjutas *Farmaatsia põhiõpetuse* neljanda köite (Erlangen, 1847). Et selleks ajaks oli avastatud paukpuuvill, mis näis muutuvat tähtsaks nii sõjapidamises kui teistel tööstuslikel eesmärkidel, leiutas Goebel peagi selle spetsiaalse tootmisviisi, ning ta kutsuti 1846. aasta viimasteks kuudeks ja 1847. aasta esimeseks kuuks Peterburi, et teha suuremõõtmelisi katseid. Sealjuures ilmutatud hoole eest teenis ta ära "keisri heasoovlikkuse" ja ergutustaha 1000 hõberubla. 1848. aastal tegeles Goebel korduvalt siidiste ja linaste kangaste kuldamise ja hõbetamise meetodite uurimisega, samuti ka Liebigi valmistatud puljongite uurimisega. Ühtlasi kirjutas ta jälle ühe suurema teose: *Agrokeemia ülikooliloengute jaoks jne* (Erlangen, 1849). Nüüd autasustati teda *Farmaatsia põhiõpetuse* eest 3. mail 1849 teise järgu Püha Anna ordeniga. See jäi viimaseks aukingituseks, mis Goebel sai. Tema peavalud muutusid aina sagedasemaks ja intensiivsemaks ning töötamine vaevaliseks, nagu ta tihti kaebas. Sellegipoolest võttis ta 1850. aastal vastu keemia õpetamise äsja asutatud Veterinaariakoolis ja farmaatsiaprofessor Silleri eemaloleku ajal, mis lõppes Silleri palutud töölt vabastamisega, ka farmaatsiakateedri juhutamise, kuni ta selle 27. oktoobril

³³Otto Wilhelm Hermann Abich (1806 Berliin—1886 Viin) — geoloog, *dr. phil.* Oli 1842. aastast Tartu Ülikooli mineraloogiaprofessor, kuid viibis põhiliselt uurimisreisidel Kaukaasias ja oli seetõttu Tartus vähe. 1853. aastast elas Peterburis (Peterburi TA liige), hiljem Viinis.

1850 ametissemääratud professor Schmidtile³⁴ heas seisukorras üle võis anda.

Sel perioodil sai Goebel taas paljude õpetatud seltside liikmeks, nimelt 1842 Pfalzi Farmaatsia ja Tehnika Selts, 1843 *Société Royale des Antiquaires du Nord*, 1845 Riia Loodusuurijate Ühing, 1850 Moskva Põllumajanduslik Selts ja Peterburi Meditsiini ja Kirurgia Akadeemia. Tema kirjutiste ja ajakirjades avaldatud artiklite arv tõusis nüüd 90-ni. 1850. aasta semestri alguses tabas teda teistkordselt küll kergem ajurabandus, ning kolmas rabandus semestri lõpus 27. mail, nelipühade ööl kell kaks viis ootamatult elust väsimatult tegusa teadlase, sõbraliku pereisa ja truu sõbra ning ustava riigiteenija. Tema ärasaatmine toimus suure pidulikusega 30. mail ülikooli suurest aulast ja ta maeti rohkete pisarate saatel, mida valasid isegi need, kes eluajal mõnikord tema vastu olid.³⁵ Maha jäid lohutamatu lesk, neli tütart ja poeg, kelle hiil-

³⁴Carl Ernst Heinrich Schmidt (1822 Miitavi—1894 Tartu) — keemik, *dr. phil.*, *dr. med.* 1846. a. Õppis Berliini (1842–1843), Giesseeni (1843–1844) ja Göttingeni (1844–1845) ülikoolis loodusteadusi ja meditsiini. Töötas Tartu Ülikoolis alates 1847. aastast. Alguses füsioloogilise keemia eradotsent, aastail 1850–1852 farmaatsiaprofessor ja Farmaatsia Instituudi direktor, aastail 1852–1892 keemiaprofessor ja Keemia Laboratooriumi direktor. Temalt on ilmunud arvukalt töid füsioloogilise keemia, hüdrokeemia, agrokeemia jt keemia aladelt. Valiti Peterburi TA kirjavahetajaliikmeks oma uurimuste eest maailma vete keemia alal (teda hüütigi *Wasserschmidt*). On Tartu Ülikooli rahvusvaheliselt tuntumaid keemikuid läbi aegade.

³⁵Goebeli ootamatu surm tema elu kulminatsioonihetkel, õigupoolest kadestusväärne lahkumine!, vapustas linna ja tema kolleege tavalisest enam ning üldine osadustunne sel pühalikul matusetalitusel aulas leidis väljenduse niihästi Goebeli pihisa Gehewe ülevas matusekõnes, samuti kolleeg Adelmanni suurepärase ülevaates tema elutööst ja teenetest riigi ja teaduse ees ning tudengite kaunis laulus muusikajuht Brenneri juhatusel nagu ka hingeliigutuses, mis kõiki kohalviibijaid silmanähtavalt haaras. Ülikool on tema näol kaotanud tubli professori, kelle jaoks esmatähtis oli kohusetäitmine, linn sõbraliku nõuandja erinevaid tööstusharusid puudutavates küsimustes, riik ühe oma ustavaima ja andekaima teenri, tema sõbrad kuni surmani truu sõbra ja tõeliselt võimeka abimehe ja nõuandja, tema perekond aga — mis see tema näol kaotanud on, jäägu teise sule kirjeldada. Me lõpetame oma nekroloogi Goebeli

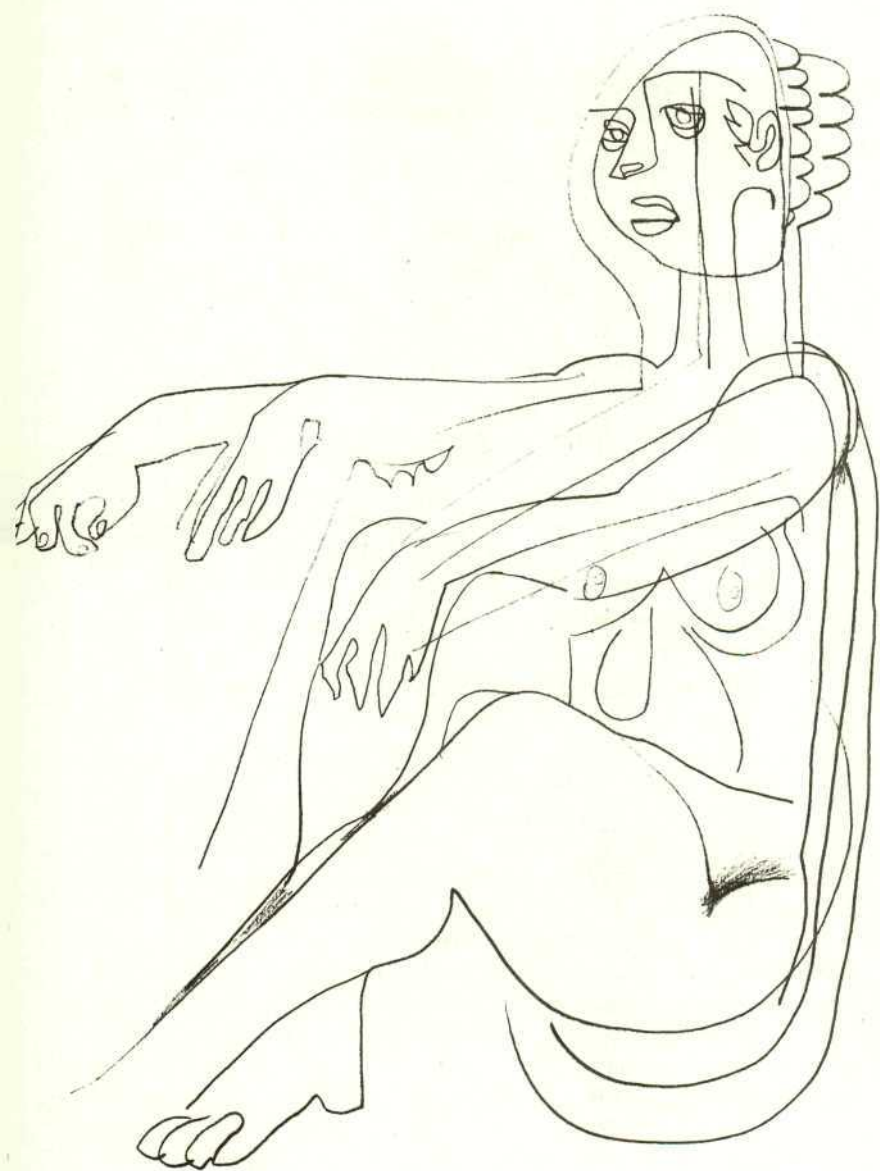
gav magistrieksam keemias isa veel päev enne surma rōõmustada jõudis.³⁶ Loodetavasti saab temast niihästi isa nime kui kuulsuse pärija.³⁷

FRIEDRICH Karl Hermann von KRUSE (sündinud 21. juulil 1790 Oldenburgis, surnud 23. augustil 1866 Leipzgis) — ajaloolane, *dr. phil.* 1813. a Leipzgis. Õppis Leipzigi Ülikoolis teoloogiat, oli aastail 1821–1828 Halle Ülikoolis vana- ja keskaja professor ning siis kolmkümmend aastat (1828–1853) Tartu Ülikoolis üldajaloo ja Vene ajaloo professor. Õppis haruldaselt lühikese ajaga ära vene keele, nii et sai ise oma töid vene keeles avaldada. 1839. aastal organiseeris Baltikumis suure arheoloogilise ekspeditsiooni. 1843. aastal asutas ülikooli juurde Kodumaa Muististe Muuseumi ning aitas oma energilise tegevusega igati kaasa kohaliku ajaloo uurimisele. Ta oli Riias asutatud Baltimaade Ajaloo Seltsi organiseerijaid ning Õpetatud Eesti Seltsi asutajaid Tartus. Ta luges väga paljusid ajaloolaseid kursusi, enim oli ta tegev arheoloogias ja arheoloogilistel kaevamistel.

enda sõnadega tema testamendist, mille ta lausus 1834. aastal Kirgiisia steppides reisides. Testamendis ta ütleb oma pojale: “Eelkõige järgi religiooni õpetust, ole truu ja pea sõna endale võetud kohustustes, ole oma vürstile või regendile ustav teener ja ära lase ühelgi plekil määrada Goebeli nime. Ma olin vaene, kuid ma hoidsin oma südametunnistuse, reputatsiooni ja nime puhtana. Ka sina hoia oma südametunnistus alati puhas ja käi sõnade järgi: Tee õigust ja ära karda kedagi!” *Aut.*

³⁶F. Goebeli poeg Friedemann Adolf Goebel (1826 Jena—1895 Peterburi) — keemik, *dr. phil.* Õppis Tartu Ülikoolis keemiat, alates 1851. aastast tegutses ülikooli keemialaboratooriumis laborandina. Osales uurimisreisidel, nt uuris Kaspia mere naftaalasid. Oli 30 aastat Peterburi TA teenistuses.

³⁷Täiuslikult sarnast portreed Goebelist ei ole, ehkki tema nägu on korduvalt jäädvustatud litograafiatele ja koguni dagerrotüpeeritud. Seda seepärast, et Goebel oli üks neist, kelle näojooned omandavad elavas läbikäimises inimestega hoopis teistsuguse sõbralikkuse kui see, mis iseloomustab näoilmet kunstniku ees istudes. Aga et pärast surma ilmus ta näole taas sõbralikult naeratav ilme, siis on tema lähemad sõbrad tänu doktor Pancki kunstile need näojooned vahajäljendi kujul alal hoidnud ja selle jäljendi sametpadjal tema lesele luuleridade saatel üle andnud. *Aut.*

Andrus Kasemaa. ***
(Pliiats)

EESTI SOTSIAALTEADUSTE ARENGUSTRATEEGIA

Eero Loone

1. RAHVUS JA KULTUUR

Suur inglise antropoloog, sotsioloog ja filosoof professor Ernest Gellner on maailma juhtivamaid rahvusprobleemide teoreetikuid. Gellneri uuringute kohaselt on rahvusriigid tänapäeva tööstuslikus tsivilisatsioonis õigustatud seepärast ja niivõrd, kui nad suudavad kindlustada teadust sisaldava ning teaduse mõtlemismalliga kooskõlas oleva rahvuskultuuri eksisteerimise. Loomulikult hõlmab see kultuur teaduse kõrval ka muid koostisosi (Gellner 1983).

Tasub rõhutada, et tänapäeval leidub akadeemilisi kirjutajaid, kes üldse ei tunnista üksikuid riike õigustatuks ja toetavad ainult ühtset maailmavalitsust, kogu inimkonda ühendavat ühisiiki. Iseloomuliku näitena viitan David Heldile (Held 1991). Erinevalt Heldist peab Elie Kedourie rahvust mõnede haritlaste filosoofiast (eriti saksa klassikalisest filosoofiast) tulenevaks väljamõeldiseks, õnnetuks ajalooliseks eksimuseks, mis on inimeste elu vaid halvemaks teinud, asendades näiteks Kedourie arvates hästi valitsetud õnneliku elanikkonnaga Türgi ja Austria—Ungari impeeriumi Balkani diktatuuride segapudruga (Kedourie 1985). Kedourie tüüpi konstruktsioonid ühilduvad hästi käsitlestega, mille järgi ajalugu on tagantjärele enam-vähem vabalt konstrueeritud narratiiv. Ajaloomõistmine niisuguse narratiivina kujunes moekontseptsiooniks 1970. ja 1980. aastatel. Ülalnimetatud seisukohad erinevad marksismist, milles ühelt poolt oli märgata tendentsi pidada rahvusriiki kodanluse manöövriks proletariaadi eemaleviimiseks klassivõitlusest, ning teiselt poolt (intellektuaalselt tõsisemates variantides) rahvusliku ettevõtjate kihi ehk klassi kaitsmise

ja toetamise vahendiks, mille olemasolu isegi kergendas proletariaadi lõplikku võitu. Viimase variandi kohaselt oli rahvusriik õigustatud kodanluse jaoks alati, tööliste jaoks vaid kuni kolonialismi likvideerimiseni (marksismi raskustest rahvusprobleemiga olen kirjutanud mujal, vt Loone 1990a, Loone 1990b).

Eelnenud lõikudes ma kirjutasin rahvusriigi *õigustustest*. Kahtlemata on rahvuse tekke ning olemasolu põhjused (need võivad olla täiesti erinevad) sageli osaks õigustamisarutlustest.¹ Isegi kui rahvused oleksid vaid intelligentide meelevaldseks konstruktsiooniks (mida ma ei pea õigeks), võib nendel olla väärtust oma ülejäänud liikmete jaoks ja kui nad juba kord tekkinud on, võib nende ärakaotamine osutada veel suuremaks paheks kui nende säilimine. Lugejad peavad ise otsustama, milline refereeritud käsitlustest leiab kõige paremat kinnitust Eesti nüüdisoludes, milline vastab kõige paremini meie igatsustele või soovidele.

Aga kui professor Gellneril on õigus, siis süstemaatiline teadusetegemine on Eesti nüüdisühiskonnas eesti rahvuse säilimise tingimus. See kohustab eesti poliitikuid tegema nii mõndagi, et nad ei lakkaks olemast poliitikud. Mida nimelt, selle ühte osa käsitlebki käesolev kirjutis.

2. UURIMISTASE

Keskeltläbi on meie sotsiaalteadused (ka humanitaarteadused) rahvusvahelises võrdluses kõrgel tasemel. Nende üldine halvustamine on ilmselgelt tingitud halvustajate poliitilisest võimuihast ning asjatundmatusest. Seda muuseas kinnitas ka rootslaste tehtud ekspertiis eesti teadusele. Ma olen juhtunud nägema samalaadset

¹Nähtuse tekkepõhjustele või isegi tekkefaktile enesele viitamine ei varusta meid ammendava seletusega nähtuse olemasolu kohta mingil hilisemal ajahetkel. Kui me tahame seletust tõigale, et Jaan Jaaniste on oma kahekümnendal sünnipäeval elus, siis tuleb tema sündimisele lisaks käsitleda ka tema ellujäämise asjaolusid (seda, miks ta nende kahekümne aasta jooksul ära ei surnud). Inimese sündimise ja ellujäämise põhjused ei lange kokku. Kasutatud arutlusemalli teadvustamine 20. sajandi sotsiaalteadustes põhjustaski ajalooteaduse tähtsuse languse läänemaailma mõtlemisviisides.

hinnangut šveitsi sotsiaalteaduste kohta, mille tulemusena minu arvamus meie tasemest tõsis veelgi (Report. 1993). Kahtlemata on meil nii nõrgemaid kui ka tugevamaid töid ja uurijaid, nii nagu see on kõikjal. Algajad on kogu maailmas algajad. Teiste keelte ning kultuuride ebaküllaldase tundmise tõttu ei oska me alati oma saavutusi nõutava efektsusega esitada, aga see häda on aja jooksul ületatav.

Räägitakse, et eestlastele meeldivat olla kade ning ülikriitiline. Viimase aasta massiajakirjanduse lugemine toetab seda väidet (nagu kõiki selletaolisi tavateadvuse üldistusi) küllaldaselt, tingimused et jutt on väljendusviisist. Ja muidugi avastaks korrektne sotsioloogia varsti, et väljendusviisi tüüpe on mitu, mis ei tähendaks, et sotsiaalanthropoloogid ei suudaks nimetatud tendentsi fikseerida ühena eestlaste rituaalidest. Ohuks on mõnest rahvuslikust lemmikretoorika viisist põhjustatud enesepettuse tekkimise võimalus. Samalaadse hätta sattus kunagise Nõukogude Liidu eliit ja tulemused on nüüd kõigile teada. Kriitikameel on hädavaajalik, vältimaks langemist kelmuste ohvriks, eriti reklaamiühiskonnas. Edasimineku kindlustamiseks pole sellest küllalt. Lisaks tuleb osata leida, kiita, levitada head, positiivset. Hea tunnustamine on ka psühholoogiast ning organisatsiooniteooriast tuntud meetod tegevuse efektiivsusastme tõstmiseks.

Kas piits ja präänik? Aga minul kaob küll tööisu, kui mind vahetpidamata söimatakse, isegi kui mõnikord harva lausutakse mokaotsast üksik tunnustav sõna. Võib-olla olen halvaks erandiks ja kõik õiged eesti haritlased tunnevad enesepiinamisest loomuvastast lõbu. Siis oleme rahvusena määratud hukkamisele.

Ma palun mind mitte valesti mõista. Viletsaid uurimusi ei tule kiita. Uurimistaseme tõstmist tasub alati katsetada. Aga meie probleemide pingereas ei asu uurimistaseme üleüldise tõstmise ülesanne esikohal. Selles osas tuleb häirekella löömise asemel tegelda üksikjuhtumite asjalikult arutleva hindamisega.

3. SOTSIAALTEADUSTE OSAKAAL

Planeedil ringi reisisid torkab silma, et sotsiaalteadlaste suhtarv teadlaste koguhulgast (ehk lihtsalt protsent) on mujal palju suurem kui meil. Erinevus nõukogude ja Lääne traditsioonide vahel on hämmastav. Sotsiaalteaduslike publikatsioonide arv arenenud riikides teeb lihtsalt kadedaks. Kui miski meie teadusstrateegias vajab muutmist, siis on selleks kindlasti teadusharude suhe (ükskõik, kas tegemist on finantside, akadeemikukohtade, laborantide või uksehoidjate jaotamisega). Proportsioonide muutmine pole kergesti lahendatav praktiline ülesanne, aga see asi tuleb ette võtta ja kõigepealt on vaja *muuta* meie enda suhtumist asjasse ehk võõrsõnaga *mentaliteeti*.

Ma ei välista vägagi võimalikku vajadust muuta ka teiste suurte uurimisharude vahelisi proportsioone. Ma lihtsalt ei ole sealmail asjatundja. Ja siinkohal lülitan ma humanitaarteadused sotsiaalteaduste hulka, kuigi maailmas on humanitaaria eksponentsiaalse kasvu ajastu kindlalt möödunud. Ka muu siinväidetav peaks paljuski rakenduma Eesti (ning ÜRO?) klassifikatsioonis humanitaarteadusteks nimetatutele. Hiljutine Nobeli majanduspreemia andmine majandusajaloolastele, kes löid teoreetilise majandusajaloo, näitab, et erinevusi kahe liigitamisühiku vahel ei tasu liialt üles puhuda. Kõikides klassifikatsioonides on midagi tinglikku ning kokkuleppelist. Muidugi, osa humanitaariast on sisuliselt lähemal kunstidele kui teadustele ning Eesti bürokraatiamasinas seega Kultuuri- ja Haridusministeeriumi kultuuripoolele. Loomulikult ei soovi ma halvustada romaanidest, maalidest või näiteks kammermuusikast asjatundlikult kirjutavaid inimesi! Teadlase ja kirjaniku eristamine on igati mõttekas, kuid aitab juba absoluutselt monistlikest nõukogude pingeridest, mis püüdsid iga inimese panna oma kohale: rahvakirjanik võrdub akadeemikuga võrdub polkovnikuga võrdub oblastikomitee neljanda sekretäriaga (või kuidas see täpselt oli...) Demokraatia on ka poliaria, ühtse hierarhia puudumine, paljude hierarhiate läbipõimimine, ilma et tekiks üksainus tipp, Suure Juhi ja õpetaja positsioon kõikidest kõrgemal (Vrd ka Dahl 1989).

4. VALDKONNAD

Me oleme teinud head tööd, kuid kitsastes valdkondades. Tühihikud haigutavad sotsioloogias, majandusteaduses, filosoofias (viimast on tegelikkuses muuseas üldse raske klassifitseerida), rääkimata poliitikateadusest ja sotsiaalantropoloogia puudumisest. Valdkondade katmisulatuses on väikesel rahval raske võistelda suurtega. Kuid strateegiliselt on probleem selge: tuleb soosida uute ainelõikude hõivamist (järelkult ka sel otstarbel ainesevahetust juba töötavate uurijate poolt). Mõnikord on augutäitmisel otsene praktiline tähtsus. Näiteks nõuab välispoliitika välismaast arusaamist, mis sageli puudub isegi vastavates riikides alaliselt elavatel eestlastel (kusjuures mulle näib, et just niisugused püüdevadki suurema sagedusega Eesti Vabariigi valitsusasutuste nõunikeks ja seda täiesti ausa ning siira abistamissooviga; ma ei ole nende peale pahane). Ei meie kõrghariduse õpetamisstruktuurides ega Eesti ainult-uurimise struktuurides pole kohta erialale *rahvusvahelised suhted* ('international relations'). Leidub vaid väike erand Eesti TA süsteemis (mis otsib meeletult raha välismaalt) ja igasuguse ausa kattelootuseta kirja pandud professorikoht Tartu Ülikoolis. Eesti väiksuse tõttu võiks nimetatud eriala hõlmata veel kõiki muid uuringuid teiste maade kohta (majandus, sisepoliitika, kultuur). Augud jäävad ikka, aga strateegiline mõte peab otsima teid aukude ulatuse vähendamiseks. Muuseas, mittekutselised ehk vabast ajast töötavad asutused pole selleks otstarbeks küllaldased, isegi kui nad teevad pingutusi kõigi asjatundjate kokkuviiamiseks. Kooskõlastamise, koordineerimise ning muu seesuguse tulemusena ei teki juurde uusi uurijaid (ja kui kõiki ei hõlmata, pole enam tegemist teaduse, vaid poliitikaga).

Veel üheks meie hädaks on tervete valdkondade väljasuremine. Igal erialal on kriitiline alumine uurijate arvukuse raja. Sellest allpool lakkab eriala olemast. Selle ümber võbisedes on ta hädaohus, sest tema teaduspopulatsiooni reproduktsiooni kindlustamine võib osutuda võimatuks. Filosoofia on selgelt eriala, mis ähvardab minna hingusele. Surnute elluäratamise kunsti inimesed teadupoolest ei valda. Tegelikult kardan ma väga ka sotsioloogia pärast, sest olemasolev Eesti ülikoolikorraldus ei suuda kindlus-

tada nende harimist nii, et diplomiga sotsioloogil oleks süsteemne ettekujutus sotsioloogia kõikidest osadest koos mõne osa sügavama tundmisega. Hiilgav pole ajaloo olukord (eriti seoses haigutava Eesti-välise ajaloo kuristikuga).

Augud valdkondades tähendavad auke teadmiste empiirilises aluses. Me ei tea, kuidas Eesti ühiskond funktsioneerib, kuidas ta on üles ehitatud. Me ainult aimame. Maailma viimase saja aasta kogemus on kinnitanud, et aimdused ei asenda uurimist. On olemas suur hulk küsimusi, mille kohta on teistes riikides kogutud fakte ja kogutakse neid vajaduse korral edasi. Meie häda pole lihtsalt selles, et me ei tohtinud neid asju uurida või et paari aasta jooksul me pole veel jõudnud uurida. Häda on selles, et uurida ei kavatsetagi. Kui meil juhtuks ime ja poliitikud hakkaksid tõsiselt soovima saada ettekujutust asjade tegelikust olukorrast ning oleksid suutelised ise fakte mõistma, siis poleks imest kasu. Teaduspoliitilised otsused või otsustamatused oleksid selleks ajaks välistanud asjatundjate ja tulemustekogumite olemasolu. Muuseas, ma ei ole vihane poliitikute enamiku peale. Puudub ju kogemus meil kõigil ning puuduvad moodsasse ühiskonda sobivad kriteeriumid poliitikute vahel valimiseks.

5. IDEED TEADUSES

Omamoodi asjaarmastaja sotsiaaltropoloogina juhtusin ma vaatlema, kuidas rootslased tegid meie sotsiaalteadustele eksperitiisi. Sellest koorus välja huvitav asjaolu. Empiiriliste faktide kindlakstegemise oskustega meil pole põhimõttelisi muresid, kuid erialaseid ideid tunneme väga kitsalt ja produtseerime liiga aralt. Teadus erineb antiigiärist. Ideede tootmine on kahtlemata raskem kui faktide tootmine. Lõppkokkuvõttes jäävad aga teadusesse alles need tükid, mis sisaldavad faktide analüüsi võimaldavaid ideid.

Maailmateadusesse kõndimise kergeimaks teeks on meile Eesti kohta faktide kogumine vastamaks välismaiste ideede alusel tekitatud küsimustele. Teadlaste üksikuurimuste haakumiseks on viidatud tee kindlasti vajalik ja seda laadi teedel kõnnib ka suurriikides enamik uurijaid suuremal osal uurimisajast. Ilma mõtestavate ideedeta jäävad faktid teaduseelseks kodulooks, isegi

kui näiteks sotsioloogias või politoloogias pakutakse välja teadusliku avastuse etalonina muutuvsuuruste (rahvakeeles lihtsalt: nähtuste) seosekoefitsientide arvutusi. Kodulugu on midagi väga toredat, aga ei asenda teadust.

Ainult võõraste ideede alusel töötamine toob kaasa strateegiliselt ohtliku tagajärje: muututakse kolooniaks. Kahtlemata tahetakse mujal maailmas teada, kas Eesti andmed kinnitavad või lükkavad ümber valitsevaid teooriaid. Seda tahame teada ka meie ise (kuigi mõnikord peame need teooriad alles ära õppima). Aga kui me ei erguta ega toeta inimesi, kes on suutelised produtseerima uusi ideid, analüüse, teooriaid, siis jääme alati neljandajärguliseks teaduspiirkonnaks, igaveseks teaduskolooniaks.

Ei maksa arvata, et eestlaste hulgas puuduvad ideedega sotsiaalteadlased, kes "toodavad" ideid, mitte ainult artikleid, raamatuid, teadusettekandeid, aruandeid ja õiendeid (patente sotsiaalteadlased tavaliselt toota ei saa). Siinkohal pole ülesandeks mitte bibliograafiliste või personoloogiliste kõikehõlmavate pingeridade koostamine, vaid probleemi mõtestamine. Muuseas, mõni uurija peab ideid ka rakendama! Teaduses on tööjaotus sama vajalik kui äris. Ja veel — geniaalsuse ning ideedegeneraatorluse monopol puudub nii väliseestlastel kui kodueestlastel, olgu või ärgu olgu neil professori- või isegi doktorikraadidega. Kahe eestlaste kategooria vastandamise põhjenduseks selle tunnuse järgi saavad küll olla vaid teadusevälised asjaolud. Nii palju kui ma tean, on nii välis- kui ka kodueestlastest teadlaste paremik vastandamispatust puhas.

Väga sügav uus idee võib seisneda uue mõtlemismalli või siis -laadi loomises. Filosoofias on siinkohal näiteks analüütilise filosoofia kujundamine esmajoones Ludwig Wittgensteini hiliste tööde mõjul. Eesti kutselises filosoofias on meil selles osas siiani tühikumik, kuigi analüüsihuvilisi leidub ja Tartus nende enamik isegi suhtleb omavahel üsna regulaarselt. Majandusteooria või sotsioloogia tõsiseltvõetav ühendamine ajaloo (Robert W. Fogeli, Charles Tilly jt laadis) oleks veel üheks näiteks ideedearendamise teedest.

Eespool selgitasin, et klassifikatsioonid on oluliselt tinglikud isegi siis, kui nad tuginevad objektiivsetele tunnustele. Moodsat Lääne haritlastemaailma iseloomustab oskus samaaegselt tegutse-

da erinevatest valdkondadest pärinevate teooriate ning andmetega, neid asjatundlikult kombineerida uuteks ja adekvaatsemateks teadmislõikudeks, ületamaks erialast kretinismi (ka vaimse alarengu kergemaid vorme, nagu kõige oma kitsa eriala välise tõlgitsemist ning hindamist ainult ja ainult oma eriala mõtlemismalli abil). Hobustele on silmaklapid mõnikord vajalikud. Nõukogude inimene tarvitas neid vahetevahel samuti, kaitsmaks oma vaimset tervist ning vältimaks sattumist kinnipidamiskohtadesse. Ent ei hobusemehele (või ka -naisele) ega vabale inimesele ole silmaklappe vaja. Pluralistliku ühiskonna mõistmine (ja vist ka üldse moodsa teaduse tegemine) vajab erinevate valdkondade mõttemaailmadega üheaegse ümberkäimise oskust. Selle oskuse kujundamine kuulub ülikoolihariduse põhiülesannete hulka ja peaks olema hindamiskriteeriumiks juba toimunud ning veel kavandatavate kõrgharidusreformide puhul.

Siinkohal tasub mõtiskleda veel ühest asjast. Poliitika mõjub sotsiaalteadusi ning humanitaariat vahetult rohkem kui loodusteadusi, pannes ohtu esitatava adekvaatsuse ja objektiivsuse. Välisuurijad on mulle mitmel korral kommenteerinud tõika meil levinud soovimatusest uurida ja isegi rääkida mõningatest Saksa okupatsiooni ajal, eriti 1941. a sügisel toimunud tegudest ja protsessidest, erinevalt samalaadsetest nähtustest Nõukogude okupatsiooni ajal. Poliitilise tagakiusamise puudumise tõttu suudab välismaal edukas olla nii mõnigi ideederikas ning analüüsivõimeline eesti teadlane, kelle tegevusvõimalustest kodumaal ma isegi ei julge mõtelda. Iseseisvus pole veel vabadus. Vabadus saabub siis, kui me suudame teadlase kompetentsuse, kvalifikatsiooni ja tulemuste üle otsustada teaduse sisekriteeriumide alusel ning suudame nende kriteeriumide alusel ka temale tööd võimaldada. Kahtlemata ei õnnestu alati ideaale teostada täiuslikult, aga kui keeldutakse nende poole püüdemast, siis on see sooviks tagasi pöörduda stalinismi-hitlerismi. Ma ei pea eesti röövleid paremateks vene röövlitest, eesti Žirinovskeid vene Žirinovskitest.

6. EESTI SOTSIAALTEADUSTE KORRALDUSLIK TOESTAMINE

Nõukogulikus kõnepruugis tavatseti rääkida *organisatsioonilisest kindlustamisest*. Ma püüan vältida ühendit võõrsõnast ja eesti sõnast, kuid mu püüdlus on esmajoones stilistiline, sest nendel erinevatel väljendustel on ühine viitamispiirkond. Teadusega on mõnikord nagu kaevandamisega: käiku tuleb toetada, et tema lõpus saaks tööd teha. Või teine metafoor: ehitamine vajab tellinguid. Tellingupüstitajad ei pea tingimata olema müüri ladujad ega käigutoestajad samaaegselt maagi lahtimurdjad. Mitte kõik teadlased ei sobi ja ei peagi sobima teadusepoliitikuteks, teadusehaldajateks jne. Keegi peab ka teadust ennast tegema. Ometi osutub naiivseks eksimuseks arvamus, et uurija saab läbi hoopis ilma toestajateta. Ekslik on ka arvamus, et toestamine tekitab automaatselt uurimise, teaduse. Toestaja probleemiks on:

Kuidas saan ma teadlast tema tegevuses tõhusamalt aidata?

Teadlase põhiküsimused on näiteks:

Kuidas need asjad (sündmused jne) tavaliselt toimuvad?

Mistõttu need asjad on just niisugused?

Teadus ei saa hakkama teadlasteta ja toestajateta. Direktorid, rektorid, dekaanid, kultuuri- ja haridusministrid, riigikoguliikmed, rahandusministrid, Eesti Teadusfondi palgalised ametnikud ning palgata eksperdid, haldusprorektorid, raamatupidajad ja veel paljud muud mitmesuguseid ameteid alaliselt või ajutiselt täitvad isikud on toestajad. Ülikoolide õppejõud on teadlased (mõningate eranditega, näiteks keeleõpetajate osas) täpselt samuti nagu ainult-uurimisasutustes teatavate teadurikohtade täitjad. Nõukogulik kõnepruuk, mis ülikooli õppejõudusid teadlasteks ei nimeta, väljendab toleaeegseid võimuvahekordi teaduselus. Temast ta suks loobuda, kasvõi muutmaks terminoloogiat läbipaistvamaks, ent ka märgistamaks võimustusüsteemi teisenemist (või vähemalt teisendamisevajadust).

Muuseas, nõukogude ajal oli käibel ka väljend "ühiskonnateadused", mis keeleliselt näib mulle eestlikum *sotsiaal*teadustest. Viimase kasutamine on lähematel aastatel siiski otstarbekas, sest

esimesel oli lisaks laiemale ka kitsam viitamispiirkond ning erilisi lähenemisviise väärtustav otstarve. Muidugi, kaart ei ole maastik (nagu omal ajal kirjutas T. Korzybski), sõnad pole lõunasöögiks ja liialdatud tähelepanu sõnadele pole teaduses sageli mitte ainult väikluse, vaid ka rumaluse ilminguks. Teadus erineb luulest, sest viimases on vaevalt võimalik liialdada tähelepanuga sõnadele.

Kui välja arvata väike hulk vaimustavalt ettevõtlikke ärimehi, siis on Eestis levinud kerjamisühiskond. Kõikidel kästakse kuskilt otsida sponsoreid. Tegelikult on küsimus hoopis selles, kas teadusel (ja kogu kultuuril) on õigust olemas olla või on nende eksisteerimine *armu, heategevuse* küsimus. Õiguste äravõtmine on türannia. Riik, kes võtab ära õigused, kaotab ise õiguse olla riigiks või valitsuseks. Muidugi oleme Eestis vaesed, aga vaesust ei tohi ära segada õigustega. Riik, nagu John Locke kirjutas veel 17. sajandil, on olemas nende õiguste kaitsmiseks, mida inimene üksinda kaitsta ei suuda (Locke 1698: 323–330, 350–353). Tegemist on mõtteviisi küsimusega, mitte tuludeklaratsiooniga.

Sotsiaalteadlaste esmavajaduseks on raamatud. Odav välismaine raamat maksab 400–500 krooni. Poliitikute asi on leida kõige sobivam lahendus. Võib maksta korralikku palka ja USA või Suurbritannia eeskujul lugeda erialakirjanduse ostmiseks kulutatud summad tulumaksuvabaks. Võib anda raha raamatukogudele. Loomulikult oleks puhtaks idiootsuseks nõuda teadlastelt või raamatukogudelt käibemaksu sisseveetavate raamatute eest. Lihtne põhimõte võimaldab mitut mõistlikku lahendust. Nendevahelisel valimisel jätkub ruumi teadlaste ja poliitikute koostööks.

Saamaks ideid, levitamaks oma mõtteid, kogumaks teavet tulemustest ja teoksil olevast, on vaja osaleda konverentsidel. Viimastel viibimise otstarbeks pole mitte ainult käia ettekandeid esitamas, vaid ka neid kuulamas. Ärme hakkame oma vaesust kurtma, sest mõnikord on kättesaadavad üsna lihtsad abinõud, näiteks aruandluslahtri lisamine ilma ettekandeta osaletud konverentside jaoks (raha sõitudeks on isegi teadlastel õnnestunud hankida). Nii hakkavad kiita saama need, kes teisi kuulavad. Rääkida pole mõtet, kui keegi kõneldavat ei kuula.

Mõtteid antakse edasi ka kirjasõnas. See tähendab publikatsioonide. Ma ei taha raisata liiga palju ruumi kirjeldamiseks meie vaimustatud hakkamist kolooniaks ehk omaenese trükiste halvus-

tamist. Aga sellest mööda minna ka ei saa. Tegelikult oodatakse teistes riikides, et me oma kodus end pidevalt avaldaksime, sest kui teadlane seda ei suuda, on ta teadlaseväärtnus küsitav. Kui aga ajakirjade ja paratamatult väikesetiraažiliste teadusraamatute ilmutamiseks puudub igasugune raha, mida saab siis teadlane teha? Järelikult on vaja luua avaldamistoetuste andmise kord ning soosida nimekate eesti teadlaste poolt oma tööde avaldamist kodumaal. Muuseas, administraatoritele ja lõuapoolikutele võiks ka juba teada olla, et paljud meie väljaanded retsenseerivad avaldamiseks esitatud käsikirju või igatahes töötavad nendega üsnagi kriitiliselt.

Palkade ja stipendiumide küsimus on muutunud strateegiliseks küsimuseks. Me juba kaotame majanduslikel põhjustel magistrande ja ei saa seetõttu võimekamaid inimesi doktorandideks. Kui õppimiseks pole raha, on inimestel täielik õigus mitte kulutada oma andekust kogu elu jooksul ületamatuks viletsuseks, sest loobumine ning kokkuvõid õppimisajal ei anna Eestis lootust edaspidi teadlasena normaalseks äraelamiseks vajalikku sissetulekut saama hakata. Eesti on vaene. Selle vaesuse kiire ületamise võtteid pole veel vist leiutatud. Kuid mul kipub tekkima tunne, et me ei tahagi asjaga hakkama saada. Ma tahan, et ministrid saaksid suurt palka. Ma ei taha saada ministriks. Aga ma tahan, et ülikooli professor saaks Eestis suure kaupluse kassanäitsikust rohkem palka. Miks peaksid andekad majandusteadlased õpetama ülikoolides, kui nad ärides saavad kindlalt palju suuremat tulu! Järelikult pole loota ka meie majandusteaduse plahvatusliku arenemist, kuigi isegi seal võib leiduda mätreid.²

²Milliste suurustega on tegemist, kui võrrelda teiste maadega? USAs on lektori aastapalk keskmiselt kindlasti umbes 30 tuhat dollarit, täisprofessoril 60 tuhat. Maailemapanga statistika põhjal (Šveitslastel... 1994) on samas aastasissetulek ühe inimese kohta 23 120 dollarit. Võtame Eesti keskmiseks töötasuks 1993. a kolmandas kvartalis 1126 krooni inimese kohta kuus. Samade koefitsientide korral peaksid siis meil lektorite ja professorite brutopalgad olema vastavalt 17 533 krooni aastas (1461 krooni kuus) ja 27 024 krooni aastas (2 252 krooni kuus). Seda nad tol ajal kindlasti ei olnud. Tõsi, maailmapanga andmed nimetasid tulu ühe inimese kohta, mis sisaldab ka ettevõtjate tulu kasumist või muust äritegevusest. Eesti kohta anti fantastiline arv 2750 USA dol-

Kahtlemata vajab läbimõtlemist teadusetegemist korraldavate üksuste süsteem. Sotsiaalteaduste vallas on maailmas valdavad õpetamis-uurimisüksused ülikoolide osadena, kuid neid täiendavad ainult-uurimise üksused. Viimased on osalt teenindamisasutused ülikoolidest pärit uurijatele, osalt ka asutused oma teadurite koosseisuga selgelt määratletud ja ajaliselt piiratud programmide teostamiseks. Sellistele üksustele pole sotsiaalselt garanteeritud püsijäämine, kui nendes töötavad inimesed pärast mingi programmi maksimaalkestvuse lõpptähtaega (tavaliselt kuni viis aastat) ei soovi oma uurimisteemasid oluliselt vahetada. Otsealluvus riigile või omavalitsustele (läänemaailmas loomuliku teaduslike tulemuste vabaduse garantiiga) on efektiivsem lahendus halduslikust sidumisest mingi näivteadusliku vahendusorganisatsiooniga. Nii tekib võimalus vastavate üksuste (näiteks instituutide) töö tulemuste hindamiseks sõltumatute ekspertiisiasutuste poolt, kel puuduvad oma alluvad ja kes ise ei jaga hinnatavatele raha. Mitmesugustel teaduste akadeemiatel on niisuguseid funktsioone; meil tuleks akadeemia sellise kasutamise korral jätta ta ilma kõikidest instituutidest, katsejaamadest jne ning oluliselt täiendada akadeemikute koosseise. Muuseas, nõukogulikku alluvust võib täielikult asendada muude võtetega, määrates kindlaks, kes annab asutusele raha, millistel alustel otsustatakse raha andmise küsimus, kes kontrollib, et seda raha ei varastataks ja kes annab hinnangu töö tulemustele (ning muidugi siis avab ja sulgeb üksusi). Administratiivseid õigusi ei tarvitse vaatlusnõukogul üldse olla.

Rumaluste kataloogist tuleb tutvustada veel üht juhtumit. Eesti on väike. Mingil erialal võib töötada ainult üks teadlane. Kui me siis kohalevalimise konkurssidel või uurimisprojektide ja -tulemuste hindamisel hakkame nõudma tingimata mitme avalduse olemasolu või ekspertarvamusi teistelt täpselt sama eriala sama

larit. Kursiga 13 krooni dollari kohta teeb see 35 750 krooni aastas (2979 krooni kuus inimese kohta). Siis oleksid vastavad palgad lektoril kindlasti riigikoguliikmete või tähtsamate ministrite tasemel ja kõikidel professoritel peaministri suurusjärgus. Meie statistika olukorda arvestades võiks eksperthinnanguliselt asetada võrreldavad palgad nende kahe piirsuuruse vahele. Muidugi, keskmise tulu mõiste varjab rikkuse ja vaesuse vahe suurust, aga see vahe on ka USAs suur.

taseme inimestelt, käitume lihtsalt lollidena, kuigi näiliselt kopeerime välismaad. Möödunud sajandil asutasid ameeriklased Libeeria ja ei varustanud iseseisvat riiki mitte ainult ministrite, vaid ka korralike relvadega. Nüüdseks on koledad odade ja mõõkadega peetavad sõjad pärast lastele kuulipildujate kätteandmist muutunud massijubedusteks. Libeeriat tehes olid ameeriklastel kõige õilsamad kavatsused ja inimlikumad ideoloogiad.

7. LÕPETUSEKS

Moodne teaduseteooria ühendab teadusfilosoofiat, -sotsioloogiat, -psühholoogiat, -politoloogiat (Elzinga 1992). Teaduse ülesehitus ei ole seletatav ainuüksi tunnetuslike asjaoludega. Võimuvahekorrad, omakasu, isiklik sõprus ja vaen nii teaduse sees kui väljaspool seda kujundavad teaduse olukorda sama mõjusalt kui teadmishuvi ja tunnetuslikud kriteeriumid. Freudist alates on inimkond teadvustanud, et üksikisikud ei ole alati oma tegevuse motiividest teadlikud ning nende poolt mõistuspäraseks peetu on tegelikult millegi muu ilming. Pool sajandit enne Freudi nimetas Marx selliseid protsesse teatavasti ideoloogiaks.

Mõistus suudab siiski mõnikord meie tegevust juhatada ja inimesed on suutelised mõistuspäraseid mõõdupuid kasutama. Poliitilistel arutlemistel on mõtet. Omakasusoo on ühitatav ratsionaalse arutlusega, ühe inimese kasusaamine ei too tingimata endaga kaasa teise kahjusaamist. Seda on näidanud kogu turumajanduse kahesaja-aastane kogemus, seda mõistuspärasest egoismist on kuulutanud turumajanduse teoreetikud Adam Smithist alates. Omakasusoo tuleb panna ühiskonda toetama.

Vastupanu nii mõnelegi teaduspoliitilisele programmile tuleb vastupanija isiku või asutuse asjalikust hinnangust ettepanud programmi täitmise tulemuste mõju kohta selle inimese või organisatsiooni huvidele, olgu tegemist Tamme või Kasega, dotsendiga, vanemteaduriga või professoriga, õppetooli, teaduskonna, ülikooli, instituudi või akadeemiaga, erakonna, riigiametniku, ministri või presidendiga. Ja miks tulekski käituda oma huvide vastaselt! Ent

siin asub ka asjalike kompromisside alus — millestki loobumine millegi muu säilitamise või parandamise nimel.³

Irisemisest abi ei tule. Alaväärtuskompleksi paisutamine on võimuihas ebademokraatlike poliitikute kelmus. Eduka tegevuse tingimuste hulka kuulub aga kindlasti asjalik probleemide äranäitamine. Ei tasu arvata, et eriti meie väikeses Eestis on teadusestrateegia olemasolu üleliigne, sest et vabas ühiskonnas teeb iga teadlane ainult neid uuringuid, mida ta ise tahab ja polevat kellegi asi, mida ta tahab, nagu mulle kunagi mainis üks Ameerikas töötav eesti soost teadlane, kes on tuntud oma oskusega jääda ilma uurimisrahast vabas ühiskonnas. Sellise mõtteviisiga isikud ei tohi saada kohta eesti teaduse halduslikus toetamises, olgu nad kodumaalased või välismaalased. See ei tähenda, et meil ühtlasi oleks paratamatult tegemist viletsate uurijatega! Turumajandus on vaba majandus, aga tänapäeva riikidel on olemas majanduspoliitika, muuseas ka Ameerika Ühendriikides. Tegelikult on Eesti riigile ja eesti rahvale vaja sotsiaal- ja humanitaarteaduste (nagu ka muude teaduste) arengustrateegiat või isegi arengustrateegiaid. Nende puudumine või nende oluline vigasus ohustab vastavate teaduste hävimise tagajärjena meie endi säilimist eristatava rahvana.

Kirjandus

- Dahl, Robert A. 1989. *Democracy and Its Critics*. New Haven —London: Yale University Press
- Elzinga, Aant 1992. The Theory of Epistemic Drift: A Way of Relating the Social and the Epistemic. — *Revue Roumaine de Philosophie*, t. 36, No. 1–2, pp. 45–61
- Gellner, Ernest 1983. *Nations and Nationalism*. Oxford: Blackwell

³Esitatust ei järeldu, et olen ainult ja ainult ehk tingimusteta mõistliku egoismi pooldaja eetikas. Seda ma ei ole. Kuid mõistlik egoism on võimalik, faktiliselt esinev seisukoht ja ei kuulu igal juhtumil taunimisele. Määratlus “mõistlik” piirab oluliselt egoismi! Ma juhtun olema pragmaatiline pluralist ning seega siis liigsete lihtsustuste vastane ka eetikas.

- Held, David 1991. Democracy, the Nation-State and the Global System. — Held, David (ed.), *Political Theory Today*. Cambridge: Polity Press, pp. 197–235
- Kedourie, Elie 1985. *Nationalism*. London: Hutchinson.
- Locke, John 1698. *Two Treatises of Government*. Ed. P. Laslett. Cambridge: Cambridge University Press, 1988
- Loone, Eero 1990a. Marxism and Perestroika. — *Soviet Studies*, Vol. 42, No. 4, pp. 779–794
- Loone, Eero 1990b. Ebameeldivused Karl Marxi vaadetega. — *Poliitika*, nr 10, lk 17–32
- Report. 1993. *Revitalizing Swiss Social Science: Evaluation Report*. Berne: Swiss Science Council
- Šveitslastel on maailma suurim sissetulek. 1994. — *Postimees*, nr 1 (1. jaan.), lk 8

EERO LOONE (sünd. 1935) Tartu Ülikooli praktilise filosoofia professor. *Akadeemias* avaldanud arvustuse Ene Graubergi ja Kiira Kivinurga raamatu kohta *Inimene, ühiskond, maailm: Filosoofia ajaloo õpetamiseks XII klassis*, Tallinn, 1990 (1992, nr 2, lk 409–414).

ARVUSTUS

NII TEGUTSES KGB SOOMES, AGA KUIDAS TA VÕIB TOIMIDA EESTIS?

Viktor Vladimirov. Näin se oli...: Muistelmia ja havaintoja kulissientakaisesta diplomaattitoiminnasta Suomessa 1954–1984. Helsinki: Otava, 1993. 416 s.

Aleksandr Gorbunov. Tehtaankatu 1*. Porvoo—Helsinki—Juva: Werner Söderström Osakeyhtiö, 1992. 198 s.

Järgnevalt tuleb jutuks kaks memuaarteost, milles kõneldakse sellest, kuidas KGB mõjutas Soome sise- ja välispoliitikat. Viktor Vladimirovi raamat on esindusväljaanne, illustreeritud arvukate fotodega. Teine on formaadilt väiksem, tagasihoidlik, piltideta, ja seda võib kasutada eelmise kommentaarina. Mõlema andmete põhjal saab olukorrast Soomes üsna hea ülevaate, vähemalt Venemaa poolt vaadatuna.

V. Vladimirovi näeme ülesvõtetel peaaegu alati hetkemoele ja antud olukorrale vastavas riietuses mõnusalt muheleva härrasmehena, kellest jääb mulje, et ta pole eluilmas püüdnud pähe sobitada nupuga sonimütsi, toda tõelisele nõukogude mehele iseloomulikku peakatet. Fotode hulgas on siiski erand. Neist eelviimane on tehtud 1989. a ja kujutab V. Vladimirovi täies pikkuses, enese tähtsusest teadliku ilmega, rind sõna otseses mõttes täis ordeneid ja medaleid. Seal sarnaneb ta väga meile tuttava endast heal arvamisel oleva veteraniga. Näib, et tegemist on kahepalgelise tegelasega. Niisugune mulje muutub veendumuseks, kui kõrvutad tema enda kirjapandut ja tema sõnavõtte NL Helsingi saatkonna parteikoosolekutel Aleksandr Gorbunovi vahendatuna.

V. Vladimirov oli alates 1954. aastast kolm korda diplomaadina tööl N. Liidu Helsingi saatkonnas, kõige pikemalt viimasel korral (1977 kuni

* NSVL suursaatkonna asukoht Helsingis.

1984). Tema ülesandeks oli ühenduse pidamine N. Liidu juhtide ja Soome riigitegelaste ning mõjukate ärimeeste vahel, tegevuse eesmärgiks aga telgitagune niiditõmbamine ja Soome poliitika mõjutamine N. Liidule soovitud suunas. A. Gorbunovist teame ainult nii palju, kui ta endast ise kirjutab. Igatahes oli ta Helsingis viis aastat (1981–1986), algul TASSi korrespondendina ja hiljem selle esinduse juhatajana. Tal tuli sekeldusi KGBga ja oma raamatus ta paljastab just tolle kurikuulsa organisatsiooni tegevust Soomes. Muu hulgas annab ta üsna palju teavet V. Vladimirovi kohta, keda ta nimetab KGB juhiks sellel maal*.

V. Vladimirov ei avalda otsesõnu enda positsiooni KGBs. Sellest hoolimata saab lugeja aru, et tutvub tähtsa mehega. A. Gorbunovi järgi sai ta koguni kindraliks pärast seda, kui N. Liidu soovi kohaselt oli Mauno Koivisto valitud Soome presidendiks. Kui see tõesti on tõsi, siis sai N. Liit nendel valimistel oma tahtmise palju odavamalt kui 1956. a Urho Kaleva Kekkose aitamisel presidenditoolile. Siis anti Soomele tagasi Porkkala sõjaväebaasi ulatuslik piirkond ja püüti soomlasi veenda, et kõik toimus Juho Kusti Paasikivi ja U. K. Kekkose targa poliitika tulemusena. Toonane ohver tundub olevat seda suurem, et Moskva mõjukas sõjaväe juhtkond ei tahtnud Porkkalast loobuda (täpsem kirjeldus V. V.: lk 52–61).

KGBlaste suhtes üldiselt üsna kriitiline A. Gorbunov tunnustab V. Vladimirovi silmapaistvaid omadusi: tohutut töövõimet, tarkust ja osavust inimestega suhtlemisel. Küllap see iseloomustus on õige, sest

*Nõukogude salateenistuste uurija John Barron nimetab teoses *KGB: The Secret Work of Soviet Secret Agents* Viktor Mihhaili p. Vladimirovi KGB Esimese Peavalitsuse sabotaaži ja mõrvadega tegeleva S-osakonna kõrgeks ohvitseriks, mainides, et ta oli Kanadas EXPO-67 ajal ning lahkus kiires korras Helsingist 1971. aastal, kui Anatoli Golitsõni paljastused seadsid ohtu kogu S-osakonna tegevuse. Christopher Andrew ja Oleg Gordijevski pühendavad Vladimirovile rohkem ruumi raamatus *KGB: The Inside Story of its Foreign Operations from Lenin to Gorbachev*. Saame teada, et V. Vladimirov juhtis 1970. aastatel I Peavalitsuse RT-osakonda, mis tegeles välismaalaste värbamisega N. Liidus, ning läks Helsingisse tagasi juba KGB residendina 1977. aastal. U. K. Kekkose väidetava värbamise eest sai ta KGB kindraliks (viide A. Golitsõni teosele *New Lies for Old*). "Timo" varjunime all olevat esinenud üks teine Soome tipp-poliitik. Juttu on ka Ahti Karjalaisele osutatud toetusest presidendivalimistel. Karjalaiast nimetas Vladimirov aruannetes "konfidentsiaalseks kontaktiks" ja "oma meheks", kes "on meil peos". J. Isotamm.

kehvemast puust mees ei oleks suutnud nii pikka aega hoida ohelikku, millega suunati osavasti Soome sise- ja välispoliitikat.

Ei ole meie ülesanne critleda ja hinnata Soome riigijuhtide käitumist. Jäägu too töö soomlaste endi hooleks. Peame mõistma, et väike rahvas, kes vapralt võitles oma iseseisvuse eest ja jäi ülevõimule alla, püüdis loovida ohustavate karide vahel ning tahtis iga hinna eest vältida maa okupeerimist. Allakirjutanu arvates teadsid soomlased, kellega nad suhtlevad, ja püüdsid vastaseid üle kavaldada. Kuidas see neil õnnestus, selgub lõplikult alles edaspidi. Paraku kasutasid nad meilgi tuntud "Vene kaarti" mõnikord ka omavahelises võimuvõitluses. Meid peaksid huvitama mõlemas raamatus sellised andmed, mille põhjal võiks tõmmata rõõpjooni Eestis ilmnenu nähtustele.

Iga kord, kui kuulen või loen KGBlaste juttu, meenub viiekümneandate aastate algul toimunud vestlus ühe julgeolekutöötajast patsiendiga. Pärast seda, kui olin ta läbi vaadanud, järgnes haigelt täiesti tavaline ja ootuspärane küsimus: "Mis mul viga on ja ega mul mõnda raskemat haigust ole?" Tal ei olnud tõesti suuremat häda ja nii ma talle ütlesingi, mille peale patsient lausus: "Arstide ja julgeolekutöötajate juttu ei või kunagi uskuda!" Naersime, tema muidugi häälekamalt kui mina, seda õnnestunud nalja.

V. Vladimirov ei paku lugemiseks lausvalet. Nähtavasti on ta mõnikord jätnud lihtsalt olulise ütlemata ja osava sõnaseadjana andnud mõnele ebameeldivale sündmusele või N. Liidu esindajate (seejuures ka omaenda) talitusviisile süütuma ilme. Ta ei väsi kordamast järgmist mõttekäiku. Jah, me mõjutasime Soome poliitikat, kuid kõik toimus ainult selleks, et Soome ja N. Liidu vahel säiliksid heanaaberlikud suhted, ning lõppude lõpuks oli tulemus ainult Soomele kasuks. Ei oska arvata, mitu soomlast pärast raamatu *Näin se oli...* lugemist hakkab uskuma, et KGB töötas Soome huvides. Meil püüab endine nomenklatuur esineda vaese kannatajana, keda on pahatahtlikult riigi juhtimisest kõrvale tõrjutud. Nemad olevat ju kogu aeg ja täies koosseisus töötanud Eesti huvides. Säärasel väitel näib meil vastuvõtlikku pinda olevat.

Mõtlemist ergutab V. Vladimirovi vaidlus Soome tuntud diplomaadi Max Jakobsoniga, kes aastate eest oli koguni ÜRO peasekretäri valimistel üks kandidaat. Viimase arvates moodustasid KGBlased N. Liidu saatkonna töötajatest umbes ühe kolmandiku ja neid olevat olnud kerge ära tunda, sest nad olid hästi riietatud, neil oli küllaldaselt raha, et pakkuda soomlastest tuttavatele einetid kallimates restoranides, nad vestlesid vabamalt ja julgesid kõnelda nõukogudevastasteid anekdoote. Ilmselt M. Jakobson eksib ja V. Vladimirovil on õigus: neid kõiki ei olnud kerge kindlaks teha. Pealegi oli neid palju rohkem, kui M. Ja-

kobson oletab. *Tehtaankatu 1* autori andmeil oli 52-st saatkonna töötajast 40 (umbes 77% ehk üle kolme neljandiku) KGB ja GRU (sõjalise luure) asjameest. Nendele lisandusid Helsingis ja mujal mõned ajalehtede kirjasaatjad, APNi ja TASSi ning N. Liidu teiste organisatsioonide esindajad. Konsuliks oli alati KGBlane. "Nad jätsid oma mundri Moskvasse ja saabusid Helsingisse diplomaadi, kaubandus- või mõne muu organisatsiooni esindajana või ka ajakirjanikuna," ütleb A. Gorbunov (lk 7). Tõenäoliselt oli N. Liidu välisesindustes ka selliseid KGB ohvitseri, kes eluilmas pole mundrit kandnud. Seepärast on täiesti lootusetu hakata kellegi KGBsse kuulumist tõestama mundri otsimisega. V. Vladimirovi täpsustus, et keegi ei teatanud avalikult enda kuulumist KGBsse, on ülearune. Seda taipab igaüks isegi.

A. Gorbunov kirjeldab põhjalikult KGB ohvitseride ja tavadiplomaatide suhteid saatkonnas. Arvatavasti oli olukord ka N. Liidu teistes saatkondades samasugune nagu Helsingis. Saatkonna tegevust juhtisid tegelikult ikkagi julgeolekuohvitserid. Isegi suursaadik oli KGB residentide mõju all. V. Vladimirovi järgi kontrollisid selle organisatsiooni esindajad teisi diplomaate, kes pidid aru andma igast kohtumisest kohaliku elanikuga. KGBlased olid enda tähtsusest ja võimust teadlikud ning andsid mõnikord sellest tavadiplomaatidele märku. Loomulikult tekitas n-ö eliidi ülbitsemine pingeid, mida alamklass ei sõandanud avalikult näidata. Kes vähegi mäletab nõukogude korda ja süsteemi, see taipab, millise põhjalikkuse ja hoolega valis KGB N. Liidu saatkondadesse ja konsulaatidesse tööle saadetavaid inimesi. Kui isegi asutuse ja eriti linna autahvlile pandi ainult korralikult kontrollitud isiku näopilt, mis rääkida siis välismaale tööle asumisest. Igal juhul olid ka tavadiplomaadid KGB kuulekad tööriistad.

Kahe kirjeldatava raamatu tõttu on meil päris hea ülevaade KGB tegevusest Soomes. Teatavasti töötas eestlasi, mõned neist rahva seas hästi tuntud, Stockholmis, Londonis ja mujal N. Liidu saatkondades. Väga kahju, et nemad ei ole oma tähelepanekuid kirja pannud. Kui ajakirjanik A. Gorbunov, kelle töökoht oli väljaspool saatkonda, sai terve raamatutäie huvitavaid andmeid, siis otse iga päev saatkonnas töötaval mehel on neid palju enam. Oleks ju huvitav teada, kas N. Liidu Helsingi saatkonna koosseis oli erandlikult selline, nagu kirjeldatud eespool, või oli ka mujal samasugune. Vajalik oleks teada, kuidas mõjutati või vähemalt püüti mõjutada selle riigi elu, kus saatkond asus. Niisugune informatsioon ei oleks pelgalt põnev lugemismaterjal, vaid see on meile vajalik meie enda olukorra ja siinse KGB tegevuse kohta järelduste tegemiseks. Pealegi peaks rahvas teadma, mispärast säärasele KGBle allutatud töökohtadele asuti. Igatahes oleks niisugustele raamatutele

tagatud suur lugejaskond. Loodetavasti ei kammitse neid tulevasi menüüvaljaannete autoreid kunagi KGBle antud vaikumisvanne. Kuuldavasti on too julm ametkond Venemaal juba likvideeritud ja töötused järelikult kehtetud.

Teatavasti juhib Soome välispoliitikat president. Selle tõttu nõudsid ettevalmistused Moskvale meelepärase kandidaadi valimisvõiduks KGBlt ja kogu Helsingi saatkonnalt üsna suuri pingutusi. Mõnel juhul tuli teha nagu malemängus edu saavutamiseks ohverdusi. Soome poliitika tavaline mõjutamine toimus lihtsamate võtetega. Neid kirjeldab V. Vladimirov usutavalt. Näiteks 6. ja 7. juulil 1958 toimunud parlamendivalimiste järel pidi president U. K. Kekkonen parlamentarismi reeglite järgi andma valitsuse moodustamise Karl August Fagerholmile, kuigi ta teadis, et moodustatava valitsuse koosseis on Moskva juhtkonna tahte vastane. Sellest hoolimata ei soovinud või ei sõandanud ta demokraatia põhimõtteid rikkuda. Kohe järgnesid N. Liidu vastukäigud. Saatkonna liikmetele tehti korraldus vähendada kontakte valitsuse liikmetega või nendega kokkusaamised koguni lõpetada. Läbirääkimised Saima kanali rentimise üle, millest Soome oli väga huvitatud, vaibutati. Nõukogude esindajad ei alustanud järgmiseks aastaks kaubandusleppe sõlmimist. Lisaks astuti mõningaid üleolekut demonstreerivaid samme. Isegi suursaadik kutsuti Helsingist ära. Moskva näitas maailmale oma võimu veel sellega, et samasugust survet hakkasid Soomele avaldama N. Liidu toonased käealused riigid. Jaanuaris 1959 moodustas Vieno Johannes Sukselainen uue, Moskvale meelepärase valitsuse ja suhted paranesid kohe.

Soome poliitika mõjutamiseks kasutatud võtted sunnivad vägisi meenutama meie ja idanaabri suhete arenemist lähiminevikus. Vene poliitikas, ükskõik milline tsaar Moskvast valitseb, näib olevat pika aja vältel kujunenud stereotüüp, mida ikka ja jälle püütakse rakendada. Igatähel Vene käitumises Eesti suhtes on mõningaid Soome kogemustega sarnaseid jooni. Eesti—Vene suhted olid kõige soojemad siis, kui peaministriks oli E. Savisaar. Niipea kui valitsuse koosseis muutus, algas jähnenemine ja Venemaalt majandusliku surve tugevnemine. Meie õnneks suudeti Venemaaga kaubavahetust vähendada, mille tõttu Moskva kavandatud valuvõtted meie majanduslikku olukorda oluliselt ei mõjutanud. Järsult halvenes vahekord siis, kui valiti uus rahvaesindus ja president, millega kõrvaldati juhtpositsioonilt endine nomenklatuuriladvik ning teistest rühmitustest, ilmselt venesõbralikumatest nime muutnud kommunistidest, ei pääsenud riigikokku ühtegi. Siis laskis Moskva käiku juba selgemad ähvardused. Mine tea, kui oleksime 1992. a valinud Moskvale sobivama presidendi ja parlamendi, oleksime võib-olla

saanud ka mõne kena kingituse nagu Soome sai U. K. Kekkose ühehäälsel edemuse puhul K. A. Fagerholmi ees Porkkala tagasi. Ma loodan, et sellist hinda ei oleks meie eestlased olnud nõus "kingituse" eest maksma.

Soome riigijuhid ei tõtanud iga tähtsama otsuse tegemisel N. Liidu saatkonda nõu küsima. Nad õppisid mõtlema ja arvestama, mis on Moskvale vastuvõetav, mis mitte (A. G.: lk 99). Ilmselt on meie praegune suhteline sõltumatus siiski parem lõa otsas olemisest. Pealegi on meie õnneks olukord maailmas muutunud ja erineb külma sõja aegsast Soome seisundist.

Viimase poole aasta jooksul on Venemaal toimunud olulisi muutusi. Käivitunud on vahepeal tuha all miilanud messianismiidee, millele suurrahvastest enim altid on venelased. Tagajärg võib naaberrahvastele olla halb, ükskõik kes ja millise lipu all selle ideega välja tuleb. Venemaa on pidanud end maailma päästjaks küll õigeusu levitamisel, küll kõigi slaavlaste abistamisel, küll kommunistliku maailmarevolutsiooni õhutamisel. Nüüd on tagasi pööratud panslavismi propageerimise ja püha ning jagamatu Venemaa taastamise juurde. Niisugustes oludes on muidugi väga raske Vene juhtkonnaga ühist keelt leida.

Tagantjärele paneb imestama, et isegi meil esines lühikest aega eestlastele täiesti võõras messianisminakkus. Mäletavasti tahtis suur hulk meie poliitikuid Venemaad õndsaks teha ja meie jõududega seal demokraatiat jalule upitada.

Soome majandusmeestega suhtlemist kirjeldab V. Vladimirov ladusalt nagu mingi sõprusringi tegevust. A. Gorbunov annab toimunud usutava pildi. Tema arvates ei lasknud too Soomes tegutseva KGB võimas juht kunagi madalale agentide värbamise tasemele, vaid ajas üksnes suuri asju.

"Vana koolkonna elukutseline luuraja Vladimirov andis saadud informatsiooni või temale osutatud teene eest alati mingi tasu. Midagi — kuid mitte raha. "Rikkad inimesed ei vaja labaseid rahatähti, vaid võimalusi tulevikus veel suuremat profiiti lüüa," ütles Vladimirov. Näiteks einestades koos sõpradega võis ta paluda Soome ärieringkonna mõjukat esindajat võimaluse piires mõjutada mõnda kangekaelset poliitikut. Õnnestumise korral lubas Vladimirov aidata kasuliku tellimuse saamist, kasvõi vestluskaaslase poolt esindatavale laevaehitusfirmale!" (A. G.: lk 65.) A. Gorbunovi arvates ei saanud vestluskaaslane arugi, et ta aitas Vladimirovil täide viia mõnd N. Liidule kasulikku tehingut. Loodetavasti soomlased nii pururumalad ei olnud. Selles kirjelduses on, mida kõrva taha panna nii meie äri meestel, kes idakaubandusega tegelevad, kui ka nende poliitilistel soosijatel.

Olen veendunud, et Soome juhtkond ei koosnenud KGB agentidest. Erilist tunnustust väärivad aga Soome Kommunistliku Partei need liikmed, kes 1985. a eraldusid N. Liidule täiesti truualamlikust väiksemast osast. Lahkumineku tõttu jäid nad ilma suurtest rahasummadest, mida Moskva neile varem heldel käel jagas. Peame ainult lootma, et meie poliitikutel jätkub niisamasugust meelegindlust peibutustele vastu seista ka siis, kui Eesti huvidele seatakse vastu suuremad rahasummad.

Niisiis oli Soome Kommunistlik Partei kuni lõhenemiseni Moskva tõrkumatu käsutäitja. Kui vaja, tuli NLKP Keskkomiteest käsk, et kõik Soome kommunistide esindajad peavad presidendivalimistel hääletama U. K. Kekkoose poolt, ja nii ka tehti, kuigi osa liikmeid sellega ei tahtnud nõustuda. A. Gorbunov tõdeb lisaks: "Tuleb silmas pidada järgmist seika. KGB meeskonna tegevus Soomes haaras väga tugevasti kõiki erakondi, eriti muidugi suuremaid. Ta sokutas oma agente nende kesk- ja piirkonnaorganisatsioonidesse ja värbas nendest abilisi." (A. G.: lk 104–105.) A. Gorbunovi veendumuse kohaselt jätkas KGB Soomes tegevust ka pärast Venemaal toimunud muutusi. Suur masin oli käigus ja selle peatamine raske.

Tulles Soomest jälle Eestisse meenutagem, et meie iseseisvumisprotsess oli pikaldane. KGBI oli aega imbuda igasse tekkivasse liikumisse, organisatsiooni ja rühmitusse. Mida edukam oli organisatsiooni tegevus, seda suuremat huvi pakkus ta KGBle, ja saamatuses või oskamatuses ei tasu seda seltskonda kahtlustada. Kahjuks kulges KGB likvideerimine väga aeglaselt ja meie komisjoni poolt liiga järeleandlikult, peaaegu sõbramehlikult.

Mõlemas käsitletavas raamatus leidub mõndagi, mis peaks sündima meie uurijaid ettevaatusele KGB arhiivides leiduvate dokumentide kasutamisel. V. Vladimirov on selle kohta kirjutanud koguni kümneleheküljelise peatüki "Arhiividokumentide töepärasusest" (lk 21–30). Keskusesse saadetud aruannetes olevat tegelikkusele vastavatele teadetele mõnikord lisatud selliseid, mida andmete saatja arvates keskus ja N. Liidu juhtkond ihaldas kuulda. "Vastutulek" keskuse soovidele tähendas lähetaja maine tõusu. V. Vladimirov esitab juurdekirjutuste kohta mitu näidet. Kui 1956. a selgus, et U. K. Kekkonen on valitud presidendiks, läks Helsingist sellest kiirteade Moskvasse, mille kohta autor ütleb: "[---] me paisutasime oma osa ja teeneid valimisvõitluses ja kirjeldasime mõningase paatosega, milline tähtsus on U. Kekkoese valimisel Soome vabariigi presidendiks Soome—Nõukogude Liidu suhete edaspidises arengus." (Lk 60.)

Mõned aastad tagasi Soomes laineid löönud teateid, et U. K. Kekkonen oli KGB agent, kellele anti isegi varjunimed "Timo" ja "Juhataja",

peab A. Gorbunov KGBle iseloomuliku petmise ja liialdamise tulemuseks. Tema arvates võis mõni KGB ohvitser juba viiekümnendate aastate algul vestelda U. K. Kekkosega ja kuulda andmeid, mis keskust tavalisest rohkem huvitasid. Isegi kodeeritud tekstis olevat selle süsteemi liikmetel keelatud kasutada teadete allika tegelikku nime, ja nii läksidki kasutusele "Timo" ja "Juhataja". Hiljem sai keskus teada, kes varjunime taga peitub, kuid mugavuse tõttu kasutati seda edasi. Mõni KGBlane võis isegi enda tähtsuse tõstmiseks väita, et ta on U. K. Kekkose agendiks värvanud, kuid ei suuda seda mingil põhjusel vormistada. Keskus võis teate õigsuses kahelda, ei saanud aga saata kedagi teist presidendi käest küsima, et kas teda tõesti värvati. Umbes samasuguselt seletab ka V. Vladimirov kuulujutte, nagu oleksid mõned Soome riigijuhid töötanud KGB agentidena. Ta soovib nii arhiividokumentides kui ka memuaarides esitatut teiste allikatega võrrelda. Seejuures ei pea ta erandiks omaenda raamatut.

Arusaadavalt tekib kohe küsimus, miks pidas V. Vladimirov vajalikuks säärase paljastusega lagedale tulla. Võib-olla tahtis ta sellega enda raamatu lugejate suuremat usaldust võita. Kuid võib-olla oli tal mõni varjatud põhjus, mida minusugune lugeja ei taipaks. Minu arvates varitseb KGB arhiividesse peidetud andmete kasutamisel kõigele lisaks otseste tahtlike võltsingute oht. Väärandmeid võidi fabritseerida lihtsalt segaduste tekitamiseks.

Allakirjutanut ärgitask Soomes ja Eestis sündinut võrdlema mõningane sarnasus. Analoogial ei ole paraku tõestavat jõudu. Seepärast oleks hea, kui nende raamatutega tutvuksid teisedki ja eriti need, kelle kasutada on lisaandmeid. Võib-olla hakkame siis paremini taipama, kuidas tegutses või tegutseb KGB Eestis.

Kaljo Villako

LÄÄNEKESKNE KÄSIRAAMAT EUROOPA UUEMAST AJALOOST: KELLELE JA MILLEKS?

Chris Cook, John Stevenson. *Euroopa ajalugu 1763–1991: Käsiraamat*. Inglise keelest tõlkinud Olev Luhaveer, Merike Mölder, Raivo Rammus. Tallinn: Olion, 1994. 438 lk.

Tänane Eesti pürib Euroopasse. See omakorda eeldab, et me tunneme kõige põhjalikumalt Euroopa ajalugu, eriti kui silmas pidada meie lähimineküü ajalooõpetuse Venemaa-kesksust.

Paar aastat tagasi avaldas kirjastus "Koolibri" taastrükina 1984. aastal Stockholmis ilmunud Arvo Mägi kronoloogilisele printsiibile tugineva *Euroopa rahvaste ajaraamatu*, mis oli eeltoodud puudusest vaba ja mille ajaloo huvilised seetõttu üsna ruttu omaks võtsid. 1994. aasta märtsis jõudis kirjastuse "Olion" vahendusel müügile Chris Cooki ja John Stevensoni raamatu *The Longman Handbook of Modern European History 1763–1991* (London—New York, 1992) tõlge. See käsiraamat on mõneti sarnane Arvo Mägi ajaraamatuga, kuid ülesehituselt ja andmestiku esitamiselt siiski tunduvalt mitmekesisem ja mahukam.

Käsiraamatu autorid on 1991. aasta veebruaris kirjutatud eessõnas sõnastanud eesmärgid ja taotlused järgmiselt: "Tegemist on ülitiheda kronoloogilise, statistilise ja tabelinformatsiooniga, mida nii koondatuna ei leia ühegi teise väljaande kaante vahelt. Raamat käsitleb poliitiliste ja diplomaatiliste sündmuste kõrval ka sotsiaal- ja majandussfääri kuuluvat. See sisaldab silmapaistvate inimeste elulugusid, üldkasutatavate ajalooterminite sõnastiku ning nimede ja mõistete registri." (Lk 5.) Autorid on oma sõnul püüdnud raamatusse mahutada "need faktid ja arvud, mis Euroopa uema ajaloo kursuse mõistmiseks kõige vajalikumad tundusid". Omapoolses tutvustuses raamatu tagakaanel lisab kirjastus, et "viimaste aastakümnete nõukoguliku ja Venemaa-keskse ajalookirjandusega võrreldes leiab lugeja siit mõndagi uut nii faktide kui ka nende tähtsuse hindamise osas". Tõepoolest — need sõnad osutuvad käsiraamatu pealiskaudsemalgi lugemisel tõeks, kuid sugugi mitte heas mõttes.

Vaatleme järgnevalt, milliseid uusi fakte ja tõlgendusi pakub see "tavatult läänekeskne" käsiraamat kitsamalt Venemaa ja osalt ka meie enda ajaloo kohta.

- Lk 77 saame kõigepealt teada, et 1803. aastal "kaotatakse pärisorjus Eestis ja mõnes teises mitte-Vene provintsis". Siin on vist kommentaarid liigsed; samal leheküljel avatakse ka uus tahk 19. sajandi

sõjaajaloos: nimelt olevat toimunud aastatel 1826–1828 senitundmatu Vene—Preisi sõda. Nendel aastatel toimunud Vene—Iraani sõda aga käsiraamat ei maini.

- Tõsiseid korrektiive on tehtud ka dekabrismi ajalukku: lk 85 on kirjas, et juba 1821. aastal toimus dekabristide Põhja- ja Lõunaühingu ülestõus. Võib-olla on siin siiski mõeldud nende ühingu te loomist. Kuid sellega “uudsused” ei piirdu. Tšernigovi polgu ülestõus alanud juba 6. detsembril 1825. aastal, seega siis peaaegu 20 päeva enne väljaastumist Peterburis Senati väljakul. Seni on dateeritud Tšernigovi polgu väljaastumist 10. jaanuariga 1826. aastal. Ka seletussõnastik käsiraamatu lõpus määratleb dekabriste üsna ühekülgsest: “Peterburi sõjaväehvitseride ja Lõuna-Venemaa aadli vandenõu liikmed.” (Lk 358.)
- Mõndagi ootamatut pakuvad Venemaaga seotud lühielulood. Nikolai I kohta öeldakse, et ta “vabastas 1838 mõisates pärisorjad” (lk 337). Järelikult võime pärisorjuse kaotamise senise daatumini — 1861 — heita ajaloo prügikasti. Samas on kirjas, et Nikolai I asutas 1826. aastal kolmanda osakonna, ent varasemas kronoloogias (lk 77) on juttu taastamisest, sest Aleksander I olevat varem nimetatud institutsiooni ära kaotanud. Aleksander I aegse reformaatori M. Speranski eluloost (lk 345) leiame, et ta “lõpetas Venemaa seadusandluse kodifitseerimise 1832”, kuid kronoloogilises osas (lk 78) tehakse M. Speranskile ülesandeks “hakata korrastama Venemaa seadustikku” aastal 1833. Kahjuks ei ole need ainsad valled faktid. Tõelist imetlust väärrib aga kindlasti Aleksander II, kelle elulugu lõpeb järgmise tõdemusega: “Suri pommitaentaaadis 1881, jõudis enne üllitada uue konstitutsiooni” (lk 309). Siin jääb arusaamatuks, kuidas sai “üllitada” uut konstitutsiooni, kui vanagi ei olnud Venemaal olemas, rääkimata juba sellest, et kõike tehti “pommitaentaaadis”.
- Tõsise süüdistuse leiame tsaarivalitsuse aadressil ka seoses 1890. aastate alguse näljahädaga Venemaal: “Suur nälg Venemaal, milleks juhtkond on halvasti valmistanud” (lk 81).
- Huvitavaid korrektiive on tehtud nn perestroika-aga endises NSV Liidus. Käsiraamatu järgi (lk 195) suri K. Tšernenko 1985. aasta juunis ja samal ajal “Gorbatšov saab NLKP peasekretäriks. Kuu lutatakse välja Perestroika ja Glasnosti programm”. Kogu maailmas on küll tuntud nõukogude arstiteaduse “saavutused” oma juhtide balsameerimisel, kuid et K. Tšernenkot suudeti pärast n-õ ametlikku surma 1985. aasta märtsis veel mitu kuud hinges hoida — see on siiski liigi. Tõsi, märksõna “Glasnost” all kirjutatakse,

et M. Gorbatšov sai peasekretäriks 1985. aasta märtsis (lk 362). Li-saks väidab käsiraamat, et M. Gorbatšovi reformipoliitikat, “eriti perestroikat ja glasnosti on ähvardanud rahvuslus sellistes piirkon-dades nagu Aserbaidžaan ja Baltikum” (lk 320) ning 1991. aastaks hakkas “Nõukogude poliitilise ja majanduselu kriis ohustama pe-restroika tulevikku” (lk 377). Kas mitte siis nn perestroika-poliitika ei viinudki selle kriisini?

- NSV Liidu presidendi ametikoht seati teatavasti sisse 1990. aastal. Raamatust aga selgub kord (lk 28), et M. Gorbatšov sai presidendiks 1990. aastal, teisel jällegi (lk 377), et 1988. aastal. Veelgi enam — lk 301 on kirjas, et aastatel 1985–1988 oli NSV Liidu presidendiks A. Gromõko. Hea tahtmise korral võib NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi esimeest, kelleks A. Gromõko neil aastatel tõepoolest oli, presidendiks nimetada, kuid lk 28 väidetakse, et seda ametit pidas aastatel 1985–1991 hoopis M. Gorbatšov. Täielik segapuder, rääkimata juba selle tõsiasja fikseerimisest, et 1989. aastal muutus NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidium kõrgemast seadusandlikust riigivõimuorganist NSV Liidu Ülemnõukogule aruandvaks institut-siooniks.
- Kohati tekib raskusi ka käsiraamatu registri kasutamisel. Nii osutab register, et lk 388 peaks olema lühiseletus mõistele “Taaskindlustuse leping”. Nimetatud leheküljelt aga leiame artikli “Tagatisleping”, mis registris ei kajastu. O. von Bismarcki lühieelulooost (lk 311) saame samale lepingule veel kolmandagi sünonüümi — Edasikindlustus-leping, mida register samuti ei fikseeri. Tegemist oli 1887. aastal Venemaa ja Saksamaa vahel sõlmitud lepinguga, mida raamatus oleks sobilik siiski ühtmoodi nimetada.

Need on vaid mõned näited uutest “läänekesksetest” faktidest ja tõlgendustest eelkõige Venemaa ajalooa seoses. Iga ajaloo huviline lugeja võib käsiraamatu lugemisel leida analoogilisi näiteid teiste riikide ajaloost. Olgu siinkohal toodud siiski veel näide ungarlaste “mehisest teost” 1840. aastal. Arvustatava raamatu lk 89 sedastab selle aasta kohta järgmist: “Ungari Riigipäeval õnnestus asendada ungari keel ladina keele kui ametliku riigikeelega.”

Käsiraamatu autorid leiavad eessõnas, et nende raamat on “käepära-ne teatmeteos nii õpetajale kui õpilasele”. Sama meelt on ka kirjalus, adresseerides raamatu “laiiale lugejaskonnale, kuid eelkõige kindlasti ajaloo õpetajatele, üliõpilastele ja vanemate klasside õpilastele”. Siis-ki tundub, et ka ebamäärane “lai lugejaskond”, rääkimata õpetajatest ja tudengitest, väärib paremat kohtlemist. Käsiraamatu andmestik — olgu tegu siis ajaloo või matemaatika käsiraamatuga — peaks *usal-*

Arvustus

dust äratama, kuid käesoleva raamatu puhul seda suhet ei teki. Ja raamat, mis sunnib seniteadmata fakte kontrollima, *ei ole enam käsiraamat*. Raamatust ei leia ka toimetaja nime — järelikult on jäänud ühtlustamata ka tõlkekonarused, mõisted, daatumid jms. Kuigi autorid on “sealt” — Läänest, oleks võib-olla siiski olnud otstarbekas anda käsikiri enne trükkimist mõnele kodukootud ajaloolasele läbivaatamiseks, retsenseerimiseks. Nii oleks saanud silmanähtavad lapsused ära parandada, kasvõi joonealustes viidetes.

Samal ajal on ilmselge vajadus niisuguse käsiraamatu järele, mis paigutaks meie enda ajaloo maailmaajaloo konteksti. Selline käsiraamat oleks seega sobilik kirjutada Eestis. Selleks on vaja tegijaid, töö tellijat ja loomulikult lugejaid. Kas aga need kolm üksteist tänases Eestis üles leiavad — see on juba iseküsimus.

Tõnu Tannberg

EDITORIAL NOTE

To commemorate Bernard Kangro (1910 Estonia–1944 Sweden), honorary doctor of Tartu University and honorary member of the Estonian Writers' Union, we begin the issue with one of his hitherto unpublished poems — “On the Way to Eternity”.

The treatise by Jüri Talvet, professor of world literature at Tartu University, is based on Samuel Huntington's conception about the conflict of civilizations at the end of the 20th and in the 21st centuries. In order to characterize culture, the author makes use of Yuri Lotman's definition of semiosphere, and asks whether, in addition to the conflict between cultures and civilizations, we are also facing a world war between semiospheres. He sees as central issues in the area of signs and semiotics in the late 20th century the growing *universalization* of culture which is boosted by the production of mass culture; a decline of *identity*, which the present postmodernist tendencies cannot prevent; and the *quickenning of time*, i.e. a particular cumulation of events into a limited space-time. All this is accompanied by the struggle for the *possession* of semiotic border areas (Latin American and East-European cultures and peoples), by an attempt to turn the border monolingual, although in its essence it cannot be anything but a “bilingual mechanism”. The author thinks that if bilinguality as a form of consciousness or as a radically new psychological and mental attitude becomes dominant in the self-description of our Baltic semiosphere, it can become a positive model for the world in order to survive one more existential trial at the end of the 20th century. Thereafter we publish the speech of Odysseus Elytis which he delivered while receiving the Nobel Prize in 1979. In his opinion the profoundest aim of high poetry is to direct people towards the “transcendental” reality where the Good is identical with the Beauty. In present-day inconvenient society, however, Poetry embodies the opposition to qualitative value judgements.

The afterword by Kerttu Veldi, graduate student of literary theory at Tartu University, sheds light on the "literary friendship" between Elytis and Ivar Ivask (1917–1992), the Estonian-born editor-in-chief of *Books Abroad/World Literature Today*, which helped Elytis to achieve the Nobel Prize. We also publish three of Elytis's poems.

Oswald Loretz, professor of the Old Testament at the Faculty of Catholic Theology at Münster University, claims that an insurmountable controversy exists between the Biblical treatment of history and the scientific concept of history which originates in the 19th century. The author states that present-day historical literature which, following the Greeks, explains historical causality without God, can offer only limited help for understanding the treatment of history by the Bible. In conclusion Loretz says that Jewishness regards itself as a unique phenomenon in history, which present-day history science with its methods that exclude God's causality in history cannot grasp.

Arvo Kalervo Hovi, professor of general history and dean of the Faculty of Humanities at the University of Turku, discusses other countries' attitude to Estonia at different periods in history. He deals in greater detail with Germany, Russia, Poland, Latvia and in particular with Finland. The Scandinavian countries and the Western greatpowers are treated more briefly. The period in Estonian history from 1561/1629 to 1710/1721 has been called "the good old Swedish time". Historian Margus Laidre who serves as the Estonian ambassador in Sweden provides explanations for this kind of idealization. One of the causes of the myth may be the following Russian period (1721–1918) when the peasants ultimately lost their individual liberty and sank into onerous serfdom. But the author states that the nationalist-romantic myths cannot explain the essence of the Swedish period in Estonian history. In Sweden, Finland and Estonia excellent studies have been written on politics, economy, culture and education, but comparative analysis embracing all these areas is missing.

Johann Woldemar Jannsen (1819–1890) was an active figure during the Estonian national awakening period in the 1860s–1870s. The article by Hilve Rebane describes Jannsen's historical prose and presents his concept of history. Juhan Kurrik — au-

thor of school textbooks and pioneer of physical education in Estonia — is also one of the well-known figures of the national awakening period. The article by Olaf Prinitis, professor emeritus of didactics of mathematics at Tartu University, acquaints us with the life and work of Juhan Kurrik, describes the characteristic features of his schoolbooks and his contacts with the other renowned personalities of the national awakening period.

Uno Mereste, professor of statistics at Tallinn Technical University, refutes the Estonians' self-accusations of having inflicted the present economic crisis on themselves "with their own hands". He proves that the reasons lie in the decades of socialist planning and command economy controlled by Communist ideology which made all the independent attempts at reforms within the system impossible. Analysing the general and local causes of the post-socialist economic difficulties, the author finds that Estonia is among the most successful countries restoring normal market economy in Europe.

This year we mark the bicentennial of Friedemann Goebel's (1794–1851) birth. Goebel was professor ordinary of chemistry and pharmacy at Tartu University and founder of the Pharmacy Institute in Tartu, which was the first of its kind in the Russian Empire. On this occasion we publish his speech at the defence of the MSc. thesis of Carl Claus (1796–1864), the discoverer of the element ruthenium, in Tartu on 3 February 1837, and Goebel's obituary written by Friedrich Kruse (1790–1866), professor of general and Russian history at Tartu University.

Eero Loone, professor of practical philosophy at Tartu University, claims that the Estonian state and the Estonian people need a development strategy, or even development strategies, for social sciences and the humanities (and for other sciences as well). Their lack or serious defectiveness may bring about the extinction of the corresponding areas of knowledge and be a threat to the Estonian national identity. He also presents his plan for improving the situation.

In the section of criticism Kaljo Villako, professor emeritus of radiology and oncology at Tartu University, reviews two books of memoirs which speak about the influence of the KGB on the foreign and home policy of Finland. The author of the review is

Editorial note

interested in such data in both books which would enable us to draw parallels with incidents in Estonia. Tõnu Tannberg criticizes the mistakes in Chris Cook's and John Stevenson's history book and the faults in its Estonian translation.

In this issue we start the publication of Sigmund Freud's "Harassment in Culture" (*Das Unbehagen in der Kultur*) which has been one of his most widely-read books and one that has caused a lot of argument until the present day. It could be considered the gist of Freud's teaching. As an introduction, we publish an interview with Peeter Tulviste, Rector of Tartu University and PhD in psychology. He speaks about Freud's reception in Estonia and Russia, and about the impact of this book on the present-day cultural situation.

Johann Woldemar Jannsen as a historian

Hilve Rebane

It is to Johann Woldemar Jannsen that the Estonian people owe thanks for their knowledge of history at the earlier stage of Estonian national cultural life, during the formation of the Estonian nationality in the 1850s–1880s. Jannsen's conception of history is based on Hegel's idea about the materialization of the spirit of history which is expressed as God's will. Thus, human history is the story of progress, cognition of freedom as progress. Gaining of freedom always presupposes struggle, progress is achieved in the struggle between spiritual freedom and reaction. The standard-bearers of progress are cultural figures and leaders of the national independence movement. Jannsen as a history writer supports democratic humanism and antimilitarism, he negates the feudal class system and the privileges of the nobility. He sympathizes with enlightened monarchy (Joseph II) and even more with the republic. Among the events of the 19th century that aroused interest in Jannsen, we could mention the Napoleonic wars. Jannsen as a humanist denounces slavery and serfdom. Jannsen is one of the first who expressed the Estonian nationalist conception of history ("A Short Recollection about the History of the City of Tar-

tu" (Lühikene mälestus Tartu linna sündinud loost, 1866)), in this respect he precedes C. R. Jakobson and J. Hurt. In his writings Jannsen relies on I. Kant's philosophy of the Enlightenment and on Baltic German chronicles and concepts of history.

Juhan Kurrik and Estonian national awakening

Olaf Printits

The national awakening period in Estonia laid foundations to the development of the Estonian language and culture, and on their basis, to the establishment of our independent state.

One of the renowned figures of the national awakening period is Juhan Kurrik who, in addition to his own activities, has also recorded in his manuscript memoirs the deeds of several other persons in the Society of Estonian Literati, in the Estonian Students' Society and elsewhere. J. Kurrik introduces them to us as people with their strengths and weaknesses.

The first part of the article describes J. Kurrik's life and work. The author emphasizes the big dream of J. Kurrik's boyhood — his wish to go on to parish school. The joys and sorrows of the following years at Tarvastu, Rõuge, Rannu and Tartu, and his experiences at Karalene training col-

lege in Prussia have also been discussed.

The second part deals with J. Kurrik's textbooks for schools, concentrating attention on the books and articles published in print. His books of arithmetic and algebra are characterized in greater detail. For example, we find there interesting mathematical operations which were allowed then, but are forbidden now. In the book on gymnastics, besides giving instructions for teachers, J. Kurrik also dreams about splendid big gymnasiums. The books on shorthand and health care are reviewed more briefly. J. Kurrik considers his long-time enthusiastic work in order to promote shorthand and to write books the greatest failures in his life. The health care book was written at the suggestion of well-known physicians A. Paldrock and H. Koppel. J. Kurrik was the pioneer in teaching algebra, gymnastics and shorthand. His books were the first publications in Estonian in these areas. The second part of the article also presents J. Kurrik's ideas and suggestions on education, which he has expressed in his articles.

The third part of the article may be of interest from the viewpoint of cultural history. It reflects J. Kurrik's contacts with other prominent personalities of the national awakening period — with Jakob Hurt, Carl Robert Jakobson, Mihkel Veske, Hugo Treffner, Jakob Tülk, Ru-

dolf Gottfried Kallas, Ado Grenzstein, Karl August Hermann and Jaan Tõnisson. Various characteristic features of these men are revealed, including their disagreements and bursts of anger.

In order to understand the cultural development of Estonia, it is necessary to know the foundations of this process in the 19th century, particularly during the period on national awakening. Therefore, Akadeemia has earlier published an article about R. G. Kallas and now about J. Kurrik. In future the author also hopes to publicize the versatile activities of Joosep Kapp and Jakob Tülk.

Self-accusation or nostalgia for command economy?

Uno Mereste

In recent years the output in vital branches of Estonian economy, particularly in industry and agriculture, has decreased considerably. It has become customary in Estonia to connect this with the mistakes made since the beginning of perestroika, or even in more recent times, and correspondingly, to look for culprits. The author shows that there is no need for this kind of self-accusation. Economic difficulties in Estonia and other countries which were under Soviet Russian occupation are similar and of the same magnitude, although different countries have

followed quite different paths after abandoning socialist planning and command economy. From this the author draws the conclusion that there is one gigantic cause behind all the economic difficulties both in Estonia and in other postsocialist states — the attempt to “build up” socialism during the last 40–50 years.

The main thesis of the article is that building of socialism was an economic folly of such scope and with such destructive power that all the stupidities made during the transition to market economy can have increased its general ruining effect only to a relatively small extent or in insignificant details.

It is wrong to think that the Estonian people have inflicted the

economic ills on themselves in their stupidity. This kind of attitude prevents us from correctly understanding the circumstances under which we actually live and brings about unnecessary idealization of the socialist command economy that we have left behind.

To be an independent democratic small country at the present time in such a corner of Europe, Estonia must be permanently ready to defend and consolidate her political and economic independence by all available means. This presumes optimism and cooperation. This presumes purposeful striving for well-being and avoiding groundless self-accusations and bemoaning the social conditions of the past.

Meilt saate tellida
kõik vajalikud raamatud
üle kogu maailma

Oleme otsesidemetes selliste tuntud kirjastustega nagu

Penguin Books Ltd
Oxford University Press
Cambridge University Press
HapperCollins
Springer Verlag
jne.

Tellitud raamatud võib kataloogihinnaga kätte saada
mõne nädala jooksul.

Lähem info, kataloogid ja tellimine:
AS ST raamatukauplus KRISOSTOMUS
Tartus, Ülikooli 15-2, tel. + (234) +3 22 63, E-R 12-15

AHISTUS KULTUURIS

Sigmund Freud

Tõlkinud Krista Läänemets

I

Das Unbehagen in der Kultur. — Sigmund Freud. Studienausgabe. Bd. IX: Fragen der Gesellschaft. Ursprünge der Religion. Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag, 1989. S. 197–270.

Täname Peeter Tulvistet abi eest toimetamisel. Toim.

SIGMUND FREUD
aasta pärast *Ahistus kultuuris* trüki ilmumist

RÕÕM KULTUURIAHISTUSEST
VESTLUS SIGMUND FREUDI
AHISTUS KULTUURIS EESTINDUSE PUHUL

Peeter Tulviste

Küsinud Eduard Parhomenko

Sigmund Freudi teos "Ahistus kultuuris" (Das Unbehagen in der Kultur) nägi triikivalgust 1929. aasta lõpul Viinis, ilmumisaastaga 1930 iitellehel. Algselt tahtis Freud panna raamatule pealkirjaks "Õnnetus kultuuris" (Das Unglück in der Kultur), kuid viimasel hetkel muutis ta Unglück'i Unbehagen'iks. Raamatul oli isegi Freudi jaoks enneolematu menu: aastaga müüdi kogu tiraaž (12 000) läbi. Aastal 1931 järgneb uus väljaanne.

Ahistus kultuuris on väidetavasti Freudi loetavamaid, ent ka vaieldavamaid teoseid tänapäevani. Ühtlasi võiks seda raamatut pidada Freudi õpetuse mõnesuguseks kokkuvõtteks.

Näib olevat kõnekas, et eesti keeles ilmub Ahistus kultuuris alles praegu, s.t enam kui 60 aastat hiljem. See on ehk esimene olulisem Freudi eestindus üldse.

Mis on tinginud sellise olukorra?

Kas üldse saab tõsiselt rääkida Freudi retseptioonist Eestis?

Vist esimene viide Freudile on aastast 1912 Juhan Luigalt.¹ Nii et retseptioon algas ammu, aga on veninud ja olnud loid. 20. ja 30. aastatel Freudi loeti, aga loeti saksa keeles ja eesti keelde ei tõlgitud mitte midagi. Nii lihtne seletus nagu vahel on pakutud: polnudki vaja tõlkida, sest kes tahtis lugeda, luges originaalis, ei pea paika sellepärast, et samal ajal tõlgiti Alfred Adlerilt *Inimesetundmine*, mis ilmus 1939 "Elava Teaduse" sarjas Debora Hindi (Vaarandi) tõlkes, ja lisaks veel brošüür *Raskesti kasvatatavad lapsed* (1932). On selgelt näha, et tunti vajadust pigem Adleri kui Freudi populariseerimise järele. Päris loomulik, et Adler oligi populaarsem. Aga praegu on jutt Freudist. Nii et esimene

¹Juhan Luiga, "Meelehaigus rahvaluules II." — *Eesti kirjandus*, 1912, nr 5, lk 182. Luiga viitab Freudi eelmisel aastal ilmunud tööle "Über den Traum" ja lisab: "Freudi vaateid ei peeta mitte üleüldiselt õigeks, nad selgitavad siiski mitmeti unenäo loomu."

etapp Freudi retseptisoonis Eestis, kui niimoodi tohib öelda, olid 20. ja 30. aastad. Siia langevad vähemalt kahe inimese isiklikud elamused ja muljed Freudi loengutelt, need on Aleksander Elango ja kadunud Valmar Adams, kusjuures Elango on nüüd oma mälestused kohtumistest Freudiga ja Adleriga ka trükitud avaldanud.² Ilmselt oli neid, kes psühhoanalüüsi Viinis tundma õppisid, veelgi.

Edasi oleks ehk mõistlik asja vaadata elualade kaupa.

Aleksander Elango tegi palju selleks, et populariseerida psühhoanalüüsi pedagoogikas, kusjuures tuleb jällegi öelda, et see oli pigem Adleri individuaalpsühholoogia kui Freudi psühhoanalüüs. Et Adamsi luules oleks mingisuguseid otseseid jälgi psühhoanalüüsist, seda ma ei söanda väita, küll oli aga eesti kirjanduses teisi inimesi, kes selgelt olid psühhoanalüüsist mõjutatud: August Jakobson, Leo Anvelt, Jaan Lintrop, Aadu Hint.

Lugenud olid Freudi muidugi paljud. Nimetasin vaid mõnda, kelle ilukirjanduslikku loomet on see mõjutanud. Aga näiteks Semperil on psühhoanalüütilises vaimus kirjutatud ulatuslik käsitlus rahvaluulemotiividest *Kalevipojas*.³ Nii et esseistikas on Semper ja veel paljud teised tollal psühhoanalüüsi käsitlenud-kasutanud.

Järgmine eluvaldkond võiks olla kutseline psühholoogia. Selles valdkonnas oli tookord äärmiselt vähe töötajaid. Rangelts võttes oli kutselisi psühholooge kaks: Konstantin Ramul ja Eduard Bakis. Mõlemad suhtusid psühhoanalüüsi kriitiliselt, nagu oli kombeks loodusteaduslikult meeletatud kutseliste psühholoogide hulgas tollal ka mujal maailmas. Ja peamine etteheide, mis tollal psühhoanalüüsile tehti, oli selle väidete meelevaldsus, tõestamatus. Tõepoolest, kui tuua väike näide: kui oletame, et selline asi nagu Oidipuse kompleks on olemas, kui oletame seda koos Freudiga, siis võime sellega seletada peaaegu kõike, alates poja ja isa suhetest ning lõpetades kunstiloominguga. Aga paljud kriitikud nii psühholoogiast kui ka teaduse metodoloogiaga tegelejate hulgas on leidnud, et need väga suurejoonelised seletusprintsipiidid ise ei ole piisavalt hästi põhjendatud, selleks et pürgida nii paljusid asju nende abil seletama. Teiseks on psühhoanalüüsile ette heidetud korraliku statistilise tõestusmaterjali puudumist. See etteheide peab kindlasti ka

²Aleksander Elango, "Peatükke pikalt eluteelt." — *Pedagoogiline aastaraamat 1990*. (Tartu Ülikool. Eesti Akadeemiline Pedagoogika Selts.) Tartu: Tartu Ülikool, 1991, lk 65–66.

³Johannes Semper, "*Kalevipoja*" rahvaluule-motiivide analüüs. Tartu: Loodus, 1924.

paika. Nii et Ramuli ja Bakise artiklitest võib leida seda laadi ja muidki etteheiteid psühhoanalüüsile.

Psühhiaatrite seas oli pilt kirjum. Oli mitu psühhiaatrit, näiteks E. Kirsimägi ja K. Lellep, kes rakendasid psühhoanalüüsi üksikuid võtteid oma praktilises ravitöös. Ja sama võib öelda teistegi arstide kohta, kes ei olnudki psühhiaatrid, aga puutudes kokku hädadega, mille puhul polnud päris selge, kas need on ihu- või hingehädad, kasutasid ühe abivahendina psühhoanalüüsi võtteid. Nii palju, kui tean, on psühhoanalüüsi n-ö puhtal kujul tehtud Eestis 30. aastate esimesel poolel vähemalt kahel korral ja mõlemal korral oli tegijaks Antslas elanud dr. A. Lattik. Vähemalt kahte last on ta psühhoanalüüsi abil aidanud.⁴

Nüüd võiks küsida, miks ei saanud psühhoanalüüs tollal populaarseks? Maid, kus ta 20. ja 30. aastail populaarseks sai, oli üldse vähe. Vaesed maad ei saanud põhimõtteliselt nende hulka kuuluda. Arvan, et loiul retseptsioonil oli üsna proosaline põhjus: psühhoanalüüs on üks kallimaid raviliike, mida saab ette kujutada. Noh, tänapäeval on asi muutunud, on palju keerulist aparatuuri, aga tollal oli see vaieldamatult kalleim. Ja ka tänapäeval on inimese töö teistes maades hiiglama kallis. Seepärast on arusaadav, miks saab siin pigem rääkida mõjust muudes elusfäärides kui mingist psühhoanalüütilisest liikumisest, mis oleks katsunud inimesi sihikindlalt ja laiaulatuslikult psühhoanalüüsi abil ravida.

Ühe kummalise peatüki psühhoanalüüsi retseptsioonis moodustab hiljuti surnud kurikuulsa Max Laossooni katse rakendada psühhoanalüüsi tigidas kristlusevastases võitluses, mida ta pidas ta enda poolt lühikest aega Tartus väljaantud ajakirjas *Ratsionalist*. Seal avaldas ta ka Eduard Tennmanni säravalt kirjutatud vastuartikli. Nendest Laossooni artiklitest vaatab vastu hirmus tigidus. Oleks võinud juba 30. aastatel näha märke sellest ohust, mis Laossooni käest lahti pääses 40. aastate lõpul, 50. aastate alguses.⁵

⁴Vt nende kahe juhtumi kirjeldusi: R. Taba, "Mis teha, kui intellektuaalne takistus õpilase arenemist ja edasijõudmist pidurdab." — *Kasvatus*, 1933, nr 1, lk 26–31. Tegija kohta üleb R. Taba: "Kohaliku jsk.-arsti abikaasa dr. A. Lattik Antslas, kutselt närviarst-analüütik, on ise analüüsitud ja praktiseerib sel alal." Kui laialdane dr. Lattiku psühhoanalüüsi-alane praksis oli, selle kohta puuduvad mul andmed.

⁵Laossooni ja osalt ka Freudi vaateid kristlusele arvustas Hilda Kasak oma poleemilises brošüüris "*Ratsionalist*" ja *psühhoanalüütiline ilmavaade*. Tartu: Akadeemilise Usuteadlaste Seltsi kirjastus, 1933.

Tuleme selle juurde tagasi, et 1930. aastatel oli Adler Eestis selgelt mõjuvõimsam ja populaarsem kui Freud. Jungist oli tol ajal üldse vähe juttu. Huvitav on see, et inimesed, kes Adleri vastu huvi tundsid, olid paljudel juhtudel vasakpoolsete vaadetega. Adleri individuaalpsühholoogia käis mingis mõttes paaris nii- või teistsuguse marksismiga. Ja seesugune paarskäämine — Adler pluss Marx — ei piirdu mitte ainult Eestiga, see on ka mujal niimoodi olnud.

See, mis ma rääkisin, oli linnulennulik ülevaade psühhoanalüüsi jõudmisest Eestisse. Huvitavaks läheb asi siis, kui hakkame seda võrdlema psühhoanalüüsi levikuga teistes maades. See töö seisab alles ees.

Tuleks rääkida ka 60., 70. ja 80. aastatest. Tähtis nimi selles seoses on eesti kultuuris Vaino Vähing, kes nii oma kirjandusloomingus kui ka loengutes ja populaarteaduslikes artiklites propageeris ja rakendas psühhoanalüüsi. 60. aastate põlvkonna teadvusesse jõudis Freud paljuski tänu Vähingule; kuigi tema isiklik eelistus on ehk Jung. Aga see aeg ei ole veel ajalooks saanud.

Psühhoanalüüs kujutab endast n-ö kolme asja: psühholoogiline teooria, teiseks on ta teatud ettekujutus inimesest, ühiskonnast, kultuurist ja suhetest nende vahel, ning kolmandaks — mis on võib-olla peamine — ta on teatud ravivõtete süsteem. See viimane, kõige olulisem aspekt jäi enne sõda Eestis nagu paljudes teisteski maades tekkimata. Leidub eestlastest psühhoanalüütikuid teistes maades. Meilgi on nüüd hakatud psühhoanalüüsi n-ö praktilises võtmes õpetama. On hakanud õpetama needsamad Läänest tulnud eestlastest psühhoanalüütikud, eelkõige doktor Eve Suurvee Stockholmi ülikoolist.

Kas sellest tõsiasjast, et Freud alles nüüd Eestisse jõuab, võiks teha sügavamaid järeldusi?

Tõsi, võib küll täheldada Freudi õpetuse, laiemalt psühhoanalüüsi teatud retseptiooni eesti kultuuris. Ometi võiks küsida, kas Freud, psühhoanalüüs laiemalt on eesti kultuurile pärisomaseks saanud. Kas Freudi üle on otsustavalt järele mõteldud — olgu teda omaks tunnistades või siis eitades? Siiski kahtlustan teatud leigust ja pealiskaudsust.

Sellest, et Freud jõuab tõlgituna Eestisse alles praegu, ei saa ehk teha väga sügavaid järeldusi eesti kultuuri omapära kohta — nagu oleks olnud mingi tõrge või vastuseis Freudile. Pigem oli tol ajal olukord Eestis võrreldav olukorraga teistes maades, ja ma sõندان seda seostada suhtelise vaesusega. Eestis polnud nii arvukat jõukat kihti, kelle hingehädad

oleksid olnud piisavaks põhjuseks pidada ülal nii kallist ja personaalset raviviisi.

Siiski võiks huvitavat mõtlemisainet pakkuda Venemaa.

Vene filosoof Boris Groys alustab üht oma artiklit "Venemaa kui Lääne alateadvus" ("Россия как подсознание Запада", 1989) väitega (viidates seejuures Merab Mamardašvilile), et Venemaal ei ole Freudi õpetust alateadvusest päriselt omaks võetud. Groysi arvates ei ole see juhuslik, pigem vastupidi — see tõsiasi heidab valgust vene kultuuri süvamehhanismidele. Läänes on psühhoanalüüs üks levinumaid ideoloogiasid, ent Venemaa olevat psühhoanalüüsist n-ö keeldunud. Groysi sõnusti traditsiooniliselt ei rõhuta Venemaa oma "teadlikkust", "mõistuspärasust". Vastupidi, vene kultuuritraditsioonile (nt Tšaadajev jt) on iseloomulik kujutelm Venemaast kui millestki ratsionaalselt käsitlematust, tabamatust. Groys järeldab siit, et Venemaal endal ei ole "alateadvust", sest et ta ise ongi vaid üks alateadvus, s.t vene kultuuriteadvuses justkui puuduks selgepiiriline reflekteeriv ja teadvustav osa.

Antud seoses aga ei tohiks jätta nimetamata üht teist raamatut: Aleksander Etkind, "Kättesaamatuse eros: Psühhoanalüüsi ajalugu Venemaal" (Эрос невозможного: История психоанализа в России, 1993). Siin käsitletakse rikkaliku faktimaterjali alusel psühhoanalüüsi retseptiooni Venemaal. Selgub, et sajandivahetuse vene dekadents oli mõjustatud freudistlikest ideedest, ka osa bolševikke. Eraldi vääraks mainimist Trotski.

Tagasi algusesse tulles päriksin, kuidas on Teie arvates lood eesti kultuuri kui n-ö psühhoanalüüsi patsiendiga. Kas pole ka Eesti ja võib-olla kogu Ida-Euroopa alateadvuseks Lääne-Euroopale, nagu sellele on osutanud Kajar Pruul?

Arvan siiski, et nii Venemaal kui ka Eestis on oma kultuuri, selle päritolu ja iseärasuste üle õige palju reflekteeritud, kuigi mitte tingimata psühhoanalüüsi kategooriate abil. Venemaal (nagu Aafrikaski — Senghor!) tegelesid refleksiooniga muu hulgas ka need inimesed, kes ühel või teisel põhjusel pidasid vajalikuks väita, et vene (või aafrika; või saksa — Frobenius!) kultuuris pole ratsionaalsust ega refleksiooni. Ütleksin, et need on kahtlasevõitu ideoloogilised väited, millel on ajuti oluline roll mõne kultuuri eneseteadvuse ja enesehinnangu rajamisel-säilitamisel.

Ka ei saa kuidagi väita, nagu ei leidnuks psühhoanalüüs Venes kölapinda. Venemaal oli väga aktiivne psühhoanalüütiline liikumine juba

tsaariajal ning tegelikult lõppes see alles 20. ja 30. aastate vahetusel. Kõige otsesemalt tean ma sellest oma kunagise juhendaja Aleksander Luria käest, kelle n-õ noorusearmastus psühholoogias oli psühhoanalüüs. Koolipoisina kirjutas Luria Kaasanist, kust ta pärit oli, Freudile kirja selle kohta, et asutas Kaasanis psühhoanalüütilise ühingu. Ja Freud vastas Lurile, sealt sai alguse kontakt. 19-aastaselt kirjutas Luria väikese raamatu psühhoanalüüsi vooludest. See ilmus 1921. Luria isa oli arstiteaduse professor Kaasani ülikoolis — ta polnud võib-olla tüüpiline. Igal juhul õnnestus tal korjata sinna ühingusse küllalt silmapaistvaid Kaasani ülikoolist ja Kaasani meditsiiniringkondadest pärit inimesi — nii et huvi psühhoanalüüsi vastu oli olemas isegi niisuguses kohas nagu Kaasan, ülikoolilinn küll, aga siiski mitte Moskva või Peterburi. Moskvast või Peterburis oli seda huvi veelgi rohkem.

Mina küll ei sõandaks öelda, et tsaariajal ei tuntud Venemaal huvi psühhoanalüüsi vastu.

Edasi läheb asi põnevaks. 20. aastate Nõukogude Venemaal, Nõukogude Liidus oli algul eri psühholoogiakoolkondade normaalne koeksisteerimine, nagu teaduses peabki olema. Seejärel leidis aset verine võitlus selle pärast, et üks neist tunnistatakse n-õ ainuõigeaks marksistlikuks ehk revolutsiooniliseks psühholoogiaks. Psühhoanalüütikute argument selles võitluses oli, et niisama nagu marksism põhjendab ja soodustab revolutsiooni ühiskonnas, niisama põhjendab ja soodustab freudism revolutsiooni inimhinges. Seega mõlemad on revolutsioonilised liikumised: üks vabastab inimese n-õ majanduslikult, teine psüühiliselt — ja need kuuluvad kokku —, inimene on mõlemas mõttes maha surutud. Peale selle peeti tollal Venemaal psühhoanalüüsi sügavalt materialistlikuks — tagantjärele on natuke raske aru saada, mille alusel. Nii et ka 20. aastatel oli psühhoanalüüsil pooldajaid maa ja ilm.

Üks kurioosne tõsiasi. Kui palju tuntakse seda ilusat maja Moskvast, mis kuulus miljonär Rjabušinskile, kus on Maksim Gorki majamuuseum — ei tea küll, kas ikka veel — ? Gorki elas seal pärast seda, kui Itaaliast tagasi tuli. See maja ei ole sugugi kaugel Eesti saatkonnast Moskvast. Pärast seda kui Rjabušinski oli ära sõitnud kogu selle segaduse eest, mis pärast revolutsiooni oli, sai see maja Vene psühhoanalüütilisele ühinguale. Esimesel korrusel olid bürooruumid, teisel psühhoanalüütiline lasteaed, kus tehti uurimistööd ja ühtlasi katsuti toleaks ajaks juba kujunenud nõukogude eliidi lapsi kasvatada nii, et neil ei tekiks mingeid seksuaalseid komplekse, et nad kasvaksid n-õ ka hingeliselt vabadena. Luria sõnutas käis Stalini poeg Vassili selles lasteaias. Seda kontrollida pole ma saanud. Venemaal on alles praegu, suhteliselt hilja, hakatud tegelema oma psühhoanalüüsi ajalooga.

Tsaariajal lõpul ilmus Ivan Jermakovi toimetatud terve psühhoanalüüsi raamatukogu. Kõik, mis Freud kirjutas, tõlgiti otsekohe ja trükiti küllaltki korralikes tiraazides. See algas tsaariajal, ning viimane tõlge *Ühe illusiooni tulevik* ilmus 1930. a.

Nii et ei saa väita, et Venemaal ei olnud huvi psühhoanalüüsi vastu. Tõsi, kui seal tehti ravi, siis suhteliselt vähe. Nõukogude ajal ei olnud see rahaliselt võimalik, tsaariajast on teada mõned juhused, kus jõukad venelased lasksid end ravida Šveitsis või Austrias.

Edasi oli psühhoanalüüsi retseptatsioon Venemaal lihtviisil võimatu, nii nagu ta meil oli võimatu alates 40. aastatest, viimane Freudi-tõlge ilmus Venes 1930. a, kui ma ei eksi, ja sellel on juba niisugune eessõna, et seda lugedes tekib küsimus, miks seda rämpsus, mis eessõnale järgneb, üldse oli tarvis tõlkida. Kohutav kirumine on mulle sellest eessõnast meelde jäänud.

Marksismi ja psühhoanalüüsi ühte punkti sidumisele tehakse 1920. aastate lõpu Venemaal järsk lõpp. Algab meeletu vastandus, psühhoanalüüs surutakse legaalsest elust ja legaalsest kultuurist täiesti välja. Üsna palju on vaieldud selle üle, miks vihati psühhoanalüüsi sedavõrd niihästi natslikul Saksamaal kui ka Nõukogude Venemaal. Üks põhjus on see — minu meelest pole seda piisavalt rõhutatud just Venemaa puhul —, et kujutlus ühiskonna ja inimese vahekorra Freudil, nagu ka raamatus *Ahustus kultuuris*, põhineb inimese ja kultuuri vastandusel, kusjuures on ilmne, et Freud hoiab selles vastanduses indiviidi poole. Niisuguses ühiskonnas, kus inimene definitsiooni järgi ei tohtinud end vastandada ühiskonnale kui tervikule ning kus igal juhul, kui selline vastandus tekkis, oli õigus ühiskonnal, — niisuguses ühiskonnas oli selline inimkeskne kontseptsioon lihtsalt vastuvõetamatu. Psühhoanalüütiline maailmakäsitlus ei tulnud kõne allagi.⁶

Nii palju kui mina tean, oli endistest sotsmaadest ainukene, kus traditsioon läks enam-vähem ots-otsaga kokku, Ungari. Ungari ju kuulus Austria—Ungari impeeriumisse, kust psühhoanalüüs alguse oli saanud. Neil õnnestus 40., 50., 60. aastatel säilitada paari inimese kaudu elav side. Seal oli enne päris kuulsaid psühhoanalüütikuid, kõigepealt Sándor

⁶Huvitava kombel säilis natsi-Saksamaal ametlikult sallituna psühhoanalüütiline ravi, ehkki Freudi tööd keelati ja tema instituut suleti. Vt nt H. E. Lück, *Geschichte der Psychologie: Strömungen, Schulen, Entwicklungen*. Stuttgart usw.: Kohlhammer, 1991, lk 15–16; K. Fallend u. a., “Psychoanalyse bis 1945” — M. G. Ash, U. Geuter (Hrsg.), *Geschichte der deutschen Psychologie im 20. Jahrhundert: Ein Überblick*. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1985, lk 113–145.

Ferenczi. Mujal aga oli psühhoanalüüs kas algusest peale nõrk või siis katkes natside või kommunistide surve all.⁷

1979. aastal korraldas Gruusia TA Tbilisis suure rahvusvahelise sümposiumi alateadvuse teemadel. Ja veel sel ajal keelas NL tervishoiuminister oma käskkirjaga kõigil tervishoiuasutuste töötajatel sellel sümposiumil osalemise. Teistele oli see juba vaba, tervishoiutöötajatele aga ei, ja kõik. Psühhoanalüüsi põhjamine kestis tegelikult kuni Nõukogude aja lõpuni. Nii et ka Venemaa puhul võib olla üsna proosaline põhjus, miks psühhoanalüüsi alal nii pikk vaheaeg tekkis.

Maaümaparandajate huvi Freudi ning psühhoanalüüsi vastu laiema olnud kõigest hoolimata märkimisväärne. Freudi teostest võib leida ühiskonna- ja kultuurikriitikat, selle näiteks on kas või kõnealune Ahistus kultuuris. Kas seega ei võiks Freudi mitte ainult inimhinge-, vaid ka ühiskonnaarstiks nimetada?

Freud ei ole sugugi ühetähenduslik ega kergesti hoomatav autor. Sõandan siiski väita, et kui panna need kaks asja kõrvuti — ühiskond ja inimhing —, siis Freudi järgi on ühiskond niisugune, nagu ta on, sellepärast, et inimene on niisugune, nagu ta loomu poolest on. Inimene on see, mille kaudu tuleb seletada ühiskonda. Me oleme praegu harjunud pigem vastupidise lähenemisega... ma muidugi ei tea, kes on ja ja kes ei ole. Kui praegu näiteks räägitakse psühholoogias — tuleme psühhoanalüüsist välja — psüühika kultuurilisest determinatsioonist, siis Freudil, kui teda süvatasemel võtta, on vastupidi: võib rääkida kultuuri psüühilisest determineeritusest. Inimese hing on, nagu ta on, ja sellepärast on ta loonud kultuuri niisugusena, nagu see on. Loonud näiteks oma hingehädadest pääsemiseks... aga sellega need hädad ei lõpe, vastupidi... Kui parafraseerida üht tuntud anekdooti, siis kultuur on inimesele abiks nendest raskustest jagusaamisel, mida inimesel poleks iial tekkinud, kui ta poleks kultuuri loonud.

Nii et Freudi järgi on põhjuslik seos pigem inimese juurest kultuuri juurde. Seepärast ei saa rangelt võttes tema järgi toimuda nii, et võetakse kätte ja tehakse uus ühiskond ja siis kõik hingehädad kaovad. Seda uut

⁷Vt nt P. Harmat, "Der Versuch der Vernichtung der Psychoanalyse in Mittel-Osteuropa nach 1945" — *Seventh European CHEIRON Conference: Abstracts*. Budapest: 1988, lk 265–273; G. Hidas, "Welche Faktoren ermöglichten das Überleben der Psychoanalyse in Ungarn?". *Ibidem*, lk 293–302.

ühiskonda me teeksime ikkagi oma vana hinge abil. Ja see ei parandaks asja palju. Freud on sotsiaalses mõttes kindlasti pessimist.

Huvitav on see, et inimmõistusest rääkides on Freud optimist. Tema arvates on inimese perspektiiv selles, et inimene peab teadvustama oma hinge, oma alateadvust, ja teadvustamise kaudu ta suudab nii end kõrvalt vaadata kui ka oma asju korraldada, oma alateadlikest hädadest üle olla, neist teadlikuks saada ja seega vabaks saada.

Freud on ses mõttes ikkagi valgustaja ning tema religioonikriitika, siit tulenevalt ka kultuuri- ja ühiskonnakäsitus, on valgustuslikud.

On, on. Nõukogude Freudi-kriitika, mis oli üldjuhul lahmiv ja eba-teaduslik, eelkõige ideoloogiline kriitika, oli vastuoluline, kui heitis Freudile ette irratsionalismi. See võis mingis mõttes isegi paika pidada, ent väga piiratud mõttes. Freud on oma taotlustelt ja loosungitelt ikkagi puhas ratsionalist — inimene, kes pühendas oma elu sellele, et aidata teistel inimestel oma irratsionaalsete tungide ja jõududega hakkama saada. Seda niihästi oma praktilises tegevuses psühhoanalüütilise ravijana kui ka oma kirjanduslikus loomingus.

On tähelepanuväärne, et Freud suhtus huviga sellesse n-ö kommunistlikusse eksperimenti Venemaal, ent samas märgitakse, et oma kirjavahetuses on ta otse välja öelnud: jumal tänatud, et Saksamaa ei võtnud bolševismi, kommunistlikku ideoloogiat omaks.

Lõppkokkuvõttes vastas Nõukogude Venemaa talle samaga.

Kuidas nüüd, enam kui 60 aastat hiljem, tuleks teie meelest lugeda Freudi teost Ahistus kultuuris?

Nagu juba öeldud, on retseptsioon olnud lõtv ja loid ning veninud. Nii palju kui mina tean, on Freudilt praeguseks eesti trükisõnas ilmunud kaks artiklit: "Poet ja fantaasia" *Nooruses* (nr 7, 1987, tlk. Aivar Kull) ning "Mäluhäire Akropolisel: Kiri Romain Rolland'ile" *Vikerkaares* (nr 1, 1994, tlk. Krista Läänemets). Tean, et on valmis tõlkeid, mis ootavad avaldamist. Praegu on see paraku kõik.

Loomulikult me tajume Freudi ja tema õpetust nüüd hoopis teisiti. Selles ajas, milles oleme, nende kategooriatega, mille abil me praegu mõtleme, on suhteliselt kerge näha Freudi paljude konstruktsioonide, ka selles raamatus leiduvate konstruktsioonide meelevaldsust, mida oli raske märgata tollel ajal, kui need konstruktsioonid esitati. Seda laadi teadusekriitika, mida me praegu tunneme, mis lubab terved konstruktsioonid kahtluse alla seada ja uurida laialt nende ideoloogilist determineeritust jne —, oli tol ajal üsna võõras. Sellepärast on praegu meie retseptioon teistsugune kui neil inimestel, kes lugesid seda teost näiteks 30. aastate alguses.

Seda eelist tuleb muidugi kasutada. See annab niisuguse refleksioonivõimaluse, mida tol ajal ei olnud. Seda maksab rakendada ning kõike Freudil leiduvat ei tasu võtta puhta kullana, vaid pigem vaadata, kuidas see geniaalne mees katsub mõnd väga olulist probleemi lahendada nende vahenditega, mis tal käepärast on.

Kui küsida, mis sellest hilisest retseptioonist tuleneb, siis selleks on just võimalus reflekteerida. Näha seda kõike juba tänase pilguga. See võtab osa võlu ära, aga annab uut asemele. Võtab ära vahetu äratundmise rõõmu — ei saa ju puhta kullana võtta, kui Freud näiteks räägib instinktides, mille kohta on lõpmatuseni kirjutatud, et see asi ei ole inimesel niisama lihtne kui näiteks kilpkonnal või veel kellelgi. Väga suur osa psühholooge kaldub arvama, et ei ole olemas ka näiteks sellist objektit agressiivsust, mida Freud sellesamas raamatus postuleerib.

Võlu aga on, nagu juba öeldud, refleksioonivõimaluses, võimaluses kõrvalt vaadata.

Kas teile ei tundu, et see kultuurikäsitlus, mille Freud esitab teoses Ahistus kultuuris on vastandlik, erineb tugevasti niisugusest arusaamast kultuurist ning kultuuri osatähtsusest, mis on iseloomulik eesti kultuuritraditsioonile? Eesti kultuuritraditsioonis on kultuur tähendanud emantsipatsiooniteed, emantsipatsioonivahendit, kultuur on olnud midagi püha, väga väärtuslikku, mille poole tuleb iga hinna eest püüelda, edeneda... See on olnud ühtlasi teeks vabadusele, jõukusele. Kas siis nüüd Freud oma kultuurikontseptsioonis ei esita hoopiski vastupidist nägemust? Nimelt on kultuur küll midagi sellist, mis aitab meil elada ja püsida, aga teiselt poolt ahistab ja rõhub meid.

Freud on mitmekesine. Täiesti õige, Freudi järgi on kultuur repressiivne indiviidi suhtes. Kui aga tulla selle juurde tagasi teisest küljest,

millest äsja kõnelesime, kui küsida, mis teha selleks, et repressioone vältida või nende tõttu mitte haiget saada, siis aitab siin kaasa teadmine. Teadmist võib aga vaadata kui üht osa kultuurist. Ei saa öelda, et kultuur oleks Freudil ainult repressiivsete funktsioonidega. Vastupidi, selleks et neid repressioone leevendada... ega neist muidu jagu ei saa, kui sellesama kultuuri mõne teise komponendi — teaduse, analüüsi abil.

Üks selge erinevus on, et eesti käibes, samuti nagu ka vene käibes, on kultuur kaua olnud oluliselt väärtuseline mõiste: **культурное** ja **некультурное** on vene keeles väga tugev ja oluline vastandamine, ning seda kuigivõrd meilgi.

Freud on ju ainukene psühhiaater, psühholoog, kes on sees kõigis kultuuriteaduse või kultuuriantropoloogia ajalugudes oma kultuurikontseptsiooniga. See on juba niisugune kultuurikontseptsioon, kus kultuurimõiste on palju laiem, mitte ainult kirjandus ja kunst jne, vaid kultuur kui inimese loodud osa maailmast. Psühhoanalüüs oli üks esimesi kõikehõlmava, väga suure ulatusega kultuurikontseptsiooni lähtekohti.

Kultuur kitsamas mõttes oli meile Eestis aastaid, tegelikult juba mõõdunud sajandi teisel poolel ja nüüd viimased pool sajandit jälle, identiteedi säilitamise peamisi vahendeid. Võib-olla ka sellest kultuuri nii kõrge ja positiivne hindamine, just nende aspektide märkamine. Oleme ilmselt seostanud repressiivsust pigem võõra võimuga kui kultuuriga. Seda võõrast võimu kultuuriks tunnistada, mida ta ju laias mõttes on — seda me pole naljalt teinud. Mõistete piirid on need, mis siin mängivad.

Kas te oskate enda kohta ütelda, kuivõrd on Freudist mõjutatud näiteks teie raamat Mõtlemise muutumine ajaloos (1984)?

Arvan, et mitte raasugi. Mind on Freudi juures võlunud kaks asja: ilusad dialektilised konstruktsioonid ja lisaks see, kuidas ta oskab kirjutada. Kui palju on teada, et Freud oleks äärepealt saanud Nobeli kirjanduspreemia? Teda esitasid Thomas Mann ja Romain Rolland, kes mõlemad olid juba laureaadid.

Freud on üsna vähe tegelnud tunnetusprotsessidega, sealhulgas mõtlemisega. Tal ei ole nende protsesside kohta kuigi palju öelda: kaks taset, jämedalt öeldes alateadlik ja reflekteeriv tase — midagi eriti originaalset selles ei ole. Selle koolkonna, kuhu ma kuulun, ja ka minu raamatu keskseks ideeks on mõtlemis- ja tunnetusprotsesside kultuuri-line determineeritus. Freudil on see kõik pigem vastupidi. Aga isegi

kui temaga mitte nõustuda, siis on tema üks neid autoreid, kelle valed mõtted on huvitavamad kui teiste õiged.

Te kõnelesite Freudi õpetuse, laiemalt ka psühhoanalüüsi suhteliselt loiust ja põgusast retseptisioonist Eestis. Teiselt poolt võiks ent väita, et just vastupidi, et kuigi kaudselt ja väga vahendatult, on psühhoanalüütiline, freudistlik enesemõistmine väga sügavale tunginud iga kaasaegse inimese "teadvusesse", võib-olla ka "alateadvusesse". Et moodne inimene tahes-tahtmata mõistab end, teadvustab end freudistlikult, opereerib niisuguste mõistetega nagu "teadvus", "alateadvus", "libiido" jne. Jah, ühelt poolt me teame, et Freudi õpetus on piiratud, me püüame seda siis ka vastavalt mõista, teiselt poolt me oleme täiesti harjumuspäraselt, ütleksin et mõnusalt ja probleemitult selle sees... ka siin Eestis.

Sellest üle olla, seda valitseda on väga raske.

Võiks näiteks spekulatsiooni korras püüda ette kujutada, kui palju oli umbes saja aasta eest inimesi, kes näiteks mingi nime ütlemisel eksides võisid hüüatada: "Oi! Ma tegin seda alateadlikult!" Võib-olla mõni inimene, kes oli Schopenhauerit või Hartmanni lugenud ning just sellele aspektile tähelepanu pööranud. Schopenhaueril polnud see üldse mingi keskne aspekt, Hartmannil küll — tema alateadvusefilosoofias.

Niisuguse inimesepildi tõi käibesse puhtal kujul Freud. Komme otsida igasuguste eksitoimingute ja kõige muu tagant alateadlikke seksuaalseid motive ja vahel neid ka vaimustaval viisil leida — see oli täiesti uus. Mitte ükski meie sajandil tuntud psühholoogiline kontseptsioon ei ole mõjutanud ligilähedaseltki sel määral meie inimesepilti ja inimeste tegude tõlgendust kui psühhoanalüüs. Sellest mõjust on vist kole raske vabaneda.

Ilmselt on situatsioone, kus on kerge selle üle reflekteerida, aga näiteks seesama "oi, ma tegin seda alateadlikult!" nende hulka ei kuulu.

Toon ühe teise näite. Meile tundub üsna iseenesestmõistetavana, et isiksuse kujunemise seisukohalt on eriti oluline aeg varane lapseiga, esimesed eluaastad. See ei ole midagi enesestmõistetavat — see on jälle puhas Freud. Enne Freudi poleks keegi seda uskunud. Siis peeti eriti oluliseks inimese täiskasvanuks saamise aega.

Ehk võiks siis ütelda, et teose Ahistus kultuuris avaldamine eesti keeles ei too meile enam mitte niivõrd Freudi ega psühhoanalüüsi, vaid pigem vastupidi: aitab meil end ravida, vabastada harjumuspärasest freudismist, psühhoanalüütiliselt vulgaarsest enesemõistmisest, inimesekäsitusest?

Meil on seda haigust natuke vähevõitu, selleks et seda nii tõsiselt ravida, — ma julgen niimoodi ütelda.

Selliseid küllalt keerulisi ja elegantseid konstruktsioone, mida Freud oma teostes pakub... neid on ehk vaja enne natuke tõsiselt võtta ja endale nende vahetu loogika selgeks teha, enne kui hakata nende üle reflekteerima.

Minu meelest *Ahistus kultuuris* sobib Freudi tutvustamiseks hästi selle poolest, et pakub kenasti võimalust mõlemaks: nii nende konstruktsioonidega tutvumiseks kui ka nende üle reflekteerimiseks.

Võib-olla ta sobib selleks isegi paremini kui teised Freudi raamatud — just sellepärast, et siin on jutt inimesepildist tervikuna.

I

Ei saa lahti muljest, et inimesed kasutavad harilikult väär-ri mõõdupuid: nad püüavad saavutada ning imetlevad teiste juures võimu, edu ja rikkust ning alahindavad elu tõelisi väärtusi. Ja ometi on iga sellise üldist laadi otsustuse puhul oht jätta tähele panemata inimmaailma ja inimhinge mitmekesisus. Leidub üksikuid mehi, kellele on saanud osaks kaasaegsete austus, kuigi nende suurus põhineb omadustel ja saavutustel, mis on võõrad massi eesmärkidele ja ideaalidele. Kaldutakse kergesti arvama, et tegelikult on see siiski vaid vähemus, kes neid suuri mehi tunnistab, kuna suurem enamus ei taha neist midagi teada. Kuid nii lihtsalt ei tohiks see küll käia, lahkkelide tõttu inimeste mõtlemise ja tegutsemise vahel ning inimsoovide polüfoonia tõttu.

Üks neist silmapaistvatest meestest nimetab end kirjades minu sõbraks. Olin talle saatnud oma väikese kirjatüki, mis käsitleb religiooni illusioonina,¹ ja ta vastas, et on minu arvamusga religioonist täiesti ühel nõul, kuid tal on väga kahju, et ma ei ole käsitluse vääriliseks pidanud religioossuse tegelikku allikat. See olevat eriline tunne, mis teda ennast iialgi maha ei jäta ja mille kohta ta on leidnud kinnitust paljude teiste juures ning mille olemasolu võib eeldada miljonitel inimestel. Tunne, mida ta tahaks nimetada "igaviku" tundmuseks, nagu millegi piiramatu, ääretu, otsekui "ookeanilise" tunnetamine. See tunne olevat puhtsubjektiivne tõsiasi, mitte usudogma; sellega ei seostuvat mingi isikliku kestmajäämise tõotus, kuid see olevat religioosse energia allikas, millest ammutavad erinevad kirikud ja ususteemid, juhivad ta teatud kanalitesse ning tarvitavad kindlasti ka ära. Ainult selle ookeanilise tunde põhjal tohtivat end usklikuks nimetada, isegi kui ei tunnistata ainsatki usku ega ühtki illusiooni.

See mõtteavaldus mu auväärt sõbralt, kes ise kord väaristas poeetiliselt illusiooni lumma, valmistas mulle küllaltki suuri raskusi.² Ma ise ei suuda seda "ookeanilist" tunnet endas avastada. Tundeid teaduslikult analüüsida ei ole kuigi

¹*Die Zukunft einer Illusion* (Ühe illusiooni tulevik) (1927). Orig. toim.

²[Märkus aastast 1931:] *Liluli* (1919) — Peale raamatute *La vie de Ramakrishna* (1929) ja *La vie de Vivekananda* (1930) ilmumist ei ole

hõlpus. Võib püüda kirjeldada nende füsioloogilisi tunnusmärke. Kus see võimalik ei ole — ma kardan, et ka ookeanilist tunnet ei ole võimalik sedaviisi iseloomustada —, seal ei jää meil üle muud kui pöörduda kujutluste sisu poole, mis assotiatiiivselt kõige paremini seondub tundega. Kui ma oma sõpra õigesti olen mõistnud, peab ta silmas sedasama mõtet, mille üks originaalne ja üsna eriskummaline luuletaja annab oma kangelasele lohutusekaasana vabasurma eel: “Sellest maailmast välja ei saa me kukkuda.”³ Seega lahutamatu seotuse, välismaailma tervikuga kokkukuulumise tunne. Ma tahaksin öelda, et minu jaoks on sellel pigem intellektuaalse mõistmise iseloom, muidugi mitte ilma seda saatva tundetoonita, mis kuulub teistegi sama haardeulatusega mõtteaktide juurde. Oma isiku najal ei suudaks ma sellise tunde primaarses olemuses veenduda. Seepärast ei ole mul aga õigust panna kahtluse alla tema faktilist esinemist teistel. Küsimus on ainult selles, kas seda õigesti lahti mõtestatakse ja kas seda tuleks pidada kõigi religioosete vajaduse “fons et origo”ks.

Mul ei ole öelda midagi sellist, mis võiks otsustavalt mõjutada selle probleemi lahendamist. Idee, et inimene võiks vahetu, algusest peale sellele suunatud tunde kaudu saada teada oma seotusest ümbritseva maailmaga, kõlab nii kummaliselt ja sobib nii halvasti meie psühholoogia kangasse, et sellise tunde jälile jõuda võiks püüda psühhoanalüütiliselt, s.o geneetiliselt. Siis on meie käsutuses järgnev mõttekäik: tavapäraselt ei ole miski meile kindlamini tagatud kui meie enese, meie oma *ego* tunne. See *ego* ilmneb meile iseseisvana, terviklikuna, kõigest muust hästi isoleerituna. Et see välisilme on petlik, et see *ego* läheb pigemini sissepoole teravate piirideta edasi mitteteadvuslikku hingelisse olemusse, mida me nimetame *id*'iks, millele see samaaegselt on fassaadiks, seda õpetas meile alles psühhoanalüütiline uurimistöö, mis võlgneb meile veel palju informatsiooni *ego* suhte kohta *id*'i. Kuid vähemasti väljapoole näib *ego* olevat säilitanud selged ja teravad piirjooned. Ainult ühes seisundis, küll ebaharilikus, mida aga ei saa pidada haiglaseks, on teisiti. Armunud oleku tipul ähvardab piir *ego* ja objekti vahel hajuda. Vastupidiselt

mul enam tarvis varjata, et sõber, kellest tekstis räägitakse, on Romain Rolland.

³D. Chr. Grabbe [1801–1836], *Hannibal*: “Jah, sellest maailmast välja me ei kuku. Me oleme juba kord seal sees.”

sellele, mida tunnistavad kõik meeled, väidab armunu, et mina ja sina on üks, ning on valmis käituma nii, nagu see nõnda olekski. Peaks olema loomulik, et selles, millest võib korraks jagu saada füsioloogiline [s.t normaalne] funktsioon, võivad hälbeid tekitada ka haiguslikud protsessid. Patoloogia õpetab meid tundma suurt hulka seisundeid, kus *ego* eraldamine välismaailmast muutub ebakindlaks või kus piirid tõepoolest on valesti tõmmatud; juhtumeid, kus omaenese keha osad, isegi omaenese hingeelu osad, tajud, mõtted, tunded paistavad olevat võõrad, otsekui ei kuulukski nad *ego* juurde; teisi juhtumeid, kus välismaailmale omistatakse seda, mis ilmselgelt on tekkinud *ego*'s ja mida ta peaks ka omaks tunnistama. Seega on ka *ego*-tunne allutatud häiretele, ja *ego* piirid ei ole püsivad.

Edasine arutus kinnitab: pole võimalik, et täiskasvanu *ego*-tunne oleks sellisena olemas algusest peale. Ta peab olema läbi teinud arengu, mida arusaadavalt ei ole võimalik tõestada, mis aga piisava tõenäosusega on konstrueeritav.⁴ Imik ei erista veel oma *ego* välismaailmast kui tema juurde tulvavate aistingute allikast. Ta õpib seda vähehaaval mitmesuguste impulsside mõjul. Kõige sügavamalt muljet avaldab talle see, et mõned erutusallikaist, milles ta hiljem tunneb ära oma kehaorganid, võivad talle pakkuda aistinguid igal ajal, kuna teised jäävad talle ajuti kättesaamatuks — sealhulgas kõige ihaldusvääsem: emarind — ja tuuakse kohale alles tungiva hädakisa peale. Sellega vastandub *ego*'le kõigepealt "objekt" kui midagi sellist, mis asub "väljaspool" ning mille ilmumist saab esile kutsuda alles mingi erilise toiminguga. Edasise tõuke *ego* eraldumiseks aistingute hulgast, seega "välise", välismaailma tunnistamiseks annavad sageli esinevad, mitmesugused vältimatud valu- ja kannatusaistingud [Unlustempfindungen], mis tähendab lõpu tegemist piiramatu valitsevale naudinguprintsiibile ja selle vältimist. Tekib tendents isoleerida *ego*'st kõik see, mis võib saada niisuguse valu ja vaeva allikaks, heita see väljapoole, kujundada puhas nauding-*ego* [Lust-Ich], millega seisab vastamisi võõras, ähvardav välisilm. Selle primitiivse himude-*ego* piirid ei jää puutumata kogemuste korrektiividest. Nii mõnigi asi, millest kui naudingutekitajast ei tahetaks loobuda, ei ole ometi *ego*, vaid

⁴Vt Ferenczi arvukaid töid *ego* arengu ja *ego*-tunde kohta, *Entwicklungsstufen des Wirklichkeitssinnes* (Reaalsustaju arenguastmed) (1913) kuni P. Federni artikliteni 1926, 1927 ja hiljem.

objekt, ja nii mõnigi piin, millest tahetakse lahti saada, osutub *ego*'st siiski lahutamatuks, seestpoolt pärit olevaks. Õpitakse tundma menetlust, kuidas mõttetegevuse sihipärase suunamise ja sobiva lihastegevusega saab eristada sisemist — *ego* juurde kuuluvat — ja välist — välismaailmast pärinevat —, ja sellega tehakse esimene samm reaalsusprintsipi rakendamiseks, mis peab suunama edasist arengut. Sellel eristamisel on loomulik praktiline eesmärk end kaitsta tajutud ja ähvardavate kannatusaistingute eest. Et *ego* ei rakenda teatud oma sisemusest tulenevate kannatusafektide [Unslusterregungen] vastu kaitseks teisi meetodeid peale nende, mida kasutab väljastpoolt tuleva kannatuse vastu, siis saab *ego* märkimisväärsete haiglaste häirete lähtepunktiks.

Sellisel moel eraldub siis *ego* välismaailmast. Õigemini öeldes algselt sisaldub *ego*'s kõik, hiljem lahutab ta endast välismaailma. Meie tänane *ego*-tunne on ainult kokkukuivanud ülejääk märksa laiaulatuslikumast, isegi kõikehaaravast tundest, mis vastas *ego* tihedale seotusele ümbritseva maailmaga. Kui tohime oletada, et see primaarne *ego*-tunne on — suuremal või vähemal määral — säilinud paljude inimeste hingeelus, siis asetuks ta teatud liiki vastandina kitsamalt ja teravamalt piiritletud küpse *ego*-tunde kõrvale, ja tema juurde sobivate kujutluste sisuks oleks just piiramatus ja ühtesetotus kõiksusega — needsamad asjad, mille abil mu sõber mõtestab lahti "ookeanilist" tunnet. On meil aga õigust oletada, et on säilinud ka see algne hilisema kõrval, mis temast on tekkinud?

Pole mingit kahtlust: selline juhtum ei tekita erilist hämmastust ei hingelisel ega muudelgi aladel. Loomade evolutsiooniahela puhul hoiame kinni oletusest, et kõrgemal arengutasemel olevad liigid pärinevad kõige madalamatest. Ometi on kõik lihtsamad eluvormid veel tänapäevalgi elavate hulgas. Suurte sauruste sugu on välja surnud ning vabastanud oma koha imetajatele, kuid üks selle soo tõeline esindaja, krokodill, elab veel koos meiega. Analoogia võib tunduda liiga kaugel, kannatab pealegi asjaolu tõttu, et ellujäänud madalamad liigid ei ole enamasti tänaste, kõrgemalt arenenute tõelised esivanemad. Vahepealsed lülid on üldjuhul välja surnud ning meile teada vaid rekonstruktsiooni kaudu. Hinge vallas on seevastu primitiivse säilimine sellest tekkinud ümberkujunenu kõrval nii sage, et on ülearune seda näidetega tõestada. Enamasti esineb see arengulise hargnemise tagajärjel. Üks

kvantitatiivne osa ühest hoiakust, ühest tärkavast tungist, on säilinud muutumatul kujul, teine osa edasi arenenud.

Me puudutame sellega üldisemat säilimise probleemi hingelises sfääris, mida on napilt käsitletud, kuid mis on nii võluv ja tähendusrikas, et võime talle veidi tähelepanu pöörata, kui meil selleks otsest põhjust ei ole. Sestpeale kui oleme saanud võitu eksitusest, et meile tavaline unustamine tähendab mälujälje purustamist, seega hävingut, kaldume vastupidise oletuse poole, et hingeelus ei saa hävida midagi sellest, mis seal kord on loodud, et kõik jääb kuidagi püsima ning kohastes oludes, näiteks nii kaugele ulatuva regressiooniga, on kõike jälle võimalik esile tuua. Püüdkem endale mõnest teisest vallast pärineva näite najal selgeks teha, mida see oletus sisuliselt tähendab. Võtame näiteks Igavese Linna arengu-⁵ loo. Ajaloolased õpetavad meile, et vanim Rooma oli *Roma Quadrata*, taraga ümbritsetud asula Palatinusel. Siis järgnes *Septimontiumi* faas, üksikutel küngastel asuvate asulate ühendus, seepeale linn, mida piiras Servius Tulliusse müür, ja veel hiljem, pärast kõiki neid vabariikliku ja varajase keisriaia muudatusi linn, mille keiser Aurelianus ümbritses oma müüridega. Me ei jälgi linna muutumist kaugemale ning küsime endalt, mida võib mõelda ja tänases Roomas neist varasematest staadiumidest veel eest leida külastaja, kellel on kõige täiuslikumad teadmised ajaloo ja topograafia vallast. Aurelianusse müüri näeb ta peaaegu muutumatul kujul, kui mõned lagunenud kohad välja arvata. Üksikutes paikades võib ta näha, kuidas Servius Tulliusse müüri lõigud on väljakaevamistega päevavalgele tulnud. Kui tal on piisavalt teadmisi — rohkem kui tänapäeva arheoloogidel —, võib ta ehk joonistada linna plaanile kogu selle müüri kulgemistee ja *Roma Quadrata* kontuurid. Hoonetest, mis täitsid neid vanu raame, ei leia ta eest ühtegi või siis leiab vaid nappe jäänukeid, sest neid hooned enam ei ole. Ülim, mida parimad teadmised vabariigiaegsest Roomast talle võimaldaksid, oleks see, et ta võiks nimetada kohti, kus seisid tolleaegsed templid ja avalikud hooned. Praegu asuvad neis paigus varemed, kuid mitte nende hoonete endi omad, vaid nende hilisematest aegadest pärit uuenduste varemed pärast tulekahjusid ja purustusi. Ilmselt ei ole vaja eraldi mainida, et kõik see, mis on jäänud järele

⁵*The Cambridge Ancient History*, kd 7 (1928) järgi: "The Founding of Rome" by Hugh Last.

vanast Roomast, mõjub laialipillatuna suurlinnarägastikku, mis kujunes viimastel sajanditel pärast renessansi. Nii mõnigi muistis on kindlasti veel maetud linna pinnasesse või tema moodsate ehitiste alla. See on see möödunu säilimise viis, mida me kohtame ajaloolis paigus nagu Rooma.

Tehkem nüüd fantastiline oletus, et Rooma ei ole inimeste elupaik, vaid umbes sama pika ja rikkaliku minevikuga psüühiline elusolend, kelles ei ole niisiis hävinud midagi sellest, mis kunagi on aset leidnud, kelles viimase arengustaadiumi kõrval kestavad edasi veel ka kõik varasemad. See tähendaks Rooma jaoks siis seda, et Palatinusel kõrguksid endises suuruses veel keisripaleed ja Septimius Severuse *septizonium*, et Püha Ingli kindluse müürisakmetel seisaksid veel kaunid kujud, mis kaunistasid teda kuni linna piiramiseni gootide poolt jne. Enamgi: Palazzo Caffarelli asemel seisaks jälle, ilma et seda hoonet oleks vaja lammutada, Kapitooliumi Jupiteri tempel, ja mitte ainult oma viimasel kujul, nagu teda nägid roomlased keisri valitsusajal, vaid ka oma kõige varasemal kujul, mil tal oli veel etruski vorme ning ta oli kaunistatud savist antifiksidadega. Seal kus praegu seisab Colosseum, võiksime imetleda ka Nero kadunud *Domus aurea*; Panteoni platsilt leiaksime peale tänase Panteoni, mis jäi meile Hadrianusest, ka M. Agrippa algse hoone samal maatükil; jah, üks ja sama maapind kannaks nii *Maria sopra Minerva* kirikut kui ka vana templit, mille peale ta on ehitatud. Ja sealjuures oleks tarvis ehk vaid vaateleja vaatesuunda või vaatluskoha muutust, et meile avaneks üks või teine vaade.

Ilmselt ei ole mõtet seda fantaasiat edasi arendada, see viib välja kujuteldamatute asjadeni, koguni absurdi. Kui tahame ruumiliselt kujutada ajaloolist järgnevust, siis võib see sündida vaid ruumilise koeksistentsi läbi; ühte ja sama ruumi ei saa täita kaheti. Meie katse näib olevat tarbetu mäng; tal on vaid üksainus õigustus; ta näitab meile, kui kaugelt me oleme eemaldunud sellest, et vallata hingeelu iseärasusi piltliku kujutamise abil.

Meil tuleb võtta seisukoht veel ühe vastuväite suhtes. Küsitakse nimelt, miks me valisime just selle ühe linna mineviku, et võrrelda seda hingelise minevikuga. Oletus kõige möödunu säilitamisest kehtib ka hingeelu kohta vaid sel tingimusel, et *psyche* organ on püsinud tervena, et tema koed pole saanud kannatada trauma või põletiku tõttu. Purustavatest mõju-

tustest, mida võiks samastada nende haigusepõhjustega, ei säästeta aga ajaloos ühtegi linna, ka siis, kui tema minevik ei ole nii rahutu kui Rooma oma, isegi kui teda — nii nagu Londonit — ei ole peaaegu kunagi külastanud vaenlane. Linna kõige rahulikuma arenguga käivad kaasas purustused ja hoonete asendamine, ja seepärast ei sobi linn algusest peale võrdluseks hingeorganismiga.

Me taganeme selle väite ees, ja olles sunnitud loobuma katses kontrastidega veenvalt mõjuda, pöördume meile siiski lähedasema võrdlusobjekti juurde, nagu seda on looma või inimese keha. Kuid ka siin teeme sama avastuse. Arengu varasemad staadiumid ei ole enam üheski tähenduses säilinud, nad on lahustunud hilisemates, millele nad ainet on andnud. Täiskasvanu järgi pole võimalik sedastada loodet; tüümusnääre, mis oli lapsel, on puberteedijärgselt asendunud sidekoega, ent ise ei eksisteerigi enam; küpses eas mehe torulusesse võin ma küll joonistada lapse luu kontuurid, ent see luu ise on kadunud, sest ta pikenes ja jämenes, kuni omandas lõpliku kuju. Jäägem selle juurde, et selline kõigi eelnenud astmete säilimine lõpliku kuju kõrval on võimalik vaid hingelises valdkonnas ning et ei ole meie võimuses seda nähtust piltlikustada.

Ehk läheme selle oletusega liiga kaugemale? Vahest võiksime rahulduda väitega, et möödunu *saab* jääda hinges püsima, et see ei pea *ilmtingimata* hävinema. On siiski võimalik, et ka psüühikas nii mõnigi vana asi — olgu see siis reeglik või erandiks — sel määral kustub või kulub, et ükski protsess ei suuda seda enam taastada või elustada, või et säilimine on üldiselt seotud teatud soodsate tingimustega. See on võimalik, kuid me ei tea sellest midagi. Me võime toetuda üksnes sellele, et möödunu säilimine hingeelus on pigem reegel kui võõrastav erand.

Kui me oleme täiesti nõus tunnistama, et paljudel inimestel esineb “ookeaniline” tunne, ning kaldume seda kirjutama *ego*-tunde varase faasi arvele, kerkib siit uus küsimus: mis õigusega vaadeldakse just seda tunnet religioossete vajaduste allikana?

Mulle ei tundu see pretensioon veenvana. Tunne võib ju energiaallikas olla vaid siis, kui ta ise on tugeva vajaduse väljenduseks. Religioossete vajaduste puhul näib mulle nende tulenemine infantiilsest abitusest ja omakorda sellest äratatud igatsusest isa järele vastuvaieldamatuna, seda enam et

see lapseeas tekkinud tunne mitte lihtsalt ei kesta edasi, vaid jääb pidevalt kestma hirmust saatuse ülemvõimu ees. Teist niisama tugevat vajadust lapsepõlvest, nagu on vajadus isaliku kaitse järele, ei oska ma nimetada. Seega on ookeanilise tunde roll, mis võiks ehk taotleda piiramatut nartsissismi taastamist, tagaplaanile tõrjutud. Kuni lapseliku abitustundeni on religioosse seadumuse teket võimalik selgelt jälgida. Selle taga võib olla veel muudki, kuid see on esialgu uttu mähkunud.

Mulle tundub, et ookeaniline tunne on religiooniga seostunud tagantjärele. See kõiksusega üks olemine, mis mõtte sisuna tema juurde kuulub, puudutab meid ju nagu religioosse lohutuse esmane katse, nagu mõni teine tee ohu salgamisele, mida *ego* tajub ähvardusena välismaailmast. Kordan oma ülestunnistust, et mul on väga raske töötada nende vaevu haaratavate suurustega. Mu teine sõber, keda vaigistamatu teadmisjanu on ajendanud läbi tegema kõige tavatumaid katseid ning lõpuks muutnud ta kõiketeadjaks, kinnitas mulle, et praktilises joogas on välismaailmast ärapöördumise, tähelepanu koondamisega keha funktsioonidele, eriliste hingamisviisidega võimalik tõepoolest endas äratada uusi aistinguid ja kõiksusetundeid, mida ta tahab käsitada regressioonidena hingeelu igivanade, ammuigi teiste alla mattunud seisundite juurde. Ta näeb neis paljude müstiliste tarkuste nii-öelda füsioloogilist põhjendust. Siin oleksid ilmsed seosed mõningate hämaravõitu hingeelu modifikatsioonidega nagu transs ja ekstaas. Ainult et mind sunnib miski korraga hüüatama Schilleri sukelduja sõnadega:

“Rõõmustagu, kes seal hingab roosilises valguses.”

II

Oma teoses *Ühe illusiooni tulevik* olen märksa vähem juttu teinud religioosse tunde sügavaimatest allikatest kui sellest, mida lihtne inimene mõistab oma religiooni all, sellest õpetuste ja töotuste süsteemist, mis ühelt poolt teeb talle kadestamisväärse täpsusega selgeks selle maailma mõistatused, teiselt poolt aga kinnitab, et tema elu valvab kõrgem ettehooldus ning tasub sealpoolses elus võimalike ebameeldivuste eest. Seda ettehooldust ei suuda lihtne inimene endale ette kujutada kuidagi teisiti kui suurejooneliselt ülendatud isa isikus. Ainult temale võivad olla teada inimlapse vajadused, ta võib leebuda tema palvetest, rahuneda tema kahetsuse märkidest. See kõik on nii ilmselgelt infantiilne, tegelikkusevõõras, et inimsõbralikule meelelaadile on valus mõte, et valdav enamik surelikest ei tõuse sellisest eluvaatest iial kõrgemale. Veel häbistavam on teada saada, kui suur osa praegu elavatest inimestest, kel tuleb mõista, et seda usku ei ole võimalik säilitada, seda ometi armetutes taganemislahingutes tükkhaaval kaitsta püüab. Tahaks asuda usklikte ridadesse, et manitseda filosoofe, kes usuvad, et suudavad päästa religiooni Jumala, asendades ta ebaisikulise, varjutaolise abstraktse printsiibiga: "Sina ei tohi Jumala nime ilmaasjata suhu võtta!" Ja kui mõned möödunud aegade suurmeestest ongi seda teinud, ei anna see mingit õigustust meile. On ju teada, miks neil seda vaja oli.

Pöördume tagasi lihtinimese ja tema usu juurde, ainsa religiooni juurde, mis ainsana oleks väärt religiooni nime. Siin kohtame kõigepealt ühe meie suure poeedi ja mõttetarga tuntud mõtteavaldust, mis kõneleb religiooni suhetest kunsti ja teadusega. See kõlab nõnda⁶:

*Kel on teadus kui ka kunst,
sel on ka religioon;
kel aga pole kumbagi,
sel olgu religioon!*

Ühelt poolt seab see mõttetera religiooni vastuollu nende inimkonna kahe kõrgsaavutusega, teiselt poolt väidab ta, et

⁶Goethe — "Taltsad kseniad IX" ("Zahme Xenien IX". *Gedichte aus dem Nachlass.*)

nad võivad teineteist oma eluväärtuse osas esindada või asendada. Kui meil on kavas seada kahtluse alla ka lihtsa mehe usk, ei ole poeedi autoriteet ilmselt meie poolal. Püüdkem sellele lausele lähemale pääsemaks kasutada üht erilist teed. Elu, nii nagu ta meile on antud, on meie jaoks liiga raske, ta toob meile kaasa liiga palju valu, pettumust, lahendamatu ülesandeid. Et seda taluda, ei saa me läbi leevendust pakkuvate vahenditeta. ("Ilma abikonstruktsioonideta me toime ei tule," ütleb Theodor Fontane⁷.) Neid vahendeid võib olla kolme sorti: intensiivne tähelepanu kõrvalejuhtimine, mis võimaldab meil alahinnata meie viletsust. Asendusrahuldused, mis seda vähendavad, uimastavad ained, mis teevad meid selle suhtes tundetuks. Midagi sellist on meile hädasti vaja⁸. Voltaire peab silmas tähelepanu kõrvalejuhtimist, kui lõpetab oma *Candide*'i nõuandega harida oma aeda; seesuguseks tähelepanu teisalejuhtimise vahendiks on ka teaduslik töö. Asendusrahuldused, mida pakub näiteks kunst, on reaalsuse suhtes illusioonid, ehkki nad pole seepärast psüühiliselt vähem mõjusad — selle osa tõttu, mis fantaasial hingeelus on. Uimastusvahendid mõjutavad meie kehalist külge, muudavad tema keemilist koostist. Ei ole lihtne määratleda religiooni kohta selles reas. Meil tuleb kaugemale tagasi haarata.

Küsimust inimelu eesmärgist on püstitatud lugematu arv kordi; sellele ei ole veel kunagi leitud rahuldavat vastust, ehk polegi seda võimalik leida. Mõned küsijatest on lisanud: kui peaks selguma, et elul ei ole mingit mõtet, siis kaotaks ta nende jaoks igasuguse väärtuse. Kuid see ähvardus ei muuda midagi. Pigem tundub, et sellest küsimusest võib üldse loobuda. Tema eelduseks näib olevat see inimlik suureliskus, mille nii paljud teised väljendusvormid on meile juba tuttavad. Ei kõnelda loomade elu eesmärgist, kui nad ei ole just määratud inimest teenima. Kuid ka see ei ole alati nii, sest paljude loomadega ei mõista inimene midagi pihta hakata — peale kirjeldamise, klassifitseerimise ja uurimise — ja lugematud loomaliigid on sellestki rakendusest kõrvale jäänud, sest et elasid ja surid välja enne, kui inimesele silma alla satustid. See on jällegi ainult religioon, mis oskab anda vastuse

⁷Oma romaanis *Effi Briest* (1895). *Orig. toim.*

⁸Wilhelm Busch ütleb oma *Vagas Helenes* lihtsamal viisil sedasama: "Wer Sorgen hat, hat auch Likör." ("Kellel on muresid, sellel leidub ka likööri").

küsimusele elu eesmärgi kohta. Vaevalt võib eksida, otsustades, et idee elu eesmärgist püsib ja langeb koos religioosse süsteemiga.

Seepärast pühendugem vähenõudlikumale küsimusele, mis inimeste käitumist silmas pidades paistab olevat nende elu siht ja eesmärk, mida nad elult nõuavad, elus saavutada ihkavad. Vastust sellele pole raske leida; nad püüdleval õnne, nad tahavad õnnelikuks saada ja õnnelikuks jääda. Neil püüdlustel on kaks külge, positiivne ja negatiivne eesmärk, ühelt poolt tahetakse, et puuduks valu ja kannatus, teiselt poolt soovitakse kogeda tugevat lõbutunnet. Kitsamas tähenduses mõeldakse "õnne" all ainult seda viimast. Vastavalt sellele eesmärkide jagunemisele kaheks areneb inimtegevus kahes suunas, sedamööda, kas püütakse teostada — valdavalt või koguni ainult — ühte või teist neist eesmärkidest.

Nagu näha, on see lihtsalt lõbuprintsiibi [Lustprinzip] programm, mis seab elus eesmärgid. See printsiip valitseb hingeaparaadi tegevust algusest peale; selle otstarbekuses ei saa küll kahelda, ja ometi on tema programm riius kogu maailmaga, nii makro- kui ka mikrokosmosega. See ei ole üldse teostatav, kogu kõiksus on selle vastu; võiks öelda, et "loomise" kavas ei ole ette nähtud, et inimene võiks "õnnelik" olla. Rangel võttes saab see, mida õnneks nimetatakse, alguse pigem suurelt kuhjunud vajaduste äkilisest rahuldamisest ning on juba loomu poolest võimalik ka ainult episoodilise fenomenina. Igasuguse lõbuprintsiibist lähtudes igatsetud situatsiooni edasikestmise tulemuseks on vaid leigevoitu mõnutunne; me oleme loodud nii, et suudame intensiivselt nautida vaid kontrasti, püsiseisundit vaid üsna lühikest aega.⁹ Nõnda seab juba meie konstitutsioon meie õnnevõimalustele piiranguid. Märksa vähem raskusi on õnnetuse kogemisega. Hädad ähvardavad kolmest küljest: omaenese kehast, mis lagunemisele ja hävingule määratuna ei suuda toime tulla isegi valu ja hirmuta kui hoiatussignaalideta; välismaailmast, mis võib meie vas-

⁹Goethe manitseb isegi: " Pole midagi, mis oleks raskem taluda kui terve rida kauneid päevi."

[Võid ilmas taluda ükskõik mida,
ainult mitte kaunite päevade rida.]

(Weimar, 1810–1812.)

See võib siiski olla ka liialdus.

tu panna marutsema ülivõimsad, halastamatud, purustavad jõud; ja suhetest teiste inimestega. Hädasid, mis tulenevad sellest allikast, tajume ehk valulisemalt kui kõiki teisi; meil on kalduvus vaadata neid teatud määral üleauruste lisanditena, kuigi need ei tohiks olla vähem saatuslikult vältimatud kui mingit muud päritolu kannatusena [Leiden].

Pole siis mingi ime, et inimesed nende võimalike kannatuste surve all tavatsevad oma nõudmisi õnnele kahandada, nagu ka lõbuprintsiip ise muutus välismaailma mõjul tagasihoidlikumaks reaalsusprintsipiiks, kui end juba peetakse õnnelikuks — õnnetusest pääsenuks, kannatustest ülesaanuks — kui täiesti üldiselt eesmärk vältida kannatusi surub tagaplaanile naudingu saavutamise [Lustgewinn] eesmärgi. Järelemõtlemine näitab, et seda probleemi võib püüda lahendada väga mitmel teel; kõik need teed on välja pakutud elutarkuse erinevate koolkondade poolt ning inimesed on neid kasutanud. Kõigi vajaduste piiramatu rahuldamine tõuseb esile elamise kõige meelitavam viisina, kuid see tähendab naudingu [Genuss] pidamist ettevaatusest tähtsamaks ning leiab mõne aja pärast karistuse. Teised meetodid, mille puhul põhieesmärgiks on kannatuse [Unlust] vältimine, erinevad üksteisest kannatuse allika poolest, millele nad pööravad kõige suuremat tähelepanu. On olemas ekstreemseid ja mõõdukaid meetodeid, ühekülgseid ja selliseid, mis lähenevad asjale korraga mitmest küljest. Tahtlik üksinduse otsimine, teistest eemalehoidmine, on esmane kaitse kannatuste vastu, mis võivad osaks saada inimsuhete tagajärjel. Seda võib mõista nii: õnn, mida sel moel saavutada saab, on rahu. Kardetud välismaailma vastu ei saa end kaitsta kuidagi teisiti kui mingil moel välismaailmast ära pöördudes, kui tahetakse seda probleemi lahendada ainult iseenda jaoks. On muidugi olemas ka teine ja parem tee — kui inimühiskonna liikmena teadusest juhitud tehnika abiga minnakse rünnakule looduse vastu ja allutatakse see inimese tahtele. Nõnda tehakse ühiselt tööd kõigi õnne nimel. Kõige huvitavamad meetodid kannatuste vältimiseks [Leidverhütung] on aga need, mis püüavad mõjutada inimese enese organismi. Lõpuks on ju kogu kannatus ainult aisting, ta on olemas ainult niivõrd, kui me teda tajume, ja me tajume teda ainult teatud seadeldiste abiga oma organismis.

Kõige toorem, kuid ka kõige mõjuvam meetod selliseks mõjutamiseks on keemiline meetod, intoksikatsioon. Ma ei usu,

et keegi seda mehhanismi läbi näeks, kuid on selge, et on olemas kehavõõrad ained, mille esinemine veres ja kudedes tekitab meis vahetuid lõbuaistinguid, kuid muudab ka tingimusi meie tunnetuslikus süsteemis niivõrd, et me ei olegi võimelised tajuma kannatusaistinguid. Need kaks mõju mitte ainult ei avaldu üheaegselt, vaid näivad ka olevat omavahel tihedasti seotud. Kuid ka meie oma kemismis peab leiduma aineid, millel on seda laadi toime, sest me tunneme vähemalt ühte haiglast seisundit, maaniat, mille puhul tuleb ilmsiks joovastusesarnane käitumine, ilma et oleks manustatud joovastavat ainet. Lisaks sellele ilmneb meie normaalses hingeelus kõikumisi naudingu kergendatud või raskendatud vallandumise osas, millega paralleelselt esineb vähenenud või suurenenud vastuvõtlikkus ebameeldivuste suhtes. On väga kahetsusväärne, et seni ei ole teaduslikult uuritud hingeliste protsesside seda toksilist külge. Joovastavate ainete toimet võitluses õnne pärast ja viletsuse eemalhoidmiseks hinnatakse niivõrd suureks heateoks, et nii üksikisikud ka terved rahvad on sellele oma libiidooökonoomias andnud kindla koha. Neile ollakse tänu võlgu mitte ainult vahetu naudinguga, vaid ka palavalt igatsetud sõltumatuse eest välismaailmast. Teatakse ju, et "murede murdjaga" on alati võimalik pageda reaalsuse surve alt ning leida pelgupaik omaenese maailmas, kus meeldivate aistingute kogemiseks on loodud paremad tingimused. On teada, et just sellest uimastavate ainete omadusest tulenebki nende ohtlikkus ja kahjulikkus. Mõnel puhul on nad süüdi selles, et suured energiakogused, mida oleks võimalik rakendada inimsaatusena paremaks muutmiseks, lähevad kasutult kaotsi.

Meie hingelise aparadi keerukas ehitus võimaldab seda aga mõjutada veel mitmel teistsugusel viisil. Nii nagu tungide rahuldamine tähendab õnne, nii saab ta raskete kannatuste põhjuseks, kui välismaailm meid kannatama paneb, takistades meil oma vajadusi rahuldada. Niisiis võib loota, et neid tunde mõjutades on võimalik vabaneda ühest osast kannatustest. Seda liiki kannatustetõrje ei ründa enam aistimisaparati, ta püüab endale alistada seesmistele vajadustele allikaid. See toimub äärmuslikul moel, lämmatades tunde, nagu õpetab idamaine elutarkus ja joogapraktika. Kui see õnnestub, siis on koos sellega ilmselt loobunud ka igasugusest muust tegevusest (elu ohvriks toodud), teiselt poolt jälle leitud ainult rahust tulenev õnn. Sama teed minnakse mõõdukamate ees-

märkide puhul, kui püütakse ainult saavutada võimu oma kihude ja tungide üle. Valitsevaks on siis kõrgemad psüühilised instantsid, mis on allutatud reaalsusprintsipiibile. Seejuures ei loobuta sugugi kavatsusest rahuldust leida; teatud kaitse kannatuste vastu saavutatakse sellega, et sõltuvuses hoitud tungide rahuldumata jäämist ei tunnetata nii valuliselt kui kammitsemata tungide puhul. Vastukaaluks on aga naudinguvõimaluste ilmne kärpimine. Metsiku, *ego*'st kammitsemata tungi rahuldamisest tulenev õnnetunne on võrreldamatult intensiivsem kui ohjeldatud tungi rahuldamisel. Perverssete impulsside vastupandamatus, võib-olla ehk keelatu võlu üldse, leiab sellega ökonoomilise seletuse.

Teine kannatusetõrje tehnika kasutab libiidonihkumist, mida võimaldab meie hingeaparaat, mis läbi selle funktsioneerimine nii palju paindlikkuses võidab. Lahendada tuleb ülesanne, kuidas seada ümber tungide sihid, et välismaailm nende vastu ei tõrguks. Seejuures on abi tungide sublimeerimisest. Kõige rohkem saavutatakse siis, kui osatakse piisavalt suurendada naudingut, mille allikaks on psüühiline ja intellektuaalne töö. Siis ei saa saatus ka midagi erilist teha. Seda laadi rahuldusel nagu kunstniku rõõm loomingu, oma fantaasiakujutelmade materialiseerimisest, teadlase rõõm probleemide lahendamisest ja töö tunnetamisest on eriline omadus, mida me ühel päeval kindlasti mõistame psühholoogiliselt iseloomustada. Praegu võime ainult piltlikult öelda, et need tunduvad meile "peenemad ja kõrgemad", kuid nende intensiivsus on võrreldes tooreste, esmaste tungide rahuldamisest saadavaga summutatud; nad ei vapusta meid ihuliselt. Selle meetodi nõrkuseks on, et ta ei ole üldiselt rakendatav ning on kättesaadav vaid vähestele inimestele. Ta eeldab erilisi, käibivates mastaapides mitte just eriti sageli esinevaid andeid ja kalduvusi. Ka neile vähestele ei saa ta garanteerida kindlat kaitset kannatuste vastu, ta ei loo neile kaitseks saatusenoolte eest läbitungimatut soomusrüüd, siis kui isiklik keha saa kannatuste allikaks, ta enamasti enam ei funktsioneer. ¹⁰

¹⁰Kui mingid erilised võimed ei määra otsustavalt eluliste huvide suunda, võib lihtne, igapäevane kättesaadav kutsetöö asetuda kohale, mille talle määrab Voltaire'i tark nõuanne? Töö tähtsust libiidooökonoomiale ei ole napi ülevaate raames võimalik piisavalt vääriliselt hinnata. Ükski teine elukorralduse tehnika ei seo üksikindiviidi nii tugevasti

Juba selle menetluse puhul ilmneb selgelt eesmärk saada sõltumatuks välismaailmast, otsides rahuldust seesmistest, psüühilistest protsessidest, ning veelgi tugevamalt ilmnevad needsamad jooned järgmise meetodi juures. Siin muutub seos reaalsusega veelgi nõrgemaks, rahuldust leitakse illusioonidest, mida tunnetataksegi nendena, laskmata oma naudingut häirida sellest, et need tegelikkusest üsna kaugele jäävad. Valdkond, kust need illusioonid pärinevad, on fantaasia-elu oma; omal ajal, kui toimus reaalsustaju arenemine, läks fantaasia täiesti välja nõude alt kontrollida reaalsusele vastavust ning jäi raskesti teostatavate soovide täitumise jaoks. Nende fantaasiarahulduste eesotsas seisab kunstiteosest saadav nauding, mis võib kunstniku vahendusel saada osaks ka mitteloomingulistele inimestele¹¹. Kes on vastuvõtlik kunsti mõjutustele, teab, kui kõrgelt seda tuleb hinnata lõbuallika ja troostipakkujana. Ometi ei suuda see kerge narkoosiseisund, millesse kunst meid paneb, rohkemat kui tuua endaga kaasa lühiajalist pääsu elu hädade käest ning ei ole piisavalt tugeva toimega, et panna meid unustama tegelikku viletsust.

Energilisemalt ja põhjalikumalt toimib üks teine menetlus, mille puhul peetakse ainsaks vaenlaseks reaalsust, mis on kõigi hädade allikaks ja milles ei ole võimalik elada, nii et sellega tuleb katkestada kõik suhted, kui tahetakse ükskõik mis mõttes õnnelik olla. Eremiti pöörab sellele maailmale selja, ei taha

reaalsuse külge kui töö rõhutamine, mis liidab teda kindlalt vähemalt osakesega reaalsusest, inimühiskonnaga. Võimalus kanda suur hulk libidinoosseid komponente, nartsissistlikke, argessiivseid ja isegi erootilisi, üle kutsetööle ja sellega seotud inimsuhetele, annab talle väärtuse, mis ei jää maha vajadusest säilitada ja õigustada oma eksistentsi ühiskonnas. Erilist rahuldust pakub kutsetöö, kui see on vabalt valitud, seega võimaldab sublimeerimise kaudu muuta kasulikuks olemasolevaid kalduvusi, edasiarendatud või konstitutsiooniliselt tugevnenud tunde. Ja ometi hindavad inimesed tööd võimalusena õnnelise jõuda üsna madalalt. Tema poole ei püüelda nii nagu teiste rahulduse leidmise võimaluste poole. Valdav enamik inimestest töötab vaid häda sunnil, ja sellest inimeste loomulikust tööpõlgusest tulevad kõige keerukamad sotsiaalsed probleemid.

¹¹Vrd *Formulierungen über die zwei Prinzipien des psychischen Geschehens* (Formuleeringud psüühikas toimuva kahe printsiibi kohta) (1911) ja *Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse* (Loengud sissejuhatuseks psüühhoanalüüsi) (1916–1917).

temaga mingisugust tegemist teha. Kuid võib teha rohkemgi, võib tahta teda ümber kujundada, ehitada tema asemel üles teine, kus kõige talumatamad jooned on kaotatud ja asendatud teistega meie soovide järgi. Kes meeleheitest nõrdinuna valib selle tee õnnele, ei saavuta tavaliselt mitte kui midagi; tegelikkus on tema jaoks liiga tugev. Sellisest inimesest saab hullumeelne, kes oma hulluse teostamisel tavaliselt abistajaid ei leia. Väidetakse küll, et igaüks meist käitub mingis asjas otsekui paranoik, korrigeerides mõnd temale talumatut maailma tahku vastavalt oma soovkujutelmadele ning kandes seda hullust üle reaalsusele. Eriti tähendusrikas on juhtum, kus suurem hulk inimesi teeb ühiselt katsed kindlustada oma õnne ja leida kaitset hädade vastu tegelikkuse sõgedavõitu ümberkujundamisest. Sellise massihullusena tuleb meil käsitada ka inimkonna religioone. Loomulikult ei tunne hullust ära keegi, kes ise on selles osaline.

Ma ei usu, et see loetelu meetoditest, mille abil inimesed püüavad õnne saavutada ja kannatusi endast eemal hoida, on täielik, ma tean ka, et materjal võimaldab teistsugust järjestust. Ühte neist menetlustest ei ole ma veel nimetanud; mitte et oleksin selle unustanud, vaid meil tuleb sellest juttu veel teiseski kontekstis. Kas olekski võimalik unustada just seda elamise kunsti tehnikat! Ta paistab silma karakterseste joonte kõige omapärasema ühendusega. Loomulikult taotleb ta sõltumatust saatusest — nõnda on seda kõige parem nimetada — ja kannab sellel otstarbel rahuldusesaamise üle seesmistele hingelistele protsessidele, kasutades seejuures eespool nimetatud libiido nihutatavust, kuid ta ei pöördu välismaailmast ära, vastupidi, ta klammerdub selle objektide külge ning leiab õnne tundeseostest nendega. Seejuures ei rahuldu ta ka otsekui väsinult resigneeriva eesmärgiga vältida kannatust, pigem läheb ta sellest hoolimatult mööda ja hoiab kinni ürgsest, kirglikust püüdlemisest positiivse õnnetäitumise poole. Ehk jõuab ta sellele eesmärgile tööpoolest lähemale kui mis tahes teine meetod. Ma pean loomulikult silmas seda elusuunilust, mis võtab keskpunktiks armastuse, ootab kogu rahuldust armastamisest ja armastatud olemisest. Selline psüühiline sättumus on meile kõigile küllalt lähedane; üks armastuse avaldumisvorm, suguline armastus, on meil lasknud kogeda kõige tugevamat ja võimsamat lõbutunnet ning andnud nõnda eeskujut meie õnnihalusele. Mis on loomuli-

kum kui jääda selle juurde, et püüame leida õnne samal teel, kus me seda esmakordselt kogesime. Selle elutehnika nõrk külg on päevselge; muidu ei oleks ka ühelgi inimesel tulnud pähe loobuda sellest õnneotsimisest teest mõne teise nimel. Iial muidu ei ole me kannatuste vastu kaitsetumad kui armastades, iial abitumalt õnnetud kui siis, kui oleme kaotanud oma armastuse objekti või tema armastuse. Kuid armastuse õnneväärtusele rajatud elutehnika ei ole sellega ammendatud, selle kohta on öelda märksa enam.

Siia võiks lisada huvitava seiga, et eluõnne otsitakse valdavalt ilu nautimisest, kus iganes see meie meeltele ja meie otsustustele ka avaneks, inimlike kehavormide ja žestide, loodusobjektide ja maastike, kunstilise ja koguni teadusliku loomingu ilu. See esteetiline suhtumine elueesmärki pakub vähe kaitset ähvardavate kannatuste eest, ent võib olla hüvituseks paljude asjade eest. Ilust saadaval naudingul on eriline, kergelt joovastavate tajumuste iseloom. Ei ole selge, millist kasu me ilust saame, tema kultuurilist vajalikkust on raske mõista, ja ometi oleks tema puudumist kultuuris võimatu märkamata jätta. Esteetikateadus uurib tingimusi, milles ilu tajutakse, ilu olemuse ja päritolu kohta ei ole ta suutnud anda mingit seletust; nagu ikka tavaks, varjatakse tulemuste puudumist kõlavate, ent sisüvaeste sõnade ohtra pruukimisega. Kahjuks ei mõista ka psühhoanalüüs ilu kohta kõige vähematki ütelda. Kindel näib olevat ainult selle tulenemine seksuaalainestuse alt, see oleks suurepärase näide oma eesmärgipäraselt ohjatud tungist. "Ilu" ja "võlu" on algselt seksuaalse objekti omadused. On märkimisväärne, et genitaalid, mille nägemine alati erutavalt mõjub, ometi peaaegu kunagi ilusaks ei peeta, seevastu näib mingi ilu peituvat teatud sekundaarsetes sootunnustes.

Vaatamata selle [loetelu] ebatäiuslikkusele sõandan ma teha mõned meie uurimust kokkuvõtavad märkused. Programm, mille surub meile peale lõbuprintsiip — saada õnnelikuks, ei ole täideviidav, ometi ei tohi — ei saa loobuda katsetest kuidagi sellele täideminekule lähemale jõuda. Selleks võib valida väga erinevaid teid, pidades tähtsaks kas eesmärgi positiivset sisu, naudingu saamist, või negatiivset — kannatuse vältimist. Ükski neist teedest ei garanteeri meile, et saavutame kõik, mida himustame. Õnn selles mõõdukas mõttes, millisena teada võimalikuks peetakse, on individuaalse libiidoöknoomia

probleem. Siin ei leidu nõu, mis sobiks kõigile, igaüks peab ise kindlaks tegema, millisel moel võib õndsaks saada just tema¹². End panevad maksuma kõige mitmekesisemad faktorid, et mõjutada enda kasuks valikut tegema. Kõik sõltub sellest, kui palju reaalselt rahuldust tal on oodata välismaailmast ja kui võrd on ta valmis selleks, et temast sõltumatuks saada; lõpuks ka sellest, kui palju jõudu ta usub endal olevat, et seda vastavalt oma soovidele muuta. Juba selle juures saab väliste tingimuste kõrval otsustavaks indiviidi psüühiline konstitutsioon. Valdavalt erootiline inimene peab olulisemaks suhteid teiste inimestega tundetasandil, ning pigem eneseküllane nartsisist otsib peamist rahuldust omaenese seesmistest hingelistest protsessidest, teoinimene ei loobu välismaailmast, mille kallal ta saab oma jõudu proovida. Keskmisele neist tüüpidest saavad tema ande liik ja tema puhul võimaliku tungide sublimeerimise ulatus määravaks ses osas, kuhu tal tuleb oma huvid suunata. Iga äärmusliku otsuse eest karistatakse sellega, et jäetakse individ ohtude meelevald, mida toob endaga kaasa ainsana valitud elutehnika ebatäiuslikkus. Nii nagu ettevaatlik kaupmees väldib kogu kapitali paigutamist ühteainsasse kohta, nii annab ehk ka elutarkus nõu mitte oodata, et kogu rahuldus saadaks ainult ühe püüdluse tulemusena. Edu ei ole kunagi kindel, ta sõltub paljude momentide kokkulangemisest, ehk mitte millestki rohkem kui psüühilise konstitutsiooni võimest kohandada oma funktsiooni välismaailmaga ja kasutada seda ära naudingu saavutamiseks. Kellele on kaasa antud eriliselt ebasoodne tungide konstitutsioon ning kes pole teinud läbi korralikku hilisemate saavutuste jaoks hädatarvilikku libiidokomponentide ümberkujundamist ja uut korrastamist, sellel on raske leida õnne oma välise situatsiooni põhjal, eriti veel siis, kui satub silmitsi raskemate ülesannetega. Viimase elutehnikana, mis tootab talle vähemasti asendusrahuldusi, pakub end talle välja pagemine neurootilisesse haigusesse, mis enamasti leiab aset juba noores eas. Kes siis hilisematel eluperioodidel näeb, et tema pingutused õnnelikuks saada on nurja läinud, leiab lohutust veel kroo-

¹²Vihje Friedrich Suurele omistatavale ütlusele, mille järgi tema riigis võivat igaüks saada õndsaks omal moel. *Orig. toim.*

nilisest intoksikatsioonist naudingu saamises, või võtab ette meeletu katse mässu tõsta — psühhoosi.¹³

Religioon takistab seda valiku ja kohandumise mängu, surudes kõigile ühtviisi peale oma teed õnne saavutamiseks ja kaitseks kannatuste vastu. Tema tehnika seisneb elu väärtuse allasurumises ja reaalsest maailmast hullumeelse pildi loomises, mille eelduseks on intellekti ärahirmutamine. Selle hinnaga, psüühilise infantiilsuse vägivaldse fikseerimise ja haaramisega massihullusesse õnnestub religioonil säästa paljusid inimesi individuaalsest neuroosist, kuid vaevalt midagi enamat; nagu öeldud, on palju teid, mis võivad viia õnnele, nii nagu see inimesele kättesaadav on, kuid pole ühtegi, mis viiks selleni kindlalt. Ka religioon ei suuda sõna pidada. Kui usklik lõpuks tunneb vajadust kõnelda Jumala "äraarvamatutest teedest", siis tunnistab ta sellega, et tema hädas ei ole talle viimase võimalusena troosti leida ja rõõmude allikana jäänud üle muud kui tingimusteta alistuda. Ja kui ta selleks valmis on, oleks ta ilmselt võinud end neist kõrvalteedest säästa.

(Järgneb)

¹³[Märkus aastast 1931:] Mul on tungiv vajadus viidata vähemalt ühele lüngale, mis on jäänud ülaltoodud käsitlusse. Inimlike õnnelikuksaamise võimaluste vaatlus ei tohiks jätta arvesse võtmata nartsissismi relatiivset suhet objektilibiidoga. On tarvis teada saada, mida tähendab libiidoökonomiale kui inimene on jätetud põhiliselt iseenda hooleks.

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemaid numbreid (1989 — 7; 1990 — 10–12; 1991 — 2–12; 1992; 1993) saate osta Tartust *Ülikooli poest* Lossi tänav 24 ning raamatukauplusest "Teadus". Need on müügil ka *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida postiga, kui saadate ERA-Panka Tartus rahakaardiga *Akadeemia* arvele (nr 012301797, kood 420 101 741) iga numbri eest 11 krooni ja *märgite lõigendile soovitud numbrid*. *Akadeemia* toimetusest saab osta 1992. aastakäiku 36 krooni ja 1993. aastakäiku 48 krooni eest.

Adress: *Akadeemia*, Küütri 1, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; faks +(372-7)43 13 73.

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Eduard Parhomenko, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kiho

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 1994:

USD 30, DEM 50, FIM 171, CAD 39, FRF 175, SEK 243, GBP 20, AUD 67.

Back issues for 1989 — 7; 1990 — 10-12; 1991 — 2-12; 1992; 1993 and single issues for 1994:

USD 3, DEM 5, FIM 15, CAD 4, FRF 15, SEK 21, GBP 2, AUD 6.

Please transfer the proceeds to our account no 5201-8505696 (for SEK)/5553-8200434 (for USD) with Skandinaviska Enskilda Banken (S-10640 Stockholm) or 111 140 448 (for DEM)/000 001 113 (for USD) with Stadtparkasse München (Ungererstraße 75, München) bankcode 70150000 for crediting the account no 012301797 of Ajakiri *Akadeemia* in ERA-Bank, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my *AKADEEMIA* subscription for 1994

Single issues for 1994

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Single issues for 1993

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1992

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1991

	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
--	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1989 and 1990:

Name or institution

Address

Country

Enclosed is the check totaling

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Phone: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; fax +(372-7)43 13 73.

CONTENTS

On the way to eternity	<i>Bernard Kangro</i>	899
Signs of the end of the 20th century	<i>Jüri Talvet</i>	902
Speech at Stockholm Academy: 8 December 1979	<i>Odyseus Elytis</i>	915
Tokens	<i>Odyseus Elytis</i>	927
History and historiography in the Old Testament	<i>Oswald Loretz</i>	931
Other countries' attitude to Estonia in the light of history	<i>Kalervo Hovi</i>	948
"Good old Swedish time" — myth or reality?	<i>Margus Laidre</i>	957
Johann Woldemar Jannsen as a historian	<i>Hilve Rebane</i>	963
Juhan Kurrik and Estonian national awakening	<i>Olaf Printits</i>	981
Self-accusation or nostalgia for command economy?	<i>Uno Mereste</i>	1004
Speech at the defence of Carl Claus: Tartu, 3 February 1837	<i>Friedemann Goebel</i>	1025
Obituary to Professor and Councillor Friedemann Goebel: Died in Tartu on 27 May/ 8 June 1851	<i>Friedrich Kruse</i>	1033
Development strategy of social sciences in Estonia	<i>Eero Loone</i>	1050
<i>Review:</i> So did the KGB work in Finland, but how can it act in Estonia? Viktor Vladimirov. <i>Näin se oli . . . : Muistelmia ja havaintoja kulussientakaisesta diplomaattitoiminnasta Suomessa 1954—1984</i> . Helsinki: Otava, 1993; Aleksandr Gorbunov. <i>Tehtaankatu 1</i> . Porvoo-Helsinki-Juva: Werner Söderström Osakeyhtiö, 1992	<i>Kaljo Villako</i>	1065
<i>Review:</i> West-centred handbook on recent European history: For whom and what for? Chris Cook, John Stevenson. <i>Euroopa ajalugu 1763—1991: Käsiraamat</i> . Inglise keelest tõlkinud Olev Luhaveer, Merike Mölder, Raivo Rammus. Tallinn: Olion, 1994.	<i>Tõnu Tannberg</i>	1073
Editorial note. Summaries		1077
Civilization and its discontents. I	<i>Sigmund Freud</i>	1085

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78153

Hind 9 krooni